

Hagyomány Identitás Történelem

I. évfolyam 2. szám
2024. július–december

Számunk a 2023. október 25–26-án a Károli Gáspár
Református Egyetem Hittudományi Karának
Egyháztörténeti Kutatóintézete által Verbi Divini Ministri –
Isten igéjének szolgálói (HIT2023) címmel megrendezésre
került tudományos konferencián elhangzott előadásainak
tanulmányá bővített változatát tartalmazza



Főszerkesztő
Földváryné dr. habil. Kiss Réka

Főszerkesztő-helyettes
Dr. habil. Lányi Gábor János

Szerkesztők

- Prof. Dr. Jan Andrea Bernhard (Universität Zürich Theologisches Seminar Theologische und Religionswissenschaftliche Fakultät)
Dr. habil. Csorba Dávid (Sárospataki Református Teológiai Akadémia / Debreceni Református Kollégium Múzeuma)
Dr. Erdős Kristóf (Károli Gáspár Református Egyetem, Károli Interdiszciplináris Akadémia / Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest)
Dr. Hegyi Ádám (Szegedi Tudományegyetem BTK Kulturális Örökség és Humán Információtudományi Tanszék)
Prof. Dr. Kolombán Vilmos (Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár)
Dr. habil. Lukács Olga (Babes-Bolyai Tudományegyetem Református Tanárképző és Zeneművészeti Kar, Kolozsvár)
Dr. Ósz Sándor Előd (Protestáns Teológiai Intézet / Erdélyi Református Egyházkerület Levéltára, Kolozsvár)
Dr. Püsök Sarolta (Babes–Bolyai Tudományegyetem Református Tanárképző és Zeneművészeti Kar, Kolozsvár)
Dr. Rigó Róbert (Károli Gáspár Református Egyetem BTK Történettudományi Intézet, Budapest/Kecskemét)
Prof. Dr. Somogyi Alfréd (Selye János Egyetem Református Teológiai Kar, Révkomárom)
Dr. Szász Lajos (Budapest)
Dr. Szatmári Judit (Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára, Budapest)

Kiadó

Károli Gáspár Református Egyetem
Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet
A kiadó székhelye: 1092 Budapest, Ráday utca 28.

Felelős kiadó

Dr. habil. Literáty Zoltán, a KRE Hittudományi Kar dékánja

A folyóirat nyomtatott formában elérhető
Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar
(1092 Budapest, Ráday utca 28. C109)

Online elérhető

<https://htk.kre.hu/index.php/hit.html>

Elérhetőség

Dr. habil. Lányi Gábor János főszerkesztő-helyettes,
lanyi.gabor@kre.hu


ISSN 3004-2992 (nyomtatott)
ISSN 3057-8744 (Online)

TARTALOM

Teológiai tanári pályaképek a Budapesti Református Teológiai Akadémia 20. századi történetéből

KISS RÉKA Pap László (1908–1983)	7
KARASSZON ISTVÁN Pap László helye a teológia történetében	31
PETHÓ SÁNDOR Beszélgetés történelmi háttérrel Egy Bartók György- interjú a Kádár-korszakból	39
 <i>Verbi Divini Ministri – A 2023-as Hagyomány, Identitás, Történelem konferencia tanulmányai</i>	
LÁNYI GÁBOR Victor János (1888–1954) A „tolmács”	55
SZABADI ISTVÁN Szilágysági esperesek életútja a 17. században	67
TASNÁDI ISTVÁN Dési Lázár György püspöksége (1767–1773)	73
SZÁSZ LAJOS A magyar kálvinizmus két útja Ravasz László és Baltazár Dezső életművének közéleti és politikai összefüggései	89
HORNYÁK MÁTÉ Péter János életútja Tildy Zoltán irodájáig	109
KOVÁCSNÉ PÁZMÁNDI ÁGNES „...Egy regény, amelynek forgatókönyvét Isten írta.” Egy „falusi” lelkipásztor, Szabó Imre élete	127
ILOSVAI DÁNIEL Református gyülekezetek a koronavírus járványban. Az istentiszteletek látogatottságának és nézettségének összefüggései a Covid–19-járványhelyzet alatt 2020-ban	143

*Teológiai tanári pályaképek
a Budapesti Református Teológiai Akadémia
20. századi történetéből*



*Kiss Réka*¹

PAP LÁSZLÓ (1908–1983)

ABSTRACT

Reka Kiss: László Pap (1908–1983)

The study presents the life of László Pap (1908–1983), a professor of theology and one of the most important figures in the history of the Hungarian Reformed Church in the mid-20th century. Special attention is given to Pap's Western contacts, which were developed through his ecumenical work in the 1930s and which were of great importance during the German occupation of Hungary (1944), when Pap became an active participant in refugee aid, Jewish rescue and resistance. From the late 1940s onwards, the new church leaders, who were aligned with the intentions of the Communist party-state, gradually excluded Pap from international ecumenical activities and public church forums, while at the same time allowing him to retreat within the walls of the Budapest Reformed Theological Academy, of which he had been dean since 1947. After the 1953 system adjustment of Imre Nagy, Pap as a still highly respected and internationally credible professor was reinstated in the church leadership as bishop's deputy of the Danubian Reformed Church District. The paper concludes with an examination of Pap's activities during the 1956 revolution and his subsequent removal from higher ecclesiastical office and forced internal exile.

Keywords: Budapest Reformed Theological Academy, Anti-German Resistance in Hungary, Ecumenical Movement, 1956 Hungarian Revolution, 20th Century History of the Reformed Church in Hungary

„Ismét nem kérdezte tőlem senki, miből fog a családom megélni, sem azt, hogy én hogyan fogok megélni családomtól távol olyan helyen, melyet 1956 nyarán

1 Kiss Réka (PhD, Dr. habil), történész, a Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténelmi Tanszékének tanszékvezető habilitált egyetemi docense. foldvaryne.kiss.reka@kre.hu

két fiatal lelkész nem volt hajlandó elfogadni. Én elfogadtam, mert meg akartam mutatni, hogy Krisztushoz és az egyházi szolgálathoz való hűségem nem addig tart, amíg a legmagasabb egyházi tisztségeket töltöm be.”²

Az 1962 szeptemberében a Református Egyház Egyetemes Konventje Elnökségéhez intézett beadványt egy Tolna megyei zsákfalu elnéptelenedő református szórványgyülekezetének segédlelkésze írta. A murgai segédlelkész néhány évvel korábban a Budapesti Református Teológiai Akadémia nemzetközi tekintélyű Ószövetség professzoraként, az Akadémia dékánjaként, rangos nemzetközi egyházi szervezetek magyarországi képviselőjeként, végül pedig egy ideig a Dunamellemi Református Egyházkerület püspökhelyetteseként szolgálta egyházát. A köztiszteletnek örvendő dékánt 1956-ban a forradalom alatt a megújulásra vágyó egyházi közvélemény emelte a kibontakozó Református Megújulási Mozgalom meghatározó személyiségévé. A szabadságharc leverését követően, a kádári egyházpolitika által felkínált együttműködést elutasító professzorból „az egyházi ellenforradalom” megbélyegzett vezetője, legyőzendő ellenség és egyben a „református reakcióval” szemben indított állambiztonsági operációk egyik legfontosabb célpontja lett. Megbüntetését végül az egyházvezetésre bízták. Így lett korának egyik legjelentősebb egyházi személyiségéből ötvenévesen murgai segédlelkész, majd öt évvel később az egyház életéből kirekesztett, méltatlan körülmények között belső emigrációba kényszerített nyugdíjas Pap László. Életpályája, sok kortársához hasonlóan a 20. század diktatúráinak őrlőkövei között ketté tört életpályák példája.

Pap László 1908. február 28-án Szentesen született, egy több generációs, kiterjedt református lelkészcsalád hatodik gyermekeként.³ Egyik anyai ági dédapja, Gonda László református lelkész-tanár, a kiegyezést követően Békés város ’48-as párti országgyűlési képviselője volt. Pap László teológiai tanulmányait Debrecenben kezdte meg, majd a Zürichben, Berlinben és Utrechtben tanult. 1933-ban, huszonöt évesen avatták az Utrechti Egyetemen a hittudományok doktorává. Doktori disszertációjáért a holland királynő kiemelt jutalomban részesítette. Hazatérve előbb segédlelkész Hajdúhadházán, majd hitoktató Budapesten. 1934-ben vette feleségül Antalffy Klárát, házasságukból öt gyermek született. Harmincéves korában, Ravasz László püspök hívására kezdett a Budapesti Református Teológiai Akadémián Ószövetséget tanítani, 1939-től az Akadémia rendes tanára lett az Ószövetség Tanszéken.

- 2 Pap László: *Tíz év és ami utána következett 1945-1963*, Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyletem, 1992, 276.
- 3 Életrajzához lásd Pap rövid angol nyelvű önéletrajzát (tárolási hely: Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára 11.f 42.d) – ezúton mondok köszönetet Hornyák Máténak a Pap Lászlóval kapcsolatos levéltári források felkutatásában nyújtott segítségéért

Ebben az évben kapcsolódott be a formálódó nemzetközi ökumenikus mozgalom munkájába, Makay Miklós református lelkész felkérésére,⁴ és vett részt a magyar református egyház képviselőjeként az első nemzetközi ökumenikus ifjúsági konferencián, 1939 nyarán Amszterdamban. A nemzetközi egyházi vérkeringésbe bekapcsolódó fiatal tudós-lelkész olyan, az egyházi diplomácia hamarosan meghatározó személyiségeivel került aktív kapcsolatba, mint a holland származású W. A. Visser't Hooft, a formálódó Egyházak Világtanácsának (EVT) leendő főtitkára, Robert Mackie, a Keresztény Világdiákszövetség főtitkára, Nils Ehrenström, az EVT tanulmányi osztályának igazgatója, Olivier Béguin, a Nemzetközi Bibliatársulat későbbi titkára, vagy Heinrich Hellstern, a svájci protestáns egyházak segélyszervezetének igazgatója. A nemzetközi egyházi életbe újoncként és lényegében véletlenszerűen bekerülő fiatal Pap László friss külföldi ökumenikus kapcsolatai a második világháború kitörését követően hamarosan új jelentőséget kaptak, ahogy a nyugati, európai és amerikai protestáns egyházak nagyszabású felekezeti kezdeményezése is a háború kitörését követően új dimenzióba került.

Amszterdami tapasztalatait követően, 1939-ben kapcsolódott be a Magyar Ökumenikus Ifjúsági Bizottság munkájába, az akkor a Teleki Pál köréhez tartozó fiatal diplomata és református ifjúsági vezető, Soos Géza kezdeményezésére. Soos, aki később Szent-Iványi Domokos közvetlen munkatársaként, majd a Magyar Függetlenségi Mozgalom egyik vezetőjeként meghatározó szerepet játszott a náciellenes egyházi kapcsolatháló kiépítésében és működtetésében, a későbbiekben is több egyházi akcióban működött szorosán együtt Pappal. Többek között az ő kérésére vette át a fiatal teológiai professzor az Ökumenikus Ifjúsági Bizottság belső személyi feszültségektől terhelt vezetését, és lett hamarosan az Ökumenikus Ifjúsági Bizottság és a Pax Romana római katolikus ifjúsági szervezet együttműködésében létrehozott Magyar Menekültsegélyező Ifjúsági Bizottság elnöke is.⁵

A Menekültsegélyező Ifjúsági Bizottságot eredetileg Lengyelország lerohanását követően, a lengyel menekültek segélyezésére hozták létre, hamarosan azonban feladatköre tovább bővült, és a lengyel menekültek mellett főként a német hadifogoly-, illetve internálótáborokból szökött francia és holland menekültek bújtatásában vállalt fontos szerepet. Id. Antall József, menekültügyi kormánybiztos a béketárgyalásokra készített 1946-os összefoglalójában a Magyar Menekültsegélyező Ifjúsági Bizottságot a lengyel menekülteket támogató legjelentősebb társadalmi szervezetek között vette számba. A dokumentum szerint „a genfi Európai Diákszegélyező Alap (Fonds Européen pour le Secours aux Étudiants) sugalmazására és avval egyetértésben a róm. kath. Pax Romana és a prot. Ökumenikus Ifjúsági

4 Makay Miklós (1905–1977) református lelkész, vallásanár, 1935–39 között az Ökumenikus Ifjúsági Bizottság magyar ügyvivője, nem tévesztendő össze az azonos nevű vegyészmérnökkel, aki a Nitrokémia Rt. mérnökeként, majd cégvezetőjeként a harmincas években Törzsökös Magyarok Budapesti Asztaltársasága néven szervezett baráti összejöveteleket a német megszállás után pedig részt vett az ellenállási mozgalomban.

5 Pap: *Tíz év*, 12.

Bizottság összefogásából jött létre még 1942-ben a Magyar Menekültügyi Ifjúsági Bizottság. Ennek egyetlen célja a Magyarországra került szövetséges menekültek (lengyel, francia, holland, angol, jugoszláv, orosz stb.) társadalmi gondozása volt. A Bizottság kb. 150 ezer pengőt gyűjtött össze társadalmi úton (akkor kb. ugyanannyi svájci franknak felelt meg), s osztott szét pénzben vagy természetbeni adományként karácsonyi, húsvéti ünnepek és egyéb társadalmi összejövetelek alkalmával [...] egészen 1944 végéig”⁶ Soos Géza szerint a Bizottság menekültügyi munkáját valójában a Magyar Függetlenségi Mozgalom kapcsolati hálója segítette.⁷

A református egyházi hálózat sikeres konspiratív mentési akciója volt a nyugat-ukrajnai stanislau-i német hadifogolytáborból Magyarországra szökött magas rangú holland katonatisztek befogadása, majd bűjtatása is. A szövetségesek felé irányuló gesztusként, az első világháborút követően újra megerősödő hagyományos holland–magyar református egyházi kapcsolatokat és ezzel összefüggésben a korábbi ösztöndíjas lelkészek holland nyelvismeretét mozgósító akcióban Pap László és felesége mellett többek között a holland katonatiszthez feleségül ment Csűrös Piroska édesapja, Csűrös István református teológus és gimnáziumi tanár és fia, Szabó Imre budapesti református esperes, a holland támogatásból épített Julianna Iskola igazgató-lelkésze, és leánya, Szabó Éva teológus, Dobos Károly, fasori református lelkész, és az SDG munkatársai, Soos Géza, Kupa László, valamint az unitárius Szentiványi Sándor vettek részt.⁸ A holland katonatisztek befogadása és bűjtatása a német megszállást követően vált igazán kockázatosá, különösen azért, mert az angolszász katonai kapcsolatokkal is bíró tisztetek maguk is aktívan bekapcsolódtak a németellenes ellenállásba és a háborúból való kiugrás előkészítésébe.⁹

Pap László nyugati egyházi kapcsolatai 1942–43 folyamán, a Kállay kormánynak a szövetségesekkel folytatott titkos tárgyalásaival, béketapogatózásaival egy időben értékelődtek újra fel. Pap két, erre az időre eső, reményteljesnek látszó, de meghíusult nemzetközi egyházi kezdeményezésről tett említést emlékiratában.¹⁰

6 ANTALL József: *Lengyel menekültek Magyarországon a háború alatt (1946)*, Budapest, Magyar Orvostörténelmi Társaság Magyar Tudománytörténelmi és Egészségtudományi Intézet, 2019, 47.

7 Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (továbbiakban RL) C/230 Soos Géza hagyaték 17. db.

8 Török Bálint adatai szerint 1987-ben Pap László felesége, Szabó Imre lánya és Dobos Károly felesége magas holland állami kitüntetést kaptak a holland katonatisztek bűjtatása elismeréseként. TÖRÖK Bálint: „Emberségről példát” Holland menekültek Magyarországon, *Új Magyarország*, 1992. május 16.

9 MACSKÁSY Pál: A sötétség tenger árja ellen... Holland menekültek Magyarországon a második világháború alatt, in: Bernáth István (szerk.): *Hollandból magyarra. Kultúrhistoriai tanulmányok és szemelvények*, Budapest, 1986, 189–222.; Pap: *Tíz év*, 13, 50.

10 Uo. 13–14. Pap László emlékiratát a kommunista diktatúra évtizedeiben írta. 1956 utáni meghurcolásának egyik apropóját éppen a „nyugati imperialista egyházi szervezetekkel” való kapcsolattartása adta. Pap László egykori kapcsolati hálójából, az angolszász orientációjú, náciellenes, nem kommunista ellenállásban aktívan szerepet vállalók közül számos jelentős személyiséget korábban perbe fogtak, bebörtönöztek, vagy emigrációba kényszerítettek. Pap László éppen

Az egyik ilyen kezdeményezés Hollandia német megszállását követően, a nélkülöző holland gyermekek számára titkos kormányzati támogatással szervezett egyházi segélyakció lett volna, melynek a megszervezését a Vöröskereszt megbízottjaként bízták volna Pap Lászlóra. Pap emlékiratai azonban arról tudósítanak, hogy a holland gyermeksegélyezési akció meghiúsult, azzal az apropóval, hogy a németek minden holland gyermek üdültetése után tíz német gyermek üdültetését szabták feltételként.

A másik elgondolás, Pap Lászlónak az uppsalai egyetemmel és a svéd vallástörténeti társasággal együttműködésben szervezett svédországi tudományos előadókörútjának terve a Külügyminisztérium Kulturális Osztályáról, pontosabban Soos Gézától indult. Ebben az időben az angolszászokkal való titkos kapcsolatok kiépítésének egyik fontos terepévé vált a semleges svéd főváros, Stockholm.¹¹ A Kállay kormány külpolitikai tapogatózásaival összhangban merült fel a protestáns egyházi kapcsolatok mobilizálásának lehetősége is. Evangélikus egyházi vonalon Wolf Lajost,¹² református egyházi vonalon Pap Lászlót tervezték kiküldeni. Pap emlékirata szerint „ennek a svéd útnak az lett volna a tényleges célja, hogy nemcsak a svéd, hanem rajtuk keresztül az angolszász egyházi, és közvetve a politikai körökkel is vegyem fel a kapcsolatokat.” Pap tervezett svédországi útját a stockholmi magyar intézet által ekkor indított új svéd nyelvű egyházi értesítő első száma már be is harangozta.¹³ Azonban mind Wolf/Ordass, mind Pap egyház-diplomáciai útja meghiúsult, az utolsó pillanatban ugyanis a német konzulátus megtagadta Paptól az átutazó vízumot.¹⁴

A Kállay-kormány óvatos béketapogatózásaitól nem függetlenül került előtérbe a genfi ökumenikus központtal való egyházi kapcsolatok újraélesztése is. A semleges Svájcban működő egyházi szervezetek legális fórumot biztosítottak az egymással szembenálló politikai-katonai szövetségi rendszerekhez kötődő országok diplomatái és egyházi személyiségei számára az érintkezésre és információátadásra.¹⁵ Ezeknek az egyházdiplomáciai kezdeményezéseknek egyik, Pap László emlékirata nyomán jól ismert, balul végződő epizódja volt Ravasz Lászlónak a Visser't Hoofdt főtitkárhoz intézett, ám hűvös fogadtatásban részesített *A bolsevizmus veszedelme* című memoranduma. A genfi kapcsolatok ápolásának másik, legális írá-

ezért rendkívül szükségesnek, messze valódi jelentősége alatt mutatja be a második világháború alatti ellenálló és embermentő tevékenységét és nemzetközi egyházi kapcsolatait, számos részletet homályban hagyva.

11 A Kállay kormány külpolitikájához lásd Joó András: *Kállay Miklós külpolitikája*, Budapest, Napvilág, 2008. különösen is 50–65. oldalak.

12 Wolf azonos Ordass Lajos későbbi evangélikus püspökkel. Tervezett svédországi diplomáciai kiküldetéséről, céljairól és ellehetetlenítéséről Pap Lászlóhoz hasonlóképpen számol be önéletrajzi írásában. ORDASS Lajos: *Önéletrajzi írások*, Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1985, 146–148.

13 1174/1943. május 6.

14 Bár hivatalos indokot nem kapott, mindazonáltal Pap a Hitler ellenes német Hitvalló Egyház memorandumnak magyarra fordítását és publikálását sejtette az elutasítás hátterében.

15 Joó: *Kállay*, 60.

nyát a formálódó egyházi világszervezet egyre kiterjedtebb menekültsegélyezési programjával való együttműködés jelentette. Az EVT megbízottjaként látogatott Magyarországra a svéd evangélikus lelkész, Nils Ehrenström, aki Pap László, Soos Géza és id. Antall József kalauzolásával 1943-ban látogatta végig a lengyel és francia internálótáborokat és vitt információkat Svájcba a magyarországi egyházak és menekültek helyzetéről.¹⁶ Egyházdiplomáciai gesztusként, Ehrenström magyarországi tartózkodásához időzítve alakult meg a Magyar Ökumenikus Bizottság, melynek kvázi-ifjúsági szerve lett a Pap László vezette Ökumenikus Ifjúsági Bizottság.

A németek közeli vereségével számoló és a háború után újrakezdés lehetőségeit mérlegelő 1943 nyári értelmiségi-politikus találkozók, az SDG református ifjúsági egyesület táborában a népi mozgalom képviselői által megszervezett Szárszói konferencia, illetve az Apó Vilmos püspök által kezdeményezett, a kereszténydemokrácia háború utáni lehetőségeit számba vevő győri találkozó tendenciához igazodva szervezte meg Pap László 1943 decemberében az Ökumenikus Ifjúsági Bizottság első konferenciáját Mátraházán, a béke lehetőségeiről és az egyház etikai funkciójáról. A konferencia széles nemzetközi perspektívát adva, a kor jelentős nyugati egyházi gondolkodóinak a nézeteit közvetítette a magyar protestáns közvélemény felé, a német nyomás ellenében, olyan tételmondatokat megfogalmazva, mint „ha a béke nem is jött még el, a fasiszmus távozóban van, s a béketervek erősödőben.”¹⁷ A konferencia résztvevői a Magyar Ökumenikus Ifjúsági Bizottság üzeneteként egy tízpontos deklarációt is megfogalmaztak, melyben többek között hitet tettek az autokrata rendszerekkel szemben a demokrácia, a kisebbségi jogok védelme, a magyarság és a szomszédos népek közötti evangéliumi alapú kiengesztelődés mellett, és a magyar egyházak nevében „mélységesen elítélték azokat az embertelenségeket, amelyeket ennek a háborúnak a során a felszabadított szendvélyek elkövettek”, valamint kijelentették, hogy „evangélium szellemével nem egyeztethető össze, hogy az egyik ember a másikat elnyomja”. A német befolyás és a zsidóüldözés árnyékában megfogalmazott deklarációt bizalmas csatornákon keresztül sikerült Papnak eljuttatnia Genfbe,¹⁸ idehaza pedig, a cenzúrát megke-

16 A svájci kiküldött látogatásának jelentőségét mutatta, hogy azt, mint fontos, pozitív eseményt Antall is kiemelte 1946-os összefoglalójában. Ugyanakkor Radvánszky Antal egykorú bizalmas feljegyzése szerint Ehrenström svájci beszámolója korántsem volt olyan pozitív, mint ahogy azt a magyar fél remélte. Antall: *Lengyel menekültek*, 58.; Pap: *Tíz év*, 15.; MAJSAI Tamás: A magyarországi református egyház és a „svájci” ökumené a Soáh idején. Egy lehetőség lehetetlenségének története, in: Randolph L. Braham – Pók Attila (szerk.): *The Holocaust in Hungary Fifty Years Later*, Columbia University Press, 1997, 457–509, 467–468.

17 n. n. (szerk.): *A keresztény ember a válságban. A Magyarországi Ökumenikus Ifjúsági Bizottság első és második konferenciájának anyaga*, Budapest, 1946, 112.

18 Uo., 116–118. a dokumentum az EVT irattárában is megtalálható: Deklaration der Ungarlandischen Oekumenischen Jugendkommission (Mátraháza den 19. XII. 43.), in: Pierre Beffa (ed.): *World Council of Churches Online: World War II Era Records, Hungary, Youth: 1943–1948.*, Leiden – Boston, Brill, 2015. <http://primarysources.brillonline.com/browse/world-council-of-churches-online-world-war-ii-era-records>

rülve, a legfontosabb magyar református ifjúsági egyesületek lapjaiban hozta nyilvánosságra 1944. március 15-én.

Négy nap múlva azonban a németek megszállták Magyarországot. A náciellenes magyar elit egy részét letartóztatták, másik része illegálitásba vonult, és hamarosan megkezdődött a zsidóság gettóba kényszerítése és deportálása. Mindez Pap László feladatait és nemzetközi kapcsolatait is gyökeresen új helyzet elé állította.

A lengyel menekültek, francia és holland hadifogságból szökött katonatisztek további ellátásának anyagi hátterét Pap emlékiratai szerint kezdetben továbbra is az ellenállás kormányzati apparátusban meghagyott bizalmi embere, Soós Géza biztosította a Külügyminisztérium Kulturális Osztályán keresztül, „aki jó időben tekintélyes összeget utalt ki nekem erre a célra”. Az üldözött zsidók segítésére pedig „részben a Jó Pásztor, részben az OMZSA vonalán Born vöröskeresztes fődelegátuson keresztül kaptam az Egyházak Világtanácsa genfi központjától a szükséges pénzt.”¹⁹ Pap genfi kapcsolatai ezzel új dimenzióba kerültek. Adolf Freudenberggel, a német hitvalló egyház emigrációba kényszerült lelkész-diplomatájával kiépülő kapcsolatát, aki a világháború kitörését követően a formálódó EVT menekültügyi osztályának vezetője lett, emlékirataiban ekként idézte fel Pap László: „Dr Freudenberg levélben engem keresett meg az akkoriban nálunk is kezdődő zsidóüldözések ügyében. És csak egyszer kellett nekik gyors és pontos választ kapniuk ahhoz, hogy máris engem tekintsenek e vonatkozásban magyarországi munkatársuknak. Amikor a Nemzetközi Vöröskereszt budapesti delegátusa megkezdte munkáját [Friedrich Born, 1944 májusában érkezett Magyarországra – a szerző], már természetes volt, hogy a Világtanács a zsidó munkaszolgálatosok és egyéb zsidó üldözöttek részére szóló „könyvküldeményeket” (egy kötet könyv = 1000 pengő) hozzám irányítsa továbbításra. Ezeket az összegeket Genfből Radvánszky Antal közvetítette, s itt a Jó Pásztor (Éliás Józsefék), illetve az OMZSA (Földes Ivánék) részére szóltak. A svájci központ „könyvküldeményeire” utaló, az akciót töredékesen dokumentáló néhány levélváltás Budapest és Genf között, illetve a Vöröskereszt és az EVT között, a Nemzetközi Vöröskereszt genfi levéltárában is fennmaradt. Egy 1944. szeptember 25-én datált levélmásolatban például Radvánszky Antal üzent virágnyelven Pap Lászlónak és Géza barátjának (Soos Gézának), hogy minden egyházi anyagot megkapott, és az illetékes hazai, illetve tengerentúli egyházi helyeknek a megfelelő megjegyzésekkel együtt tudomására hozta. Egy másik levélben Freudenberg nyugtázza, hogy megkapta a Jó Pásztorról szóló beszámolót és egy újabb 150 darabos „könyvküldeménynek” a célintézményekbe juttatását kéri Paptól.”²⁰

19 Pap: *Tíz év*, 16.

20 Note pour la Délégation; du C.I.C.R. Budapest. J. E. Scharzenberg ACICR BG 003 48e-02, Freudenberg levele Scharzenberghez 1944. szeptember 25., Freudenberg levele Pap Lászlóhoz 1944. szeptember 5. Lettre envoyée à la délégation de Hongrie; Correspondence échangée avec l'organisation „Bon Pasteur” a Budapest ACICR G 59/2/65.

Pap Lászlónak Friedrich Bornnal a Nemzetközi Vöröskeresztnek a magyarországi zsidómentésben aktív szerepet vállaló delegátusával kiépült kapcsolatáról még kevesebb egykori dokumentum maradt fenn. Born a vészkorszak idején az üldözött gyerekek ellátására és védelmezésére kiépült protestáns gyermekmentő hálózat támogatására és védelem alá helyezésére állította fel a Nemzetközi Vöröskereszt Jó Pásztor néven futó ún. B szekcióját, amely elsősorban a faji törvények miatt zsidónak minősült, keresztény gyerekek védelmével foglalkozott. A Magyar Református Egyház Egyetemes Konventje által létrehozott Jó Pásztor Bizottságot vezető Éliás József a német megszállást követően illegalitásba kényszerült, így az addigra több mint 30 gyermekotthon vezetését Sztchlo Gábor evangélikus lelkipásztor vette át. Randolph Braham professzor, a magyarországi Holocaust történetének egyik legismertebb kutatója Fridrich Born 1945. júniusában Genf-be küldött jelentése nyomán azt írta, hogy „A gyermekek élelmezéséről, elszállásolásáról és biztonságáról a Nemzetközi Vöröskereszt közbenjárásával sikerült gondoskodni; létre is jött erre a különleges feladatra a Nemzetközi Vöröskereszt budapesti irodájának B szekciója, amely Sztchlo tiszteletes vezetésével, dr. Pétery János és Papp professzor közreműködésével szorosan együttműködött a Komoly Ottó-féle A szekcióval, valamint a Valdemar Langlet vezette Svéd Vöröskereszttel.”²¹ A Braham professzor által is hivatkozott Born jelentés „Papp professzora” Pap László volt, akit Sztchlo és Pétery János mellett a Jó Pásztor Bizottság munkatársaként nevezett meg a svájci ügyvivő. Pap azt írja emlékiratában, hogy az ostrom alatt „mivel a Nemzetközi Vöröskereszt delegációjához már korábban kiépültek kapcsolataim, így a fődelegátusnak, Bornnak ajánlottam fel szolgálataimat. Born úgy döntött, hogy az addig Sztchlo Gábor által vezetett zsidó és kommunista gyermekek otthonai közül a pesti oldalon lévőket vegyem át az Andrassy úton lévő iroda vezetésével együtt. Így tartozott hozzám a Magdolna utcai Vasas Otthon és a Fasori Evangélikus Gimnáziumban berendezett gyermekotthon, több mint 200 gondozottal.”²² Pap László életének erről az alig ismert epizódjáról, a zsidómentésben vállalt szerepéről rendkívül kevés adat maradt fenn, így arról sincsenek további információink, hogy milyen feladatokat látott el az ostrom alatt a Jó Pásztor intézmények pesti felelőseként, miként felettébb töredékesek Pap Lászlónak az ellenállási mozgalomhoz fűződő kapcsolataira vonatkozó ismereteink is. Szükszavú emlékirata szerint a német megszállást követően került kapcsolatba Szent-Iványi Domokossal, akiről annyit jegyzett meg, hogy „az ügynevezett ifj. Horthy Miklós-féle, vagy másképp „kiugrási irodának” ő volt a lelke. A fontosabb ügyekben március végétől vele tárgyaltam, s ez időben ismertem meg Szent-Miklóssy István vk. őrnagyot is.”²³ Hogy melyek lehettek ezek a „fontosabb

21 BRAHAM, Randolph: *A Népiártás Politikája A Holocaust Magyarországon 2.*, Budapest, 1997, 1149., SZITA Szabolcs (szerk.): *Friedrich Born magyarországi delegátus jelentése a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottságának Genfben 1945 június, s. 1., s. a., 100.*

22 Pap: *Tíz év*, 17.

23 Ua.

ügyek”, Pap sajnos nem részletezi. Ugyanakkor az emlékiratainak az ellenállásra vonatkozó rövid szakaszában megemlíti egy rendkívül fontos epizódot. Miután 1944 nyarán egy újabb egyházdiplomáciai kiküldetése is meghiúsult, Soos Géza megkereste, hogy legyen tagja a Magyar Függetlenségi Mozgalomnak a szövetségesek dél-olaszországi főhadiszállására indított titkos tárgyalódelegációjának 1944 decemberében. Pap emlékirata szerint miután az ő egyházi megbízatása Svájcba szólt, így az amerikai támaszpontra indított titkos repülőútra maga helyett a Magyarországon rejtőzködő holland katonatisztek egyikét javasolta. A hollandok rangidős tisztje, van Hoetegem főhadnagy javaslatára a nem kevés veszéllyel járó útra J. A. Baron Bentinck hadnagy vállalkozott, akinek a már szintén illegálisban tevékenykedő Soossal való összekötését Pap vállalta magára. A titkos találkozóra Ordass Lajos lakásán került sor.²⁴

A HÁBORÚ UTÁN

Pap háború alatt kiépült és jól működő nemzetközi egyházi kapcsolatrendszerre a háborút követő években is folyamatos maradt, így nem volt váratlan, hogy a külföldi segélyszervezetek teljes bizalmát és elismerését bíró professzort kérték fel 1945 után is az EVT újjáépítési osztályának magyarországi képviselőjére. Hamarosan pedig Ravasz László kezdeményezésére a magyar protestáns egyházak is őt bízták meg az Ökumenikus Újjáépítési Bizottság megszervezésével és vezetésével.

Az Ökumenikus Újjáépítési Bizottságon keresztül folyó nyugati segélyprogram felelősségteljes és sikeres magyarországi koordinálása egyszeriben jelentősen megnövelte Papp László egyházpolitikai súlyát és tekintélyét, protestáns vonalon lényegében a nemzetközi egyházi diplomácia egyik legbefolyásosabb magyarországi személyiségévé emelték. Olyannyira, hogy Pap Lászlóban többen, beleértve magát a püspököt is, Ravasz László lehetséges utódát látták. Közegyházi megbízatásai gyarapodtak. 1946-ban egyházkerületi jegyzővé, 1948-ban pedig zsinati taggá választották. 1947-ben a Budapesti Református Teológiai Akadémia dékánja lett.

Ugyanakkor aktív nemzetközi kapcsolatai révén, különösen az 1946 januárjában tett hosszabb hivatalos Svájci körútja eredményeképpen, amikor személyesen is volt alkalma találkozni az ökumenikus világszervezet meghatározó vezetőivel, valamint a Svájcban maradt magyar diplomátákkal, Pap idejekorán egyértelmű jelzéseket kapott a mértékadó nyugati politikai és egyházi köröknek a Szovjetunió iránt táplált optimizmusáról, valamint arról, hogy az általa képviselt antikommunista értékrend mögött nem áll érdemi nyugati támogatás. Miként Bakácz-Besse-

24 Uo., 16–17.; Soos olaszországi missziójához lásd SOOS GÉZÁNÉ Tüdös Ilona: *Mint a Jézus Krisztus jó vitéze. Emlékezés Soos Gézára*, Budapest, 1989, 109.; TÖRÖK Bálint: Az olaszországi küldetés, *Magyar Szemle Online* 11/4, 2002. augusztus; a holland vonalhoz MACSKÁSY Pál – SÁRHIDAI Gyula: Elloptak egy He-111-et. A harmadik repülés Olaszországba, 1944-ben, *Top Gun*, 1992. október, 8–9.

nyey György, az emigrációba vonult egykori berni követ figyelmeztette: „Magyarországon a politikusok ne számítsanak semmi oroszellenes politika támogatására a Nyugat részéről, mert a Nyugat oroszbarát politikát kíván Magyarországtól.”²⁵ Pap emlékiratai szerint találkozásai során hasonlóképpen „kelet-barátságára” bízta őt Wisser't Hoofft és Fritz Lieb svájci teológus is.

A Nyugat naív optimizmusa és a Szovjetunió által támogatott magyar kommunista politika realitása közötti súlyos különbséget Pap László az egyházi személyek közül az elsők között tapasztalhatta meg. Az általa irányított Újjáépítési Bizottságot ugyanis belekeverték a fiatal demokráciát alapjaiban megrengető első nagy koncepciók persorozatba, a politikai rendőrség boszorkánykonyhájában kiforrott „köztársaság-ellenes összeesküvés” ügyébe. A Horthy korszak egyik meghatározó titkos szervezete, a Magyar Testvéri Közösség tevékenysége köré szőtt koncepciók vád sorozat elsősorban a kisgazdapárt jobboldalára és centrumára mérte a legnagyobb csapást. A per folyamán azonban egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a kommunista párt irányítása alatt álló politikai rendőrség nem csupán a politikai ellenfelek, hanem a nemzeti ellenállásra potenciálisan alkalmas társadalmi csoportok elleni csapásra és kapcsolati hálóik felszámolására is készült. Így a nyomozás során az egyházakra, köztük a református egyházra, és annak vezetésére is szép számban gyűltek terhelő anyagok a politikai rendőrség irattárában. Az egyik ilyen protestáns szál, amely a köztársaság elleni összeesküvés perének előkészítésekor sajtónyilvánosságot is kapott, éppen a Pap László által vezetett Ökumenikus Újjáépítési Iroda volt. A *Szabad Nép* 1947. január 26-ai számában az „összeesküvők gazdasági szervezeteit” leleplező cikk az Egyetemes Egyháztanács Újjáépítési Irodáját a Magyar Közösség gazdasági fedőszerveként bélyegezte meg. „Az összeesküvőknek döntő szavuk volt az Egyetemes Egyháztanácsnál is. A genfi Egyházi Világtanács háromszázezer dollárt és havi hatvanezer svájci frankos újjáépítési kölcsönt szavazott meg a magyarországi egyháztanácsnak. Erre az akcióra is rátették a kezüket: az egyháztanács vezetője Héder János lett, s ugyanott dolgozott Szent-Miklóssy István, a letartóztatott vezérőrnagy és Tóké Kálmán, a volt főhadnagy. A befutó összegek felett ők rendelkeztek – nem kétséges, hogyan.”²⁶

A későbbi per vádlottjai közül valóban az Újjáépítési Bizottság munkatársaként dolgozott Héder János, Szent-Miklóssy István és Képes-Harjay András százados is,²⁷ akiket Pap László részben az ellenállási mozgalomból személyesen ismert,

25 Pap: *Tíz év*, 29.

26 GYÖRGY István: Láncoltak, feketézöttek, zsaroltak, busás haszonnal kereskedtek az összeesküvők gazdasági szervei, *Szabad Nép*, 1947. január 26.

27 Visszaemlékezésében Pap László részletesen írt erről: „Amikor az újjáépítési iroda megválasztott a főtitkárnak, s rám bízta az újjáépítési osztály megszervezését, mind a református, mind az evangélikus egyház részéről kértem egy-egy gazdasági szakértőt. A református egyház Muraközy és Victor Erzsébet javaslatára dr. Héder Jánost, az evangélikus egyház Purgly Lajost jelölte mellém. Héder régebben a külkereskedelmi banknak volt az igazgatója. Titkárnőnek Szent-Iványi Domokos javaslatára Bodolay Klárát vettem magamhoz. A gazdasági főnöki állásra Héder Szent-Miklóssy István vezérkari őrnagyot, Purgly pedig Faragó Edét, a cserkészszövetség egykori vezetőjét javasolta. Mivel

részben ezen a kapcsolati hálón keresztül kerültek a látókörébe. Sőt, visszaemlékezése szerint Szent-Miklössy javaslatára tervbe vették, hogy Donáth Györgyöt, a főper később kivégzett elsőrendű vádlottját is alkalmazzák az újjáépítési irodában. Mindezek ellenére semmilyen bizonyíték nem került elő arra nézve, hogy az Újjáépítési Iroda a Magyar Közösséget pénzügyi támogatásban részesítette volna. Az ÁVÓ-nak ugyanakkor kapóra jött, hogy a szintén a Magyar Közösség bázisaként számontartott, Soós Géza vezette SDG Kálvin téri irodája adott otthont a Pap László vezette Újjáépítési Bizottságnak is. Így megkezdődött az esetlegesen felhasználható terhelő adatok gyűjtése az Újjáépítési Irodára mint a közösségi tagok találkozóhelyére. „Egy külügyi csoportba osztottak be, és ettől kezdve az Egyetemes Egyháztanács Kálvin téri helyiségeiben jöttünk össze, Magyar Közösség-i tagok, körülbelül három esetben. Itt többek között jelen volt Soós Géza, Hőgye Mihály, Czako József, Kupa László.”²⁸ Sőt, a politikai rendőrség terhelő vallomásokot gyűjtött magának Pap Lászlónak a közösségi tagságáról is. „Kiss Károlynál egy ízben neveket láttam feljegyezve, akiknek az avatását ő külön intéztette, és ezekből a következőkre emlékszem: Papp László, az Egyetemes Egyház Tanács főtitkára (Kálvin tér 8.), Alföldy Alajos.”²⁹ Noha Pap magyar közösségi tagságáról nincsenek egyértelmű adataink, az körvonalazható, hogy elsősorban Soos Géza révén, aki a Magyar Közösség vezetői közé tartozott és többek között a református egyházi szervezetek, valamint az ellenállási csoportok között tartotta a kapcsolatot, Pap László is részesévé vált annak a kapcsolati hálónak, amely a második világháború alatti ellenállásban és embermentésben is együttműködött, s melynek a Magyar Közösség az egyik bázisa volt. Ennek a kapcsolati rendszernek az esetleges kriminalizálása a politikai rendőrségnek nem jelentett volna komoly kihívást. A kommunista párt politikai-taktikai megfontolásai miatt azonban végül sem a katolikus, sem a protestáns egyházi szálát nem használták fel a perben. Pap Lászlót ki sem hallgatták, ugyanakkor fokozatosan az egyházi közélet periferiájára szorították.

Faragó politikai múltját veszélyesnek tartottam, így választásom Szent-Miklössyra esett. Róla annyit tudtam, hogy Soós Géza baráti köréhez tartozik, és hogy a nyilasok elítélték, s akkoriban tért vissza Németországból, ahová a németek mint elítéltet hurcolták. Emlékeztem rá, 1944 őszén Tóth István-nal, Kiss Sándorral és Soós Gézával az ő lakásán jöttünk össze akkor, amikor ő már börtönben ült. [...] Ezt a választást alapjában véve később sem bánhattam meg, még akkor sem, amikor Szent-Miklössy az összeesküvés perrel kapcsolatban az egész ökumenikus újjáépítési munkát rendkívül nehéz helyzetbe hozta. [...] A munka előrehaladása egyre több munkaerő beállítását tette szükségessé: Ordass püspök ajánlatára Képes-Harjay András őrnagyot szállításvezetőnek, Várady Szabó Lajos mérnököt az építési osztály vezetőjének, Györy Istvánt gépkocsivezetőnek, Hartai Jánost előbb altisztnek, majd raktárkezelőnek.” Pap: *Tíz év*, 34–35.

28 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL) 3.1.9. V-2000/15., 481. Szabados Mihály kihallgatási jegyzőkönyve.

29 ÁBTL 3.1.9. V-2000/7., 1947. január 13., 126. Bálint Sándor kihallgatási jegyzőkönyve.

Miután 1948 tavaszán Ravasz László püspököt Rákosi Mátyás közvetlen irányításával, nyílt politikai nyomással lemondásra kényszerítette,³⁰ a kommunista térhódítást ellenző egyházi vezetők kiszorítása is megindult. 1948 augusztusában Pap László az Egyházak Világtanácsának amszterdami alakuló gyűlésén még a Magyar Református Egyház hivatalos delegációjának tagjaként vehetett részt. Sőt, széles körű nemzetközi kapcsolatainak és megbecsültségének köszönhetően előbb a Református Világszövetség végrehajtó bizottságának, majd az EVT alakuló ülésén a szervezet Központi Bizottságának tagjává választották. Azonban hiába töltött be kiemelkedő nemzetközi egyházdiplomáciai pozíciókat, 1949-től nem kapott útlevelet, a szervezet ülésein nem vehetett részt. Itthon nem engedték publikálni,³¹ az Ökumenikus Újjáépítési Iroda vezetéséről kénytelen volt lemondani. A pártállami egyházpolitikát kiszolgáló új egyházvezetés, Bereczky Albert és Péter János az egyházak kontrolálására létrehozott Állami Egyházügyi Hivatal vezetőivel egyeztetve, Papot a közegyházi fórumokról teljesen kiszorította, ugyanakkor lehetővé tették számára, hogy az akkor súlytalannak tekintett teológiai akadémia falai közé visszavonulhasson.

A Teológiai Akadémia dékánjaként azonban a „séf” – ahogy diákjai nevezték – szellemi-lelki oázist teremtett. A Rákosi diktatúra legnehezebb éveiben egy egész teológusgeneráció számára biztosította a teológiai tudományok és a lelkészképzés szinte teljesen zavartalan, ideológiamentes működését.

„A Teológián Pap László hihetetlen védelmet jelentett. Ő megpróbálta kizárni mindazokat a külső hatásokat, amik valami módon befolyásolhatták volna a tanulásunkat és a munkánkat. Ilyen értelemben ő volt a védőbástya, hogy semmi ilyesmi ne kerüljön be, de nyilván arra is törekedett, hogy senki se kapcsolódjon be olyan dolgokba, ami nem ehhez való. A reális helyzetfelmérést viszont mindig a tudásunkra hozta, és elmondta az ezzel kapcsolatos véleményét, tehát ő egy nagyon jó vezető volt, aki tényleg kézben tartotta a dolgokat, de úgy, hogy szinte észre se lehetett venni – és mégis mindenki elismerte.”

– emlékezett vissza egykori tanítványa.³²

1949-től a Teológia Dékánjaként kapta meg a Ráday Könyvtár vezetésének feladatát. Miként a kiváló történész, Benda Kálmán Pap Lászlóról írott nekrológjában fogalmazott, a könyvtár „akkor vált nemcsak a református egyház, hanem az egész

30 LÁNYI, Gábor: „Inkább okos voltam, mint erős”. Ravasz László lemondatásának körülményei (1948), in: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *Ravasz 100. Püspöki jelentések*, Budapest, Dunamellemi Református Egyházkerület – Károli Gáspár Református Egyetem – Kálvin Kiadó, 2023, 49–52.

31 A Teológia általa szerkesztett évkönyve Buday neve alatt jelenhetett meg, az amsterdami világgyűlésre írt cikkét név nélkül közölték stb.

32 Korsós István életútinterjú, készítette Németh László, 2011.: http://www.kre.hu/portal/images/eletutinterjuk/korsos_istvan_eletutinterju.pdf

magyar művelődés számontartott és megbecsült intézményévé.”³³ Pap Lászlónak köszönhetően az ötvenes években olyan védett, a korban szinte egyedülállóan független tudományos műhely jöhetett itt létre, mely menedéket nyújtott és egyúttal lehetőséget adott félreállított világi szakembereknek és háttérbe szorított egyházi munkatársaknak.³⁴ Ezen a bázison jött létre 1955-ben a könyvtár és levéltár egybekapcsolásával a Ráday Gyűjtemény, melynek főigazgatójává Pap Lászlót nevezték ki. A Gyűjtemény főigazgatójaként jelentős erőfeszítéseket tett, hogy egy olyan tudományos műhely alakuljon ki, amely nemcsak a lehanyagolt protestáns egyháztörténeti kutatásoknak adott új lendületet, hanem a kommunista emlékezetpolitikai törekvésekkel szemben igyekezett erősíteni a református egyház kulturális szerepvállalásának, valamint a nemzeti művelődésben betöltött szerepének hiteles történeti emlékezetét.

1953, Sztálin halála újabb fordulópontot jelentett Pap László pályáján. A Sztálin halálát követő erjedés az egyházon belül is egyre inkább felszínre hozta a politikai, személyi, morális és gazdasági válságot, valamint az új egyházvezetésen belüli klikkharokokat. Így merült fel az egyházi válságkezelés levezénylésére a korábban félreállított, de továbbra is nagy tekintélynek örvendő, nemzetközi szinten is hiteles professzor beemelése az egyházvezetésbe. A kezdeményező, Horváth János, az Állami Egyházügyi Hivatal cinikus vezetője Pap nehéz anyagi helyzetének rendezésével, külföldi kapcsolatai újraindításának ígéretével igyekezett rávenni, hogy az egyházvezetés pazarló gazdálkodása miatt kialakult, botránnyal fenyegető súlyos pénzügyi válságában rendet teremtsen. 1954-ben Papot a Dunamelléki Református Egyházkerület főjegyzőjévé, lényegében Bereczky Albert püspök helyettesévé választották.³⁵ Az egyházpolitikai válságkezelés jegyében engedélyezték számára, hogy az EVT soron következő evanstoni nagygyűlésére, a református egyház delegációjának tagjaként ő is kiutazhasson az Egyesült Államokba, és így felélénkítse nemzetközi kapcsolatait. Az út azonban a delegációt vezető Bereczky és Péter János számára rendkívül kínos diplomáciai helyzeteket eredményezett.³⁶

Pap dékánása alatt került sor a Budapesti Református Teológiai Akadémia centenáriumi ünnepségére 1955 szeptemberében, amikor az ide érkezett nyugati egyházi személyiségek titkon tudomást szerezhettek az akkor egy hónapja tartóztatott két tiszántúli segédlelkész esetéről, akiknek az volt a „bűnük”, hogy memorandumot szerkesztettek (és juttattak el többeknek) a kötelező tsz-prédikációk ellen. S ekkor jutott el – szintén konspiratív körülmények között – néhány nyugati meghívotthoz a budapesti teológusok – Pap László tanítványai – és lelkészek ál-

33 BENDA Kálmán: Pap László búcsúztatása, in: *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve 6*, Budapest, 1989, 349–350.

34 SZATMÁRI Judit: *Kulturális ellenállás az egyházi gyűjteményekben. A Ráday Gyűjtemény élete az 1950-es években*, kézirat.

35 LÁNYI Gábor: *Méltatlanul. Háttérbe szorított dunamelléki református lelkészek az 1950-es években*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem, 2020, 26.

36 Pap: *Tíz év*, 96–120., Pap és az Állami Egyházügyi Hivatal kapcsolatához lásd HAJDÚ Éva: Pap László és az Állami Egyházügyi Hivatal kapcsolata, *Egyháztörténeti Szemle* 12(2011/3).

tal készített Hitvalló Nyilatkozat, amelynek mintájául a hitleri Németországban üldözött Hitvalló Egyház híres Barmeni Nyilatkozata szolgált. A nyilatkozat szerzői határozottan felemelték a hangjukat az egyházkormányzat teológiai állásfoglalásaival és antidemokratikus hatalomgyakorlásával szemben. Ezek a tiltakozó megmozdulások a párt politikáját kiszolgáló egyházi vezetéssel szembeni bizalmi válság mind nyilvánvalóbb jeleit mutatták. A megújulást követelő, a hivatalos egyházat teológiai és egyházkormányzati szempontból egyaránt élesen bíráló lelkesi és világi csoportok súlyát növelte, hogy a tiltakozások eljutottak azon nyugati egyházvezetőkhez is, akiket a kommunista egyházpolitika sikerének, nemzetközi elfogadottságának, a vallásszabadság demonstrálásának szándékával Magyarországra szervezett nemzetközi ökumenikus rendezvények résztvevőiként hívtak 1955 őszen, majd 1956 nyarán Magyarországra.

1956 nyarán az Egyházak Világtanácsa Központi Bizottsága mintegy száz küldött részvételével soros ülést tartotta Galyatetőn. A rendezvényt a pártállammal együttműködő egyházi vezetők számára több igen kellemetlen esemény zavarta meg. Nemcsak a Hitvalló Nyilatkozat további illegális terjesztése, hanem, hogy Pap László kezdeményezésének és ügyes taktikájának köszönhetően elkerülhetlenné vált, hogy Galyatetőre egy látogatás erejéig meghívást kapjon a Leányfalun visszavonultságban élő Ravasz László is. Ravasz galyatetői látogatása előtt „Memorandum a református egyház helyzetéről 1956 nyarán” címmel igen kritikus helyzetértékelést készített. Írását – az illegalitás vádját elkerülendő – megküldte mind az ÁEH-nak, mind az egyházvezetésnek, s ennek alapján tartott beszámolót az EVT ülésén is, nem kis viharokat kavarva az egyházvezetés és az állami egyházpolitika berkeiben. Pap az EVT galyatetői tanácskozását arra is felhasználta, hogy a nemzetközi figyelemre hivatkozva közbenjárjon két letartóztatott református személyiség, Pap Béla karcagi lelkész és Teleki László egykori KIE-vezető szabadon bocsátása érdekében.

1956. A FORRADALOM ÉS A MEGTORLÁS

1956 ősze a református egyházat is meglehetősen forrongó, feszült állapotban érte. A politikai hatalom erjedésével és a társadalmi mozgolódásokkal egy időben a református egyházban is egyre nyíltabban fogalmazódtak meg az egyház lelki-szellemi-személyi megújulását sürgető követelések. A Budapesten megindult harcokban a református egyház képviselői szervezeten nem vettek, nem vehettek részt, a nem fegyveres segítségnyújtásban, sebesültápolásban azonban igen. Így például Pap László diákjai körében véradást szervezett.³⁷

A református egyházban a forradalom alatt – az egyházügyi hivatal későbbi összesítése szerint – 31 „államhű” vezető mondott le, vagy távolították el, köztük a két püspököt, Péter Jánost és Bereczky Albertet, továbbá a zsinat világi elnöki

37 Pap: *Tíz év*, 174.

tisztét betöltő, törvénytelenül kinevezett Kiss Rolandot. A forradalom napjaiban a református egyházban a legjelentősebb eseményt a Magyar Református Egyház Országos Intéző Bizottsága, illetve a kebeléből kinőtt Református Megújulási Mozgalom³⁸ életre hívása jelentette, ami az egyházi közvélemény egészét átható, az egyházi törvényesség helyreállítását, az egyház teológiai, szervezeti és személyi megújításának elősegítését céljaul kitűző változtatási törekvéseket terelte mederbe. Az Intéző Bizottság november 1-én alakult meg a Budapesti Református Teológiai Akadémia Ráday Kollégiumában, és kérte föl Ravasz László nyugalmazott püspököt, Pap Lászlót, a teológia dékánját, egyszersmind a Dunamelléki Református Egyházkerület püspökhelyettesét, valamint Kardos Jánost, az Egyházkerület 1948-ban törvényesen megválasztott, de lemondásra kényszerített főgondnokát, hogy vállalják el a gyakorlatilag vezetés nélkül maradt egyházban az egyházkormányzói teendők ideiglenes ellátását a törvényes tisztújításig. Ugyanezen a napon Ravasz László és Pap László sokak számára irányt mutató országos rádiónyilatkozatban üdvözölték a forradalmat és tudatták a református közvéleménnyel az Intéző Bizottság életre hívását. A Mozgalom programját Ravasz László foglalta össze, és 1956. november 13-án körlevelében küldte ki minden gyülekezetnek. A helyi közösségek válasza egyedülálló volt. Néhány héten belül a presbitériumok óriási többsége, mintegy 1200-ból közel 900 írásos határozatban foglalt állást a Megújulási Mozgalom, és név szerint Ravasz László, valamint Pap László mellett. A református egyházban kibontakozó Megújulási Mozgalom tevékenysége és a gyülekezetek egyöntetű támogatása szervesen illeszkedett a november 4-ét követő „második forradalom” történetébe is. Hiszen, miközben 1956. november 4-én a szovjet csapatok nagy horderejű támadása néhány nap alatt szétzúzta a budapesti felkelők fegyveres ellenállását, s a forradalom elvesztette legfontosabb politikai központját is, a magyar társadalomnak a forradalom alapvető célkitűzéseivel azonosuló túlnyomó része nem érezte úgy, hogy minden elveszett. A szovjet támogatással hatalomra kerülő Kádár-kormánnyal szemben elsöprő politikai, társadalmi ellenállás bontakozott ki. A Megújulási Mozgalom a fegyveres ellenállás leverését követően közel két hónapig folytatta tevékenységét. A gyülekezetek elszántságát mutatta, hogy az egyre tornyosuló akadályok, a mind fagyosabbá váló közhangulat és az egyházpolitikai helyzet megmerevedése ellenére még 1957 februárjának közepén is 44 új csatlakozóról tettek jelentést, akik nyíltan vállalták a támogatást, miközben az országban már megindultak a stáriális perek, internálások, letartóztatások, munkahelyi elbocsátások.

38 A Megújulási Mozgalom tevékenységének legfontosabb dokumentumaihoz lásd KÁNÁSI Szabolcs – HORVÁTH Erzsébet (szerk.): *Megújulás, visszarendeződés: Dokumentumok a Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltárában az 1957–1958-es esztendőke történetének kutatásához I–II.*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2007, 2008.; KISS Réka (szerk.): *Kelt mint fent. Iratok a református Megújulási Mozgalom történetéből (1956–1957)*, Budapest, Dunamelléki Református Egyházkerület, 2007.; LADÁNYI Sándor: *Adalékok a Magyarországi Református Egyházban az 1956–1957-es esztendőben történetekhez*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2006.

A forradalom leverését követően az újonnan felálló egyházügyi hivatal 1956 novemberében még Pap Lászlót tekintette egyedül tárgyalóképes egyházvezetőnek. Pap és az Egyházügyi Hivatal régi-új robotosa, Horváth János között az első megbeszélésre november 27-én került sor. Horváth taktikája ebben a korai időszakban még az volt, hogy az egyházi közvéleményben nagy népszerűségnek örvendő és hiteles személyiségnek tekintett dékánt próbálja az egyházi konszolidáció ügyének megnyerni, hogy Pap László személyes erkölcsi és egyházpolitikai tökéjére támaszkodva csendesítse le a református egyházban forrongó hangulatot és legitímálja az új egyházpolitikát. A dékán azonban nem volt hajlandó az újra kiépülő diktatúrával közösséget vállalni, s így megindult ellene a mind nyitabb támadás. Olyannyira, hogy hamarosan a forradalmat és szabadságharcot követő megtorlás idején a református egyházzal szemben indított állambiztonsági operációknak egyik legfontosabb célpontjává vált.

Miként Ravasz László már a Horváth Jánossal december 20-án történt találkozása után papírra vetette „Pap László, úgy látszik az első számú ellenség, őt akarják bűnbaknak feltüntetni, mert félnék tőle és nyílt, őszinte, szókimondó egyénisége, kissé elkényeztetett és bizantinizmussal enyhén kezelt érzékenységre fájdalmas.”³⁹

Miközben 1957. január 21-én a Megújulási Mozgalom még zsúfolásig megtelt teremben tanácskozott az egyházi kibontakozás lehetőségeiről, az állambiztonság is feléledt tetszhalott állapotából, igyekezett mihamarabb újjászervezni a forradalom alatt szétzilált ügynökhálózatát és bizonyítékokat gyűjteni egy, a Megújulási Mozgalom ellen esetlegesen indítandó akcióhoz. Legaktívabb református egyházi forrása kezdetben a Tolnai Lajos fedőnevű ügynök volt.⁴⁰ Pap Lászlóról és a református egyház 56-os helyzetéről a fennmaradt dokumentumok szerint először 1957. január 18-án, egy Tolnai nevén jegyzett, nyolc sűrűn gépelt oldalt kitevő jelentésből tájékozódhatott az újjászerveződő politikai rendőrség. A kimerítő, kvázi-feljelentéssel is felérő, a kialakuló kádári ellenforradalmi kánon érvrendszerét használó jelentés szerint:

39 Ravasz László feljegyzése: „Beszélgetésem Horváth Jánossal az Állami Egyházügyi Hivatal elnökével 1956. december 20-án” Sárospataki Református Kollégium Levéltára (továbbiakban SRKL), Ravasz László-hagyaték.

40 Az állambiztonsági hálózati nyilvántartásként szolgáló ún. 6-os katon szerint Tolnai fedőnéven 1956. augusztus 2-án szervezte be Bakonyi Lajos áv. százados Tóth Károlyt, a református teológia akkori hallgatóját. Egy 1960-ban kelt Tolnairól szóló állambiztonsági értékelés elégedetten jegyezte meg, hogy „az ellenforradalom után az ÁEH-on keresztül elértük, hogy az ügynök lett a református egyházon belül a Külügyi Osztály vezetője.” Jelentés a református egyház vonalán foglalkoztatott ügynökségről 1960. április 11. ÁBTL 3. 1. 5. O-13586/1 9. Tóth Károly 1977-től 1991-ig a Dunamelléki Református Egyházkerület püspöke, 1971–1978-ban a Keresztyén Békekonferencia főtárgya, 1978 és 1990 között elnöke. 1971–1978 Egyházak Világtanácsa Nemzetközi Ügyekkel Foglalkozó Bizottságának, és a Nemzetközi Keresztyén Újságírók Szövetségének, 1978-tól 1991-ig az Egyházak Világtanácsa Központi Bizottságának, majd a 16 tagú Végrehajtó Bizottságának a tagja. 1977 és 1990 között a Református Világszövetség alelnöke.

„Pap László ellenforradalmi tevékenysége messze visszanyúl az októberi események elé. Az Egyházak Világtanácsának a nyomására került az egyházi vezetőség élvonalába. Attól a pillanattól fogva mindinkább nyíltan és világosan képviselte megbízójának s rajta keresztül a nemzetközi imperializmusnak az egyházakon keresztül érvényesíthető érdekeit... Az októberi események alatt elérkezettnek látta a régen várt alkalmat Ordással együtt tevékenységhez kezdett. Fedezetül behozta az egyházba Ravaszt, de az ún. intézőbizottság minden döntését és cselekedetét ő sugalmazta és diktálta. Mindent támogatott, ami a szocialista államrend megdöntését célozta. Alapmagatartása az októberi események előtt is ellenforradalmi volt és az októberi események alatt pedig nyíltan is azzá lett.”⁴¹

Január végére a Megújulási Mozgalom működését mind államhatalmi, mind egyházi részről lehetetlenné tették, intézményeit, eredményeit felszámolták. Az Egyetemes Konvent elnökségi tanácsa 1957. január 26-án határozatot hozott, amely szerint az 1956. október 23-i státust kell visszaállítani. Január 31-én a nem sokkal korábban az ÁEH által még lehetséges püspöknek tekintett Pap László a dékáni tisztségből is lemondásra kényszerült. Február 9-én Ravasz Lászlónak is el kellett hagynia a fővárost, visszavonult Leányfalura. Február 18-án az Egyetemes Konvent elnökségének körlevele kimondta a magyar református egyház „éles elhatárolódását az ellenforradalmi törekvésektől”, és tájékoztatta a gyülekezeteket a Művelődésügyi Minisztérium Egyházügyi Hivatalával folytatott tárgyalásairól.

Párhuzamosan, a mind magabiztosabbá váló hatalom 1957 februárjában elérkezettnek látta az időt, hogy az egyházpolitikai kérdéseket a pártvezetés szintjén is napirendre tűzze. Az egyházakkal szemben folytatott politika általános kereteinek, az aktuális egyházpolitikai gyakorlatnak, az egyházakra kiterjesztett megtorlásnak a megvitatása az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottságának (IIB) 1957. március 5-i ülésén került terítékre. Az ülésen Horváth Jánosnak, az Egyházügyi Hivatal vezetőjének február eleje óta érlelődő, és több ízben módosított egyházpolitikai előterjesztését vitatták meg.

Horváth az első tervezetét még 1957. február 7-i dátummal készítette, amelyet ekkor három politikusnak, Marosán György és Kállai Gyula mellett a még püspöki hivatalát is betöltő, de már a Kultúrkapcsolatok Intézete kormány megbízottjaként tevékenykedő Péter Jánosnak küldött meg véleményezésre. Az előterjesztés, amelyet a március 5-i IIB elé terjesztett javaslat alapja lett, az első változatban még

41 Tolnai fedőnevű ügynök jelentése 1957. január 22. ÁBTL 3.1.2 M-24600. 66. A dokumentum géppel írt tisztázata, melynek alján Tolnai fedőneve szerepel, de saját kezű aláírása nem. Úgy ez, mint a későbbi jelentések nyelvezete arra enged következtetni, hogy élő szóban elhangzott jelentések lejegyzését, esetleg magnószalagra felvett jelentések tisztázott leiratát olvashatjuk. Az ügynök munkadossziéjában a későbbi időszakokból találhatók saját kezűleg aláírt jelentések is. Bővebben lásd Kiss Réka: Református dékán a kommunista állambiztonság célkeresztjében. Adalékok a Pap László ellen indított állambiztonsági akciókhoz, in: Literáty Zoltán (szerk.): *Quoniam tecum est fons vitae in lumine tuo videbimus lumen: teológiai témák a 65 éves Kocsev Miklós tiszteletére*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem – l'Harmattan, 2018, 231–247.

igen részletesen tárgyalta a református egyházon belüli ellenforradalmi állapotokat is, részletesen kitérve a „politikai reakció szolgálatába álló” egyházi ellenállásnak, a Református Megújulási Mozgalomnak a tevékenységére. Ebben az előterjesztésében az egyházpolitika közvetlen feladatai között Horváth nyolc, a Megújulási Mozgalomban aktív szerepet vállaló, ismert budapesti református lelkész, „a református egyházban illegális tevékenységet kifejtő vezető csoport” közbiztonsági őrizetbe vételére is javaslatot tett, így Joó Sándor paraszéri, Gyökössy Endre újpesti, Békési Andor ócsai, Széles László Pozsonyi úti, Domján János józsefvárosi lelkész és Nagy Barna teológiai professzor mellett Ravasz László püspök és Pap László teológiai dékán internálására.⁴² Az előterjesztés következő, javított változata február 26-ára készült el. A közvetlen intézkedések között változatlanul szerepelt a református lelkészek „állami eszközökkel való elszigetelésére” tett javaslat, de immár konkrét nevek nélkül.⁴³ Ugyanakkor, egy szintén február 26-ára datált feljegyzésében Horváth a fent említett református lelkészek lefogásának jóváhagyását kérte Kállai Gyulától, akként módosítva a február eleji listát, hogy az őrizetbe veendő lelkészek között már nem szerepelt Ravasz László, Pap László és Nagy Barna neve. „A fenti személyek őrizetbe vétele nem okoz jelentősebb problémát, mert nem tekintélyes és vezető személyek, hanem a reakciós törekvések szervezői, gyakorlati végrehajtói szerepet töltenek be.” – ajánlotta Horváth Kállai figyelmébe a módosított listát, majd kézírással a levél végére biggyesztette, hogy „a jóváhagyás után azt minden további nélkül végre tudjuk hajtani, mert elő van készítve.”⁴⁴ A Megújulási Mozgalom tagjainak internálásáról tehát Kállai Gyula, az MSZMP KB frissen kinevezett titkára személyesen döntött. Kállainak az IIB ülésén elhangzott mondatai ugyanakkor jól mutatták, hogy a hatalomnak továbbra sem állt érdekében a nyílt megtorlás, a Pap Lászlót és Ravasz Lászlót is felvonultató bírósági eljárás. Ehelyett a kevésbé ismert, de – Kállai szavaival élve – nyíltan ellenséges papok internálásával megtették az első lépéseket „az egyházak közötti eltérő bánásmód” politikájának megalapozására. Ez a politika előrevetítette, hogy a református egyházra csakúgy, mint egy évtizeddel azelőtt megint a példásan együttműködő egyház szerepét osztották, s az 1945–48 közötti egyházpolitikai gyakorlatot aktualizálva az egyház megtöréséhez újfent az egyház belső megosztásának eszközéhez nyúltak: nem az egész egyházat, hanem annak „legreakciósabb” – most ellenforradalmi – személyiségeit támadták, másfelől pedig a potenciális egyházvezetőket igyekeztek megfélemlítéssel, zsarolással és – a politikai érdekeket nem sértő – gesztusokkal betörni.

42 Előterjesztés az egyházpolitikai helyzet rendezésére. 1957. február 7. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (továbbiakban MNL OL) XIX-A-21-d-0011/1957 2. db.

43 Előterjesztés az egyházpolitikai helyzet rendezésére. 1957. február 26. MNL OL XIX-A-21-d-0011-2/1957 2. db.

44 Horváth János levele Kállai Gyulához 1957. február 26. MNL OL M-KS-288. f. 49/ 1. őc. 261. illetve MNL OL XIX-A-21 d- 0013/1957/ 2. db.

A pártvezetés márciusi döntése, és az internált lelkészek szabadlábra helyezése koránt sem jelentette azt, hogy a politikai rendőrség lezártnak tekintette volna a Megújulási Mozgalom és Pap László ügyét, és ne dolgozott volna tovább az „egyházi ellenforradalom vezetőivel” szembeni jogi megtorlás előkészítésén. A református reakciót feldolgozó ügyosztály szorgalmasan gyűjtötte a terhelő adatokat és szötte tovább egy bármikor aktualizálható, előhúzzható per szálaikat. 1957 elejére befejeződött a politikai rendőrség reorganizációja, a BM Politikai Nyomozó Főosztályának keretében felállt az egyházi ügyeket is kézben tartó Belső Reakció Elleni Harc Osztálya, áprilistól Hollós Ervin vezetésével, az egyházügyi hivatallal, valamint a pártvezetéssel párhuzamosan az újjászerveződő politikai rendőrség is nagy lendülettel indította meg az egyházakat sújtó megtorlás előkészítését. 1957 májusában Bakonyi Lajos rny. százados már ismételten javaslatot tett, hogy Pap Lászlót, aki „aktív szervezője volt az egyházi ellenforradalomnak a meglévő bizonyítékok alapján állítsák népbíróság elé”, több más lelkészt pedig tiltsanak ki Budapest területéről, és helyezzenek rendőri felügyelet alá.⁴⁵ A Bakonyi által szorgalmazott bírósági eljárásra nem került sor, azonban alig egy hónappal később újabb „terhelő adatokat” sikerült Pap Lászlóval szemben prezentálni, ezúttal is a Tolnai fedőnevű ügynök segítségével. Tolnai 1957. július 10-én adott jelentésében ismét hosszasan tárgyalta Pap László helyzetét. Először Heinrich Hellsternnek, a svájci protestáns egyházak segélyszervezete igazgatójának magyarországi látogatásáról, illetőleg Hellsternnek Kádár Imrével, a budapesti teológiai ökumenika tanárával folytatott beszélgetéséről adott jelentésében tért ki a volt dékán magatartására és nyugati kapcsolatrendszerére: „addig amíg Ordass – Pap – Visser't Hooft kapcsolatban van, Pap László befolyását csökkenteni nem lehet, legfeljebb a fiatalok mögé szorítani, addig pedig amíg ez így van, az egyházi élet teljes felfordult állapotában javulás nem fog bekövetkezni, sőt inkább még mindig a ref. egyház helyzete és azért, mert a Pap László féle ellenállást, annak tagjait és képviselőit még nem számoltuk fel, Ordassban állandó összekötőt és példát látnak, sőt reményt Pap László rehabilitációjára [...]”⁴⁶

Tolnai jelentései újfent felettébb hasznosak voltak az állambiztonság számára. Legfőképpen azért, mert úgy tűnt, a jelentések végre kellő muníciót biztosíthat a Pap Lászlóval szembeni fellépésre. Legalábbis, Zsiga Ferencnek, a BM klerikális reakció elleni elhárítást végző alosztályvezető-helyettesének Tolnai ügynökjelentéséhez fűzött kézzel írt megjegyzése szerint „Papp (sic!) László személyére internálási jav-t készítettünk.” Nem kevésbé beszédes Tolnai tartótisztjének, Bakonyi Lajos századosnak a jelentéshez fűzött, az állambiztonság szerepére utaló megjegyzése sem, aki szerint „Pap László teológiai dékánt viselt tisztsége alól felmenttük (sic!).”⁴⁷

45 Javaslat a Ref. egyház ellenforradalmi elemeinek felszámolására. 1957. május 27. ÁBTL 3.1.5. O-13586/2 19.

46 Tolnai fedőnevű ügynök jelentése 1957. július 10. ÁBTL 3.1.2 M-24600. 180.

47 Tolnai fedőnevű ügynök jelentése 1957. július 10. ÁBTL 3.1.2 M-24600. 180.

A folyamatosan folytatódó ügynökjelentések azontúl, hogy a legfelsőbb egyházi viszonyokba, személyi konfliktusokba, vacsoraasztal melletti magánbeszélgetésekbe avatták be a református egyház bomlasztására szakosodott állambiztonsági tiszteket, még inkább kiszolgáltatta az egyházat a politikai rendőrség játszmáinak, egyúttal újabb érveket adtak a Pap Lászlóval szemben tervezett állambiztonsági operációk szükségességéhez. Tolnai tartótisztje, Bakonyi Lajos értékelése szerint „Pap Lászlóra jellemző, hogy külföldi összeköttetését most felhasználja arra, hogy bázist teremtsen maga mellett. Az előzetes bejelentés nélküli meghívásokat minden esetben elutasítottuk.” Zsiga Ferenc számára pedig „ez is megerősítette a Papp Lászlóékkal szembeni eljárás szükségességét.”⁴⁸

1957 szeptemberében Baji László rny. százados, a klerikális reakció elleni alosztály csoportvezetője újabb javaslatot fogalmazott meg, miszerint „elvi döntést kell hozni abban a kérdésben, hogy milyen intézkedéseket tegyünk a mozgalommal szemben.”⁴⁹ A realizálásra tett indítvány azonban most sem kapta meg a megfelelő politikai támogatást, Papot nem állították népbíróság elé. Így október 24-i jelentésében Tolnai ismét arról panaszkodhatott, hogy a Megújulási Mozgalom irányzata, amely szerinte a „legreakciósabb politikai irányzatokhoz csatlakozott” csak látszólag van kiszorítva az egyházi hatalomból. Dusicza Ferencsel folytatott beszélgetését idézte, aki szerint „minden vonatkozásban győzött a Pap László féle ellenforradalom az egyházban”.

A reformátusokat érintő belügyi lépésekről és tervekről az első átfogó összefoglaló 1957 decemberére készült el az állambiztonság boszorkánykonyhájában, amely a Megújulási Mozgalom vezetőinek többször javasolt letartóztatására is kitért. Ebben a beszámolót készítő, még újonc Valykó István hadnagy érezhető elégedetlenséggel jegyezte meg, hogy bár a Megújulási Mozgalom az egyházi ellenforradalomban kulcsszerepet töltött be, „az egész ügyben a felső vezetés utasítása miatt, mely egyházpolitikai szempontot tartott szem előtt csak preventív őrizetbe vétel történt. Előzetes letartóztatásba került nyolc személy, néhány hét múlva azonban szabadon bocsátottuk őket.”⁵⁰

Miután az egyházpolitikai érdekek keresztették a belügy közvetlen megtorlásra irányuló szándékait, legalább a szétzilált ügynöki hálózat újjáépítésében, az egyházi ellenzék köreibbe való beépülésben igyekezett felhasználni az internált lelkészeket a rendőrség. Hasonlóképpen merült fel Pap László ügynöki beszerzésének a lehetősége is. „Az elmúlt tervidőszak alatt beszerzés szempontjából foglalkozunk [...] a budapesti teológia volt igazgatójával [...] a beszerzés sikere érdekében Tildy Zoltánt kihallgattuk annak érdekében, hogy dokumentálni tudjuk [...]”

48 Tolnai fedőnevű ügynök jelentése 1957. július 11. ÁBTIL 3.1.2 M-24600. 181.

49 Jelentés a Protestáns egyházakról 1957. szeptember 27. ÁBTIL 3.1.5. O- 13586/2 35.

50 Jelentés a magyarországi ref. egyházban az ellenforradalom idején működő forradalmi bizottság működéséről. 1957. december 13. ÁBTIL 3.1.5. O-13586/2 49-50.

1956. november 1-i parlamenti tevékenységét.”⁵¹ A javaslat szerint a beszervezést a fél év vége előtt, azaz 1958 végéig kellett volna végrehajtani. 1958 decemberében azonban – feltehetően a sikertelen beszerzési kísérletet követően – újból a büntetőjogi felelősségre vonás került előtérbe az egyházi reakcióval foglalkozó ügyosztályon:

„Az ellenforradalom fegyveres leverése után dr. Pap László 1957. márciusáig illegális aktív ellenséges tevékenységet fejtett ki népköztársaságunk ellen. Ellenforradalom alatti és utáni ellenséges tevékenységéről eredeti dokumentumok, kihallgatási jegyzőkönyv és több ügynöktől származó jelentés van a birtokunkban. Dr. Pap László személyével az elmúlt időkhöz képest szemponyjából foglalkoztunk, azonban 1958. októberében szerzett értesülések szerint Dr. Pap László és kapcsolatainak feldolgozása vált szükségessé [...] Ennek érdekében amíg olyan személyt nem szervezünk be, aki Pap László bizalmát élvezzi, addig is olyan ügynöki ellenőrzés alatt tartjuk, aki figyelemmel tudja kísérni Pap László egyházi munkáját [...] Ezért az Egyházi Hivatalon keresztül elintézzük – fogalmazott a munkaterv, hogy Papot az egyik alföldi nagy gyülekezetbe helyezzék, másodlelkésznek, ahol a vezető lelkész a BM ügynöke. Amennyiben Pap László családjával leköltözik a városba, akkor a költözés előtt végrehajtjuk a 3/e rendszabályt – azaz a szobalehallgatás beszerelését – a másod lelkész szolgálati lakásába.”⁵²

A forгатókönyv kidolgozója azonban arra nem volt figyelemmel, hogy időközben az egyházügyi hivatal és az egyházvezetés döntött Pap László és családja sorsáról, és közel két év tortúra után az egyházi bíróság kimondta, hogy 1958. szeptember 11-i hatállyal a Tolna megyei szórványba, Murgára száműzik segédlelkésznek az egykori dékánt és püspökhelyettest.⁵³

Elmozdítása ellenére Pap Lászlót továbbra is megfigyelés alatt tartotta az állambiztonság. Miután önálló református perhez nem sikerült sem a kellő politikai támogatást megszerezni, sem életképes terhelő anyagot összegyűjteni, a „politikai reakció” két területével igyekeztek a református egyházi ellenzékét összekapcsolni: az ifjúsági vonallal és a nemzeti ellenzékkel. A feladat a politikai rendőrség számára rutinszerű volt. Az állambiztonsági szervek asztalán hamarosan vaskos akták „bizonyították”, hogy a Megújulási Mozgalomból 1957–58 során több illegális ifjúsági és értelmiségi mozgalom nőtt ki. S „tények mutatták”, hogy „Dr. Pap László jelenleg is a lehetőségeket kihasználva most már nemcsak a református egyházon belül, hanem más vonalon is ellenséges tevékenységet tervez, vagy fejt ki. Kétségtelen tény az is, hogy az egyházi reakció egyik vezérét ma is Pap Lász-

51 Jelentés az elmúlt hat hónap alatt végzett operatív munkáról. 1958. júl. 8. ÁBTIL 3.1.5. O-13586/4 291. Pap László visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy Tildy november 1-én Ravasszal és Pappal megbeszéléseket folytatott a Parlamentben. Ugyancsak Paptól tudjuk, hogy 1958. július 18-án beidézték őt a Gyorskocsi utcába egy kihallgatásra, amelyről emlékei szerint nem készült jegyzőkönyv. Pap: *Tíz év*, 180, 267.

52 Munkaterv 1958. december 15. ÁBTIL 3.1.5. O-13586/4 236-238.

53 Pap: *Tíz év*, 283.

lóban látja.” – összegezte a Pap-ügy újabb „fordulatát” az 1958 decemberben kelt állambiztonsági jelentés.⁵⁴ Az egyházban nagy tekintélyt és közbizalmat élvező Pap Lászlót pedig „sokoldalú operatív feldolgozás alá vonták, annak megállapítása érdekében, hogy jelenleg hogyan fogja össze és irányítja az egyházi jobboldalt, és esetleg hogyan kapcsolódik a magyar közösség vonalához.”⁵⁵

A Pap László elleni eljárás azonban végül ismét lekerült a napirendről. A forradalommal kapcsolatban a református lelkészeket ért jogi megtorlóssorozat utolsó epizódjára 1961-ben került sor. Párhuzamosan azzal, hogy a párt nyíltan meghirdette keményebb egyházpolitikai fellépését, a politikai rendőrség újfent elővette a Megújulási Mozgalom lezáratlan aktáit és elkészítette egy újabb per forgatókönyvét. A megvalósult per azonban megint csak nem az egyházi ellenzék jelentős alakjai, hanem kevésbé ismert, vidéki lelkészek ellen realizálódott. Államellenes összeesküvés címén a Tolna megyei Bátaszék református lelképásztora, Székely Dezső, és a decsi lelkész Cseh Benő került a vádlottak padjára.⁵⁶ A periratok szerint azonban mégiscsak a Református Megújulási Mozgalom vezetői által irányított szervezkedés felett hirdetett ítéletet a bíróság. Ahogy az egyik jelentés fogalmazott „Székely felkereste Ravasz Lászlót és Pap Lászlót, akik mindketten támogatták kezdeményezésüket”, bár „Pap László akkori püspökhelyettes még élesebben vetette fel a lelkészek államrend elleni fellépésének köteleességét.” A per, amelyet bízást nevezhetünk koncepció pernek, a hatalom szempontjából szimbolikus jelentőséggel bírt. Hiszen ebben a perben gyakorlatilag ’56 református vonatkozásainak állambiztonsági kanonizálása történt meg. Az éveken át tartó állambiztonsági operációsorozatnak a fő célpontja valójában mindvégig Pap László maradt. Azonban az egyházakkal a nyilvánosság előtt kiegyezésre, konszolidációra törekvő kádári imázsépítést egy ilyen per erőteljesen zavarta volna. Pap megbüntetését ezért végül az egyházvezetésre bízták. 1958-tól segédlelkész-ként szolgált Murgán, 1963. január 15-én Szamosközy István püspök azonnali hatállyal felmentette, rendelkezési állományba helyezte, és májusban, ötvenhárom éves korában kényszernyugdíjazta az ország egyik legképzettebb és nemzetközi szinten is legmegbecsültebb teológiai professzorát. A holland egyházak többek között Wisser’t Hooft közbenjárására, 1957–1960 között háromszor is meghívták az utrechti egyetemre teológiai tanárnak, azonban nem kapott kiutazási engedélyt.

Az 1956-ot követő kádári egyházpolitika legfőbb református ellenségét a Megújulási Mozgalomban és annak vezetőjében, Pap Lászlóban látta. A köré szőtt összeesküvés téóriák, a hierarchikusan felépített szervezetszerű képződményről szóló politikai rendőrségi jelentések az ötvenes évek koncepciógyártási sémái szerint készültek és nélkülözték a valóság alapot. A Mozgalomban rejlő lelki-szellemi erőt azonban jól érzékelte a hatalom, és félt attól, hogy a kényelmes kompromisszumokat kötő hivatalos egyházi vezetéssel szemben még egyszer megformálód-

54 Munkaterv 1958. december 15. ÁBTL O-13586/4 237.

55 1958. dec. 5. munkaterv az 1959. évre. ÁBTL 3.1.5. O-13586/4. 237.

56 Székely Dezső 15 esztendő büntetést kapott, Cseh Benőre 3 és fél év büntőt szabtak ki.

hat egy olyan nagy legitimitású társadalmi megmozdulás, amely fölött elveszíti az ellenőrzést. Ezért folytatott kíméletlen harcot a Megújulási Mozgalomnak és vezetőjének még az emléke ellen is, egészen 1983-ban bekövetkezett haláláig.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ANTALL József: *Lengyel menekültek Magyarországon a háború alatt (1946)*, Budapest, Magyar Orvostörténelmi Társaság Magyar Tudománytörténelmi és Egészségtudományi Intézet, 2019
- BENDA Kálmán: Pap László búcsúztatása, in: *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve 6*, Budapest, 1989, 349–350.
- BRAHAM, Randolph: *A Népiértés Politikája A Holocaust Magyarországon 2.*, Budapest, 1997.
- Deklaration der Ungarlaandishen Oekumenischen Jugendkommission (Mátraháza den 19. XII. 43.), in: Pierre Beffa (ed.): *World Council of Churches Online: World War II Era Records, Hungary, Youth: 1943-1948.*, Leiden – Boston, Brill, 2015. <http://primarysources.brillonline.com/browse/world-council-of-churches-online-world-war-ii-era-records>
- GYÖRGY István: Láncoltak, feketézötek, zsaroltak, busás haszonnal kereskedtek az összeesküvők gazdasági szervei, *Szabad Nép*, 1947. január 26.
- HAJDÚ Éva: Pap László és az Állami Egyházügyi Hivatal kapcsolata, *Egyháztörténeli Szemle* 12(2011/3)
- JOÓ András: *Kállay Miklós külpolitikája*, Budapest, Napvilág, 2008.
- KÁNÁSI Szabolcs – Horváth Erzsébet (szerk.): *Megújulás, visszarendeződs: Dokumentumok a Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltárában az 1957–1958-as esztendő történetének kutatásához I–II.*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2007, 2008.
- KISS Réka (szerk.): *Kelt mint fent. Iratok a református Megújulási Mozgalom történetéből (1956–1957)*, Budapest, Dunamelléki Református Egyházkerület, 2007.
- KISS Réka: Református dékán a kommunista állambiztonság célkeresztjében. Adalékok a Pap László ellen indított állambiztonsági akciókhoz, in: Literáty Zoltán (szerk.): *Quoniam tecum est fons vitae in lumine tuo videbimus lumen: teológiai témák a 65 éves Kocsev Miklós tiszteletére*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem – l’Harmattan, 2018, 231–247.
- Korsós István életútinterjú, készítette Németh László, 2011.: [http://www.kre.hu/portal/images/életutinterjuk/korsos_istvan_életutinterju.pdf](http://www.kre.hu/portal/images/eletutinterjuk/korsos_istvan_életutinterju.pdf)
- LADÁNYI Sándor: *Adalékok a Magyarországi Református Egyházban az 1956–1957-es esztendőben történetekhez*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2006.
- LÁNYI Gábor: *Méltatlanul. Háttérbe szorított dunamelléki református lelkészek az 1950-es években*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem, 2020.
- LÁNYI, Gábor: „Inkább okos voltam, mint erős”. Ravasz László lemondatásának körülményei (1948), in: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *Ravasz 100. Püspöki jelentések*, Budapest, Dunamelléki Református Egyházkerület – Károli Gáspár Református Egyetem – Kálvin Kiadó, 2023, 49–52.

- MACSKÁSY Pál – Sárhidai Gyula: Elloptak egy He-111-et. A harmadik repülés Olaszországba, 1944-ben, *Top Gun*, 1992. október, 8–9.
- MACSKÁSY Pál: A sötétség tenger árja ellen... Holland menekültek Magyarországon a második világháború alatt, in: Bernáth István (szerk.): *Hollandból magyarra. Kultúrhistoriai tanulmányok és szemelvények*, Budapest, 1986, 189–222.
- Majsai Tamás: A magyarországi református egyház és a „svájci” ökumené a Soáh idején. Egy lehetőség lehetetlenségének története, in: Randolph L. Braham – Pók Attila (szerk.): *The Holocaust in Hungary Fifty Years Later*, Columbia University Press, 1997, 457–509.
- n.n. (szerk.): *A keresztyén ember a válságban. A Magyarországi Ökumenikus Ifjúsági Bizottság első és második konferenciájának anyaga*, Budapest, 1946.
- ORDASS Lajos: *Önéletrajzi írások*, Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1985.
- PAP László: *Tíz év és ami utána következett 1945-1963*, Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1992, 276.
- SOOS Gézáné Tüdös Ilona: *Mint a Jézus Krisztus jó vitéze. Emlékezés Soos Gézára*, Budapest, 1989.
- SZATMÁRI Judit: *Kulturális ellenállás az egyházi gyűjteményekben. A Ráday Gyűjtemény élete az 1950-es években*, kézirat
- SZITA Szabolcs (szerk.): *Friedrich Born magyarországi delegátus jelentése a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottságának Genfben 1945 június, s. 1., s. a.*
- TÖRÖK Bálint: „Emberségről példát” Holland menekültek Magyarországon, *Új Magyarország*, 1992. május 16.
- TÖRÖK Bálint: Az olaszországi küldetés, *Magyar Szemle Online* 11/4, 2002. augusztus

*Karasszon István*¹

PAP LÁSZLÓ HELYE A TEOLÓGIA TÖRTÉNETÉBEN

ABSTRACT

The Theological Legacy of László Pap

In recent years much has been written about the history of the Reformed Church in Hungary. Beyond any doubt, L. Pap's tragic life is a specimen of faithful Reformed theologians and pastors who had to undergo much suffering in the 1950's. It has often been reiterated that L. Pap was a theologian of international quality and the Reformed Church suffered a great loss in 1958 when he was expelled from the Reformed Theological Academy of Budapest. The study concentrates on his theological formation first in Debrecen, later in the Netherlands and in Switzerland. It enumerates his teachers and friends in Hungary and abroad, his role in theological education and in the ecumenical movement. Though his time was not favourable to publication, his studies are evaluated in light of the international research. Finally, when he had to retire and to keep silence, he also had a characteristic view of the research of his time which was communicated to the author in private conversation. The carrier was broken, but the model prevails!

Keywords: Laszlo Pap (1908-1983), Professors of the Reformed Theological Academy of Budapest, History of the Reformed Church in Hungary, Old Testament Studies,

Számomra privilégium és megtiszteltetés volt és az is marad, hogy Pap Lászlóval többször beszélhettem. Sajnos kevesebbet, mint amennyit szerettem volna, s ma is kívánnék! Rengeteg emlékem van, ami nem direkte tőle származik, hanem

1 Prof. Dr. Karasszon István, református teológus-lelkész, a Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Ószövetségi Tudományok Tanszékének tanszékvezető egyetemi tanára. karasszon.istvan@kere.hu

a tanítványaitól² – nyilván pozitív visszajelzések ezek, melyekről ő maga természetesen hallgatott. És az is sajnálatos, hogy a tanítványok közül is a legtöbben már nincsenek velünk. Jelen alkalmunk mindazáltal fontos esemény, hiszen a lényeg egy: a *salselet*, a láncolat ne szakadjon meg, hanem változatlanul folyjon tovább!

Mindenekelőtt próbáljuk meg Pap László teológiai személyiségét elhelyezni saját koordinátarendszerünkben! Erre tudtommal még csak kísérlet se született, jóllehet életútja szempontjából meglehetősen fontos.³ Pap László lelkészcsaládból származott; apja, s mindkét nagyapja református lelkész volt. Édesanyja, „Szentes nagyasszonya” híres volt erős akaratáról és tettekérségéről – amellet, hogy hét gyermeket nevelt fel. Sajnálom, hogy velem még kevesebbet találkozhattam, pedig de sokat kérdeznék ma tőle! De hát egy kezemen meg tudom számolni, hogy hányszor láttam, s mindössze kilenc éves voltam, amikor ő meghalt. Életútja azért az utódok hagyományozásában fennmaradt, én azonban édesapjáról is megkérdeztem volna, aki emberi számítás szerint nagyon korán, 1872-ben meghalt, így unokái nem ismerhették: Pap László 1908-ban született, nagyanyám 1899-ben, így hát tőlük semmit se tudhattam meg. Az egyháztörténeti lexikon azonban megőrököti Gonda László nevét és művét: igen, a 19. század egyik kiemelkedő liberális teológusa volt, aki iskolát alapított, irodalmi köröket szervezett, majd Békésen Kossuth-párti képviselő is lett. Hangsúlyoznunk kell: a „liberális” szót nem a mai értelemben használjuk, hiszen a 19. században egészen mást jelentett ez a szó. Teljes egyenjogúságot mindenkinek (a mindenki szóban főként a zsidóságnak volt jelentősége), a művelődés előmozdítását – és mellette bibliatudományokat is, hiszen Gonda László (1831–1872) tudomásom szerint az első volt Magyarországon, aki Herder zsolttárkommentárját népszerűsítette. Lánya, Gonda Júlia (1869–1964) ezt a vonalat erősítette férjével, Pap Lajossal (1860–1945) Szentesen; iskolaépítő tevékenységéről mindmáig megemlékeznek. Nyilvánvaló, hogy Pap László is ebben a légkörben nőtt fel, amit csak elmélyített debreceni tanulmánya: Kállay Kálmán (1890–1959), a debreceni egyetem híres ószövetségese még az

2 Hálások lehetünk Szakács Sára rendezőnek az „Érték és mérték” című dokumentumfilmért (2010–2020), ahol Pap László sok tanítványa megszólal. Bizony sokan eltávoztak már közülünk, úgyhogy a film szinte az utolsó pillanatban készült!

3 A bősség zavarával nem küszködünk ugyan, mégis van szekunder irodalom Pap László életművéhez. Elsőként természetesen visszaemlékezését említsük meg, hiszen ez fontos egyháztörténeti dokumentum: *Tíz év és ami azután következett 1945–1963*, Bern/Budapest: EPMSz, 1992. A volt diákok emlékezetét örökíti meg a Horváth Erzsébet és Komlói Péter által szerkesztett kötet: *Máig ható múlt. A Budapesti Református Teológiai Akadémia hallgatói az 1956-os forradalomban*, Budapest, 2016.

Jómagam is próbálkoztam néhány megközelítéssel: Pap László portréja 1908–1983, in: *Akiknek hálások lehetünk. Miniatúrák a közelmúlt ószövetségi kutatóiról*, Szentendre, TPM, 2014, 55–66. A személyét és szolgálatát méltatlanul illető valótlanságokat próbáltam eloszlatni cikkemben: Pap László 1956-ban, *Confessio* 43(2019/3), 90–100.

Jegyezzük meg, hogy a Károli Gáspár Református Egyetem ápolja Pap László emlékét: a Hit tudományi Karon Szabó Zoltán, a Bölcsészettudományi Karon Lakosi Katalin írt róla iskolai dolgozatot, ami mutatja, hogy a mai akadémiai közösség tisztában van Pap László jelentőségével.

1930-as években is a legjobb diákjai között tartotta őt számon. Ugyanez a vonal erősödött meg a peregrináció során, hiszen az utrechti Herman Theodor Obbink (1869–1947), debreceni tiszteletbeli doktor, híres volt vallástörténeti kutatásairól, amit az exegézisben is fölhasznált. Még inkább jellemző a zürichi Ludwig Köhler (1880–1956) hatása, akivel Pap László végig barátságban is maradt. Igen, a híres Köhler–Baumgartner lexikon szerzőjével van dolgunk, akit Svájcban így jellemeztek: „kirchlich liberal”. Kicsit meghökkentem erre a kijelentésre, de meg is magyarázták: nézd, ő egyetemi tanár volt, de megtartotta azt a szokását, hogy kis falukban rendszeresen felkereste volt tanítványait, hogy prédikáljon. Aztán élete végén kiadott egy könyvet, sűrű bocsánatkérések közepette: „Nöte und Pflege des innern Lebens”⁴ (1945), egy lelkigondozás-tant. Írja, hogy ő nem „szakember”, hiszen inkább az arab dialektusokkal foglalkozik, de negyven évig magánlakásán lelkigondozói tevékenységet is folytatott; nem akarja tapasztalatait sírba vinni...

Elnézést kérek azért, hogy talán hosszabb ideig beszéltem arról, mit is jelent ez az „egyházi és liberális”, de ma már nálunk talán kevésbé érthető a kifejezés, hiszen a kommunista idők alatt egyszerűen kivesszett ennek nyoma, s ma már nem is értjük, hogy a kifejezés két tagja hogyan fér össze. Viszont tény, hogy Pap László ebben a légkörben nőtt fel, ebben lett világhíres, és talán ezzel is magyarázható, hogy később Ravasz Lászlóval olyan jól megtalálták a közös hangot: Ravasz László is ehhez az irányzathoz tartozott⁵; egyházépítő tevékenysége tagadhatatlan, csakúgy, mint neokantiánus filozófiája, de gyakorlati teológiája is.

Az érdekesség mármost az, hogy amikor én találkoztam Pap Lászlóval, akkor már egy egészen más képet mutatott – igaz, itt már az 1970-es évekről, illetve még későbből beszélek. Tisztán előttem van, hogy amikor doktori disszertációm tervéről beszélgettünk, a helyeslés mellett fölvettem a kérdést: az exegetikai módszertan terve és kivitelezése rendben, de hogyan akarod kötni a módszertant az egyházhoz? Kicsit zavarba hozott ezzel a kérdéssel, hiszen a módszertannak éppen az a lényege, hogy objektívál, s adott esetben egyházon kívül állók számára is plauzibilis eredményre vezet. Nem tudtam mást mondani, mint amit ma is mondanék: az írásmagyarázat mindenki számára hívogató tudomány, de az egyházban otthon van. Ha olyan eredményre vezetne, ami csak az egyházon belül érvényes, akkor

4 Zürich, Zwingli Verlag, 1945.

5 Örülök, ha erről az egyházi liberalizmusról most már lehet beszélni félelem és féltreértés nélkül – s remélhetőleg senki nem politikai szitokszóként használja ezt a kifejezést. Lásd LITERÁTY Zoltán: Téttel bíró prédikáció. Ravasz László néhány gondolata prédikálásról, retorikáról és médiáról, in: Kiss Réka–Lányi Gábor (szerk.) *Ravasz 100. Püspöki jelentések. Előadások Ravasz László püspöki beiktatásának 100 éves évfordulója alkalmából. Ravasz László püspöki jelentései 1922–1948*, Budapest, Dunamelléki Református Egyházkerület–KRE HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet–Kálvin Kiadó, 2023, 29.

Literáty Zoltánnak igaza van: érdemes összehasonlítani Ravasz László prédikációit és prédikáló stílusát a svájci liberális A. R. Vinet könyvével (*Homilétique ou Théorie de la prédication*, 1853). A hasonlóságok szembeötlők, csupán annyi a különbség, hogy Vinet Svájcban soha nem tudott akkora hatást elérni, mint Ravasz László Magyarországon.

az egyház és a Biblia kapcsolata Münchhausen-effektusra utalna: *incurvatus in se ipsum*, önmagába kanyarodna vissza. Kedvesen bólintott, de láttam, hogy nincs megelegedve... A kérdésből azért világosan kiderül, hogy Barth Károly hatása érvényesült később gondolkodásában, amit mondott is: nem véletlen, hogy Barth „Kirchliche Dogmatik”-nak nevezte művét. Ha valaki végigolvassa Pap László visszaemlékezéseit, akkor látja, hogy kapcsolata Barth-tal inkább dialektikus volt, jöllehet Barth megpróbált érte is közbenjárni. Pap László nem lett „barthiánus”, de alapvetően helyeselt Barth alapelvének, az egyház és teológia kapcsolatának.⁶ Ezzel együtt: nem volt kritikátlan sem. Emlékszem, egyszer idéztem neki Barth kijelentését a baseli katedrán: a liberálisok úgy eltűntek, mint az utolsó mohikán. Pap László derűsen fölnevetett, s csak ennyit mondott: „Ahogy ő azt gondolja...” Barthianizmus, de nem kritikátlanul, főleg azt látta világosan, hogy Barth teológiájával mennyire vissza tud élni a kommunizmus és a kommunista egyházvezetés. Hasonló gondolatokat fogalmazott meg nekem Barth fiatalkori tanítványa és barátja, Török István (1904–1996) is. – A másik gondolat ismét nagyon fontos Pap László életében: köztudott, hogy a hagyományos liberális gondolkodás sokszor vádolható individualizmussal. Bizonytalán személyes barátságunk is szerepe volt itt, de Willem Visser ’t Hooft (1900–1985) gondolkodása nagy befolyással volt arra, hogy Pap László közegyházi szerepet is vállalt, főként pedig arra, hogy milyen helyet foglalt el az egyházvezetésben. Sajnos nincs információm arról, hogy mikor került kapcsolatba Visser ’t Hoofttal; ez talán kiderül abból a holland levelezésből, aminek kutatására ezután kerül sor. Rendszeres kapcsolatunk mindenestre akkor volt, amikor Visser ’t Hooft Genfben élt, s a figyelmes olvasó láthatja is, hogy Pap László gondolataiban enyhe hangsúlyeltolódás is érezhető: nem annyira a keresztyének egysége a hangsúlyos nála, mint inkább az egyházak közössége. Ebben talán inkább a svájci motívum lehetett hangsúlyos, nem annyira a holland, bár Visser ’t Hoofttal mindig hollandul beszélt. A svájci ökumenizmust⁷ mindenestre zürichi barátja és iskolatársa révén ismerhette meg, és gyakorolta is: Richard Staehelin

6 Egy szó erejéig jegyezzük meg, hogy Magyarországon egészen más funkciója és formája volt a teológiai irányzatoknak a két világháború között, mint például Svájcban. Baselban egy lelkész panaszaként mondta, hogy szerinte tönkretette az egyházi életet a teológiai irányzatok egymás közötti harca (ő úgy fogalmazott: a „liberálisok” és a „pozitívak”). Teológiailag talán előny volt, hogy az egyetemen egy új öszövetségi tanszéket hoztak létre egy alapítvány segítségével: Walter Baumgartner (1887–1970) mellett megjelent Walter Eichrodt (1890–1978), a nyelvész mellett a teológus. A lelkész szerint azonban a keresztyén üzenet hitelképessége csorbult.

A Ravasz László és Baltazár Dezső közötti különbség eléggé ismert, szükségtelen róla sokat beszélni. Pap László és Ravasz László szoros kapcsolata szintén köztudott. Anyai nagyapám, Irlanda Dezső (1899–1970, magyarcsanádi, majd öcsödi lelkész) legalább olyan közel állt Baltazár Dezsőhöz, mint Pap László Ravaszhoz. Kettejük között nem hogy vita nem volt, hanem kifejezetten szívélyes kapcsolatban álltak, s egymás nézeteit, álláspontjait teljes megértéssel osztották.

7 A svájci ökumenizmusról, főként a svájci protestáns segélyszervezet kialakulásáról jól informál H. RUSTERHOLZ: „...als ob unseres Nachbars Haus nicht in Flammen stünde”, Zürich, TVZ, 2015. c. könyve, amely megelemlékezik Ernst Staehelin munkájáról is a Hilfswerk der Evangelischen Kirchen der Schweiz (HEKS) megalapítása előtt. Természetesen ez a munka az alapítás után is folyt!

neve nyilván az ősi svájci tudós-lelkész dinasztiával kötött egységbe bennünket, ami hosszú ideig megtartó erőnek is bizonyult. A Staehelin-testvérekkel (Richard Steinben, testvére, Ernst Seengenben volt lelkész⁸) felhőtlen volt kapcsolata; igaz, kritikátlan itt sem volt: H. Hellstern esetében keserűen említette, hogy a személyes érzelmek néha ott is befolyásolják az igazságérzetet. A HEKS igazgatója ui. az 1970-es években úgy tűnt, hogy igazolni látszott a kommunista egyházpolitikát. Megfogalmazhatjuk a különbséget is Pap László és a holland-svájci iskolája között: Visser 't Hooft számára „A világ volt a gyülekezetem” (Die Welt war meine Gemeinde⁹ – ez az önéletrírásának a címe); mindennek tanulsága ott van Pap László működésében is, de ez a működés (talán a perc adta feladatok miatt) mindig lokális, konkrét helyzetre vonatkoztatott.

Összességében azt mondhatjuk, hogy Pap Lászlót rendkívül sok hatás érte, s mindegyiknek megvolt a maga jelentősége. Ha mindent egybevetünk, talán leginkább eklektikusnak mondhatjuk teológiai nézetét, amely mindenből megpróbálta átvenni, ami a konkrét, magyarországi református helyzetben használható, s végig érezhető rajta az eredetek, a délföldi református kegyesség hatása.

Ismételten mondom: sajnálom, hogy soha nem lehettem hallgatója Pap Lászlónak, s ilyen irányú ismereteim csak áttételesek: tanítványai mondták el, néha utánozva sajátos hanghordozását. Viszont ami meglepett ebben, az nem annyira a tartalom volt, hanem inkább a tanítás plaszticitása. Egy közismert példát hozok: általában tudott dolog, hogy az 1Móz 1–2,4a és az 1Móz 2,4b–25 két teremtéstörténet, két különböző kor és szerző műve. Természetes, hogy ez is szerepelt Pap László oktatásában. Egyik tanítványa szerint ezt úgy mondta el, hogy szemmel látható: a második teremtéstörténet sokkalta egyszerűbb, paraszti szemléletet tükröz, míg az első egy szisztematikus, sőt rendszerező célzatú munka – ha tehát valaki csak figyelemmel olvassa el a két történetet, a kettő különbözősége szembeötlő. Az is természetes, hogy a primitívnek tartott történetet korábbra, a bonyolultat későbbre datálta Pap László, a kor tudományának megfelelően, még ha ma egy kicsit másként is látjuk a dolgot.¹⁰ Viszont érdekes, hogy ahogy áttekintjük a kor kommentáriródmát, úgy ilyen egyszerű és meggyőző módon csak W. Zimmerli ábrázolta a kutatás eredményét 1943-ban megjelent magyarázatában. Sajnos soha

8 Kénytelen vagyok helyesbíteni a „Tíz év és ami utána következett” függelékének adatait a 402. lapon: Ernst Staehelin volt Seengenben, és Richard Staehelin volt Steinben lelkész. Számomra meglepő, hogy a főszöveg is téved a 167. lapon, hiszen Pap László igen szívélyes kapcsolatban volt e két lelkésszel – tudomásom szerint Richard Staehelin egyik gyermekének a keresztpapja is volt. Egyébként korrekt az adat: 1956 októberében Ernst Staehelin valóban trombózzal került kórházba (fia, Rudolf Staehelin telefonos megerősítése alapján).

9 München, Piper Verlag, 1972.

10 Ez a magyarázat legalább 150 évig uralta az exegetikai közvéleményt, s csupán az utóbbi években merült fel ellenkező vélemény. Az érveket megpróbáltam összegezni cikkemben: Időrend a Tórában – az Őstörténet példáján bemutatva, in: Csorba Dávid–Homoki Gyula–Rácsokné Fügedi Zsófia–Szatmári Emília (szerk.): „... És az igazság lesz majd a mérce.” *Tisztelegő írások Szatbmáry Béla professzor úr 65. születésnapjára*, Sárospatak, Hernád, 2021, 49–61. *Lis sub indice est!*

nem beszéltem Zimmerliről Pap Lászlóval – pedig ez is érdekes lett volna, hiszen a graubündeni születésű, paraszti származású tudós előbb Zürichben¹¹, aztán Göttingenben tanított. Személyes találkozás is lehetett tehát köztük, de azt elképzelhetetlennek tartom, hogy a zürichi diák Pap László ne ismerte volna a Zürcher Bibelkommentare sorozatban megjelent kötetet.

Pap László ószövetségi kutatásairól másutt szóltunk már; ismétlésekbe nem kívánunk bocsátkozni. Inkább utaljunk arra, hogy eredményei milyen kutatástörténeti összefüggésben születtek meg – és ennek megfelelően milyen jelentőségűek voltak. Köztudott, hogy az 1910-es, majd 1920-as évek során hatalmas fordulat állt be a bibliai írásmagyarázat módszerében, hiszen a korábbi történeti kritika mellett megjelent a forma- és műfajkutatás is. Csupán megjegyzem, hogy magyar diákok hallgatták ugyan azokat a kitűnő német tudósokat, akik e fordulatban élen jártak (H. Gunkel, R. Bultmann), érdekes módon egyikük se vette át az új eredményeket. Pap László nem tartozott e csoportba, hiszen se T. Obbink Utrechtben, se L. Köhler Zürichben nem állt az újabb irányzat mellé, hanem a korábbi nyelvészeti és vallástörténeti módszerrel dolgozott. Ennek hátterén kifejezetten érdekes, hogy egy fiatal magyar tudós, a maga alig 23 évével, rögtön a kutatás elejére ugrik, s úttörő lesz benne! Hol rejlik ennek titka? A válasz egyszerűbb, mint gondolnánk: Kállay Kálmán (1890–1959), debreceni tanára viszont rögtön látta az új kutatás jelentőségét, s H. Gunkel 1926-os jelzettel ellátott zsolnárkomentárját már az első részletek megjelenésekor megvette, átdolgozta – ezt saját példánya bizonyítja. Pap László már teli zsákkal érkezhetett Utrechtbe, ahol az új formakritikai módszer egyik gyermekbetegségét tárgyalta. Miként ismeretes, e módszerben a *punctum saliens* nem a formák és műfajok megállapítása, hanem azoknak az élethelyzethez („Sitz im Leben”-hez) kötése. Ebben S. Mowinckel járt élen, s vallotta, hogy az ún. „trónralépési zsolnárok” élethelyzete az újévünnep liturgiája, amit a babiloni *akitu*-ünnep mintájára ünnepeltek meg. „Az izraelita újévünnep” (németül 1933, magyarul 1939) azt vizsgálja, hogy ilyen ünnep létezett-e Izraelben, illetve ennek hátterén érthetők-e a zsolnárok – és nemleges választ ad a kérdésre. Maga Gunkel ugyan nem ismerte Pap László disszertációját, de hasonlóan nyilatkozott: szerinte is az említett zsolnárok magyarázata inkább eszkatológikus¹²; majd Mowinckel maga is visszavonta tételét.

A nagy kérdés mármost az, hogy ha valaki külföldről visszatér ilyen siker után, a holland királynő kitüntetésével, akkor mi lesz vele idehaza? 1939-től intézmé-

11 W. Zimmerli (1907–1984) 1930-ban fejezte be tanulmányait Zürichben, azután Göttingenbe távozott, ahol J. Hempel és A. Rahlfs mellett dolgozott. A nemzetiszocializmus előretörésekor hazatért Svájcba, s 1935-től a Zürichi Egyetemen dolgozott (1938-ban választották professzor-rá). 1951-től azonban a Göttingeni Egyetem ószövetségi professzora nyugalomba vonulásáig – Pap László 1930 előtt ismerhette már őt Zürichben.

12 A kultikus, ill. eszkatológikus magyarázat dilemmáját mutattam be a 47. zsolnár esetében – természetesen értékelve Pap László tudományos teljesítményét is: Gunkel vagy Mowinckel? A 47. zsolnár, *Református Egyház* 48(1996), 128-130. A dilemmát redakciókritikai módszerrel próbálok megoldani; ez már az újabb kutatás eredménye, ami 1932-ben még nem volt a tudósok látókörében.

nyünk tanára Pap László, 1948-tól 1957-ig igazgatója is; nyilván belekerül az egyházi és közéleti forgatagba, amiről most nem kell szólnunk. Oktatási tevékenysége, intézményszervező munkája, közegyházi tevékenysége egyértelműen a legmagasabb szinten állt, de nyilván az idejét is elvette. Kurzusai a legmodernebb ismereteket próbálták közölni, ide értve még a régiség-tani kérdéseket is, amelyeket főleg izraeli útja során sajátított el. Ha ebből kiemeljük a 2008-ban újra megjelent Ószövetségi biblica theologia tankönyvét 1947-ből, akkor annak kutatástörténeti jelentősége van. Első sorban azért, mert a formatörténeti iskola egyáltalán nem írt bibliai teológiát, sőt vallotta, hogy az szükségtelen – lásd Debrecenben Varga Zsigmond (1886–1956) munkásságát, aki csak általános és bibliai vallástörténetről beszélt. Pap László érezte a szükségét, s ehhez tanárának, L. Köhlernek az iránymutatását követte. Taglaltuk, hogy nem szolgálai módon vette át Köhler ismereteit, hanem kritikával: több ponton eltér tőle, s érdekes módon pont olyan kérdésekben, ahol a későbbi kutatás Köhlerrel nem igazolja. A nagy kérdés azonban, hogy aki a formakritika élén járt fiatal korában, hogyan tudja az újabb nagy fordulatot követni: a tradíciókritika megjelenését. Sajnos a fordulat pontosan megmondható: G. von Rad teológiájának első kötete 1957-ben jelenik meg, a második 1960-ban.¹³ Ez a kor már kívül esik Pap László aktív életén! Saját bevallása szerint tíz évig még hitt abban, hogy a józan ész szerint rendeződnek majd közegyházi dolgaink, de azután belátta, hogy ez már az ő életében nem történik meg. Ismét csak annyi marad, hogy beszélgetéseink rövid, elejtett részeire emlékezzem: pontosan tudta és értette, hogy mi történik, jól érzékelte az előrelépést a tudományban, de aktívan már nem vett benne részt. Aki ismeri az 1960-as évek Magyarországának publikációs lehetőségeit, ezen egyáltalán nem csodálkozik. Ezekben az években még megpróbálta szorgalmazni a Czeglédy–Hamar–Kállay által kiadott Bibliai lexikon (1931) új kiadását – ám ez is jócskán váratott még magára, hiszen mindez majd csak az 1990-es években történhetett meg, s akkor is csak ifj. Bartha Tibor szerkesztésében.¹⁴ Ha Pap László 1963-ban nyugdíjba vonul, az mindent elmond: valakit és valamit nagyon nem használtunk, aki és ami pedig világszínvonalon is megállta helyét, s képes volt nemcsak a nemzetközi irodalom recipiálására, hanem annak

13 Örülünk annak, hogy ez a mű magyarul is olvasható: *Az Ószövetség teológiája I–II*, Budapest, Osiris, 2007. – G. von Rad stílusa, meggyőző érvelése talán ma már természetesnek tűnik, s a mai olvasó nem is érti: miért is lehetne másként? A kutatástörténeti fordulat megértéséhez vö. ábrázolását: *Az Ószövetség regénye. Sugárutak és zsákutcák a kutatástörténetben*, Budapest, L'Harmattan, 2011, 214–215.

14 Csupán a korszellem felidézése céljából említsük meg: az már szinte természetesnek tekinthető, hogy az 1967-ben megtartott „Jubileumi Zsinat” (amely határozatba foglalta a Jubileumi Kommentár kiadását), az új bibliamagyarázat tervezetéből teljesen kihagyta az ország legjobb exegetáját. Az ötletgazda azonban, Pákozdy László Márton – aki szintén meghatározó volt Magyarországon, s nem csak az Ószövetség magyarázatában – szintén kimaradt a szerzők sorából! Ezzel persze nem akarjuk kisebbiteni az első teljes bibliakommentár szerzőinek értékeit, de tény, hogy vannak igen gyenge darabjai is az első kiadásnak – sajnos, éppen a zsolnárok magyarázata is ide tartozik, amit majd csak a második kiadás (1995) korrigál.

továbbfejlesztésére, illetve magyar helyzetre alkalmazására is. Tanuljunk tőle, s ami életútját illeti: tanuljunk belőle!

IRODALOM

- HORVÁTH Erzsébet–KOMLÓSI Péter: *Máig ható múlt. A Budapesti Református Teológiai Akadémia hallgatói az 1956-os forradalomban*, Budapest, 2016.
- KARASSZON István: *Az Ószövetség regénye. Sugárutak és zsákutcák a kutatástörténetben*, Budapest, L'Harmattan, 2011.
- KARASSZON István: Gunkel vagy Mowinckel? A 47. zsoltár, *Református Egyház* 48(1996), 128-130.
- KARASSZON István: Időrend a Tórában – az Őstörténet példáján bemutatva, in: Csorba Dávid – Homoki Gyula – Rácsokné Fügedi Zsófia – Szatmári Emília (szerk.): „... És az igazság lesz majd a mérce.” *Tisztelegő írások Szathmáry Béla professzor úr 65. születésnapjára*, Sárospatak, Hernád, 2021, 49–61. *Lis sub iudice est!*
- KARASSZON István: Pap László 1956-ban, *Confessio* 43(2019/3), 90–100.
- KARASSZON István: Pap László portréja 1908–1983, in: *Akiknek hálásak lehetünk. Miniatűrök a közelmúlt ószövetségi kutatásról*, Szentendre, TPM, 2014, 55–66.
- KÖHLER, Ludwig: *Nöte und Pflege des innern Lebens*, Zürich, Zwingli Verlag, 1945.
- LITERÁTY Zoltán: Téttel bíró prédikáció. Ravasz László néhány gondolata prédikálásról, retorikáról és médiáról, in: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.) *Ravasz 100. Püspöki jelentések. Előadások Ravasz László püspöki beiktatásának 100 éves évfordulója alkalmából. Ravasz László püspöki jelentései 1922–1948*, Budapest, Dunamelléki Református Egyházkerület – KRE HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet – Kálvin Kiadó, 2023.
- PAP László: *Tíz év és ami azután következett 1945–1963*, Bern/Budapest: EPMSz, 1992.
- RAD, Gerhard von: *Az Ószövetség teológiája I–II*, Budapest, Osiris, 2007.
- RUSTERHOLZ, H.: „...als ob unseres Nachbars Haus nicht in Flammen stünde”, Zürich, TVZ, 2015.
- VISSER ³T HOOFT, Willem A.: *Die Welt war meine Gemeinde*, München, Piper Verlag, 1972.

Pethő Sándor¹

BESZÉLGETÉS TÖRTÉNELMI HÁTTÉRREL
EGY BARTÓK GYÖRGY- INTERJÚ A KÁDÁR-KORSZAKBÓL

ABSTRACT

*Conversation with historical background.
An interview with György Bartók from the Kádár era*

In 1948 the Communists came to power in Hungary. A significant part of the representatives of the so-called “old system” lost their jobs overnight. György Bartók (1882-1970), the most important Hungarian philosopher of the first half of the 20th century, was 60 years old at the time. He had been elected a member of the Hungarian Academy of Sciences a few years earlier, but was struck off the list of full members in 1948. His life’s work was placed on a banned list, and his earlier work was sometimes directly in the crossfire of ideological attacks. He continued to teach until the first half of the 1950s, when he was forced to withdraw completely from public life. One of the most influential philosophical works of the 20th century seemed completely forgotten. From the 1960s onwards, a more tolerant version of socialism emerged in Hungary. As part of the change in cultural policy, a widely read daily newspaper conducted a short interview with Bartók. What did Bartók talk about and what could he not talk about in the Hungarian press one year before his death? György Bartók’s memories of Attila József are not primarily interesting from the poet’s point of view. However, they tell us a lot about the era in which the interview was published.

Keywords: György Bartók (1882-1970), communism, Kádár era, interview, Attila József (1905-1937), philosophy, University of Szeged.

Mikor 1970 novemberében, napra pontosan egy hónappal karácsony előtt meghalt, Bartók György már régóta a magyar filozófia egyik ködlovagjának számított.

1 Prof. Dr. habil. Pethő Sándor tanszékvezető egyetemi tanár. KRE Hittudományi Kar, Filozófia Tanszék. Kutatási terület: társadalom-jog és vallásfilozófia. petho.sandor@kre.hu

Kár lenne szépítenünk: elfelejtették.² Műveit régen nem adták ki; utolsó fontos munkája évtizedekkel korábban jelent meg, a tudományos életből majd negyedszázada kiszorult. Mivel magas életkort élt meg, nemzedéktársainak száma 1970-re erősen megritkult. Fiatal olvasói – új megjelenések híján – alig-alig lehettek, könyvei a családi és közkönyvtárak hátsó polcain sárgultak és porosodtak, a belőlük áradó műveltség és szellemi izgalom legfeljebb a nagyapák nemzedékének élménye volt.

Közvetlen – azaz a szó iskolai értelmében vett – tanítványai évtizedek óta nemigen voltak már, mivel jó ideje sem életkora, sem világnézete nemigen jogosította arra, hogy egyetemen tanítson. A filozófia tudományának területén meggyökerezett legnevesebb tanítványa, Kibédi Varga Sándor (1902–1986) akkor már évtizedek óta Németországban élt, és nemhogy személyes hatása nem volt a hazai tudományos életre, de még csak a nevét se igen írták le az itthoni filozófiai és pszichológiai szakirodalomban. Másik tanítványa még messzebbre sodródott, és magyarországi megítélése talán még Kibédiénél is rosszabb volt. Vatai László (1914–1993), második kolozsvári professzorsága idején, 1942-ben doktorált Bartóknál. 1945 után a Kisgazdapártban kezdett politizálni. 1947-ben a Magyar Közösség perben hat is fél év börtönre ítélték, de néhány hónap múlva feltételeesen szabadon bocsátották. Két hónap múlva külföldre szökött, s amikor Bartók meghalt, már majd negyedszázada Kanadában élt. Magyarországon legfeljebb a Szabad Európa Rádió munkatársaként gyakorolt hatást, ez viszont valószínűleg inkább ártott, semmint használt volna Bartók megítélésének. Röviddel halála előtt egyébként Bartók mindkét külföldre szakadt tanítványát nyilvánosan is vállalta.

Sándor Pál, akinek ponyvaregényírásától egészen a Kádár-korszak egyik ideológusának szerepéig ívelt a pályafutása, három évvel Bartók halála után jelentette meg a magyar filozófia történetéről szóló munkáját.³ Némileg megkésve, mert a két világháború közötti magyar jog- és államfilozófiai hagyomány ideológiai földre dögölését már jóval korábban elvégezte Szabó Imre, a megjelenése után (1955) egy évvel Kossuth-díjat érő, koncepciójában egészen a szerző haláláig (1991) lényegét tekintve fenntartott monográfiájával.⁴ A magyar marxista – vagy legalábbis magát ilyenként meghatározó – filozófiai történetírás tehát kétsében volt a szocialista jogtudományhoz képest, bár kétségtelen, hogy Sándor már korábban – legalábbis terjedelmében – monumentális kísérletet tett arra, hogy a filozófia egyetemes történetét a szovjet filozófiatörténet tudományának nem

2 Életművéhez, a teljesség igénye nélkül: HELL Judit – LENDVAI L. Ferenc – PERECZ László: *Magyar filozófia a XX. században. Első rész*, Budapest, Áron, 2000., MARISKA Zoltán: *Bartók György bölcséleti rendszerének kritikai elemzése*, Hága, Mikes International, 2009. PERECZ László: Következetes következetlenség, in: FILEP Tamás Gusztáv – PERECZ László (szerk.): *Bartók György: Szellem és rendszer*, Budapest, Ister, 2001, 5-19. A Bartók-bibliográfia elérhetősége: bartokgyorgy.adatbank.transindex.ro.

3 SÁNDOR Pál: *A magyar filozófia története*, 1-2. köt., Budapest, Magvető, 1973.

4 SZABÓ Imre: *A burzsoá állam-és jogbölcselet Magyarországon*, Budapest, Akadémiai, 1955.

túlzottan szofisztikált terminológiáját adaptálva *gleichschaltolja*.⁵ A két monográfia megjelenése között eltelt közel két évtized természetesen nem múlt el nyomtalanul. Sándor Pál könyve nem kevésbé marxista, de jobb helyein kevésbé bornírtan osztályharcos regisztereken szólal meg, mint Szabóé. Ezzel együtt, ha Bartók – és ez biztosan nem történt meg – kéziratban olvashatta volna a művet, aligha támadt volna az a benyomása, hogy bármiben is egyetért a szerzővel.

Ez a mű azonban nyilvánvalóan nem fordulhatott meg a kezében, ellentétben Sándor korábbi, Bartók egykori mesteréről, Böhm Károlyról szóló munkájával, mely történetesen második kolozsvári professzorsága idején látott napvilágot.⁶ Ennek megjelenésekor Bartók tudományos-közéleti karrierje csúcán állt. Újjáalakulásától (1940) egy éven át a kolozsvári egyetem rektora volt, 1943-ban a kolozsvári filozófiai tanszék vezetője, két év múlva – már budapesti lakosként – a Magyar Tudományos Akadémia is rendes tagjai közé választotta. 1943-ban, bár sem Kolozsvárott, sem Budapesten nem álltak jól a dolgok, még éppenséggel lehetett volna értelme vitába szállni Sándor álláspontjával. Különösen, hogy a személyes, mester–tanítványi viszonyon túl, jóval korábban maga Bartók is számot vetett az írása megjelenésekor már majdnem két évtizede halott Böhm életművével.⁷ 1970 körül már ennek sem a körülményeket, sem pedig Bartók személyes életét tekintve nem lett volna semmi értelme. Arról nem is beszélve, hogy akkorra Böhm életművét is már vaskos rétegekben lepte be a felejtés.

Bár 1948 után Bartók terjedelmes filozófiai életműve elhallgatásra volt ítélve, személyét – legalábbis Magyarországon –⁸ nem sújtotta *damnatio memoriae*. A *Magyar Életrajzi Lexikon* első kiadásába ugyan csak édesapja, id. Bartók György (1845–1907) református püspök került be,⁹ de néhány évvel korábban egy művelődésügyi minisztériumi tájékoztató kiadvány több helyen, több művét is megemlíti az etikai művek listájában.¹⁰ Ez persze az övéhez hasonló nagyságú életmű esetében igencsak szerény recepciótörténet, de azt azért világosan mutatja, hogy a kultúrpolitika célja Bartók esetében – másokkal ellentétben – nem a teljes eltüntetés, jóllehet nyilvánvalóan és messzemenően nem is az életmű saját értékének megfelelő értékelése volt. A hatalom visszafogottságára utal az a körülmény is, hogy nevével olykor a sajtóban is találkozunk. Eleinte „saját jogon”, azaz valamely hozzá kötődő esemény kapcsán.¹¹ Később egy 1957-es híradásban viszont már

5 SÁNDOR Pál: *A filozófia története*, 1-3.köt., Budapest, Akadémiai, 1965.

6 SÁNDOR Pál: *Két magyar filozófus. Böhm Károly és Brandenstein Béla*, Budapest, Faust Kiadás, 1943.

7 BARTÓK György: *Böhm Károly*, Budapest, Franklin-Társulat, 1928.

8 *A Romániai Magyar Irodalmi Lexikon*, Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 1981. első kötetéből törölték a róla szóló címszót.

9 *Magyar Életrajzi Lexikon*, főszerk. Kenyeres Ágnes, 1. kötet, Akadémiai, Budapest, 1967, 132.

10 Lásd PELLE József: Etikai művek bibliográfiája, in: *Tájékoztató. A Művelődésügyi- Oktatásügyi Minisztérium Marxizmus-Leninizmus Oktatási Főosztálya kiadványa*, Budapest, 1965, 186, 190., 205.

11 Így például 1948 áprilisában még a Rádió Szabadegyeteme keretében megtartott Descartes-előadását hirdeti az újság. Vö. Szabad Nép, VI. évf., 1948/82. (oldalszám nélkül). A rádióelőadás érdekessége, hogy csupán néhány héttel a teljes kommunista hatalomátvétel előtt sugározták.

nyilvánvalóan tőle függetlenül megformált politikai kontextusban. Az a hír, mely szerint a Román Népköztársaság budapesti nagykövete visszaszolgáltatta Bartóknak kolozsvári tanársága idején összegyűjtött 4000 kötetes könyvtárát,¹² szembe-tűnő módon nem Bartókról, inkább a román és a magyar állam egymás felé tett tétova politikai gesztusáról szól.

Mindemellett Bartók egy harmadik összefüggésben is megjelenik a kommunista korszak magyarországi sajtójában: a régi idők tanújaként. Ebben az esetben sem saját tudományos érdemei, még kevésbé életműve jogán, sokkal inkább a kommunista kultúrpolitikai kánonképzés egyik mellékszálán. Tasi László 1969-ben az *Ország-Világ* című folyóirat riportereként azért készített riportot vele,¹³ mert a szegedi éveiben József Attila is látogatta a szemináriumát. A beszélgetés több szempontból is a Kádár-korszak sajtójának jellegzetes terméke. Egyrészt azzal, amit elmond. Az újságíró szikár, egyenes tartású férfiként írja le Bartókot, aki – látása romlásától eltekintve – dacol az idő múlásával. Dolgozószobájában, karosszékében ülve fogadja az újságírót, körülötte garmadában állnak „egy tevékeny élet kellekei”: könyvek, folyóiratok. A rózsadombi kertben – az interjú májusban készült – épp virágba borulnak a fák. A nyugdíjas professzor „nemrég fejezte be” Kant *Az ítélőerő kritikája* című műve magyar fordításának lektorálását.¹⁴

A képet nem minden ok nélkül érezzük giccsesnek, de éppen ez a körülmény az, ami sokat elmond arról a korról, amelyben az interjú született. 1969-ben az újságíró az *Ország-Világ* olvasói számára egy idős, tevékeny és nem utolsósorban a kor átlag dolgozójához képest kiemelkedően jó körülmények között élő tudósként jeleníti meg Bartókot. Kétségtelenül a „régí világ” képviselője, hiszen az akkor már jó harminc éve halott József Attilát is tanította, az „új”, azaz kommunista rendszer pedig legkorábbi kezdeteit tekintve sem sokkal idősebb húszévesnél. Mindazonáltal a kép világosan azt sugallja, hogy a „régí” és az „új” rendszer képviselői végül mégis megbékéltek egymással: a professzor, amennyire fizikai állapota ezt engedi, hasznos és értékes szellemi munkát végez, és mivel a korszak – a *Nők Lapja* mellett – alighanem legolvasottabb magazinjában kérdezik az emlékeiről, ezt a rendszer is elismeri. Ebben a helyzetben nyilván senkinek, legkevésbé az interjúalanynak állt szándékában, hogy az újságíró tájékoztatásából fakadó kisebb tévedéseket helyesbítse. Például azt, hogy a Kant fordításnak Bartók csak az *egyik* lektora volt, és hogy annak első kiadása már évekkal korábban megjelent.

Néhány nappal korábban Cziffra György zongorajátékában gyönyörködhetek a hallgatók, aki ekkortájt jobb megélhetés híján a budapesti éjszakában zenélt. Két év múlva pedig már a recski munkatáborban volt. Közvetlenül Bartók előadása után Szemerényi Oszvald egyetemi tanár beszélt a régi rómaiakról. Szemerényi egy évvel korábban kapta meg a budapesti egyetemre szóló egyetemi tanári kinevezését, és alighanem ez volt az utolsó nyilvános fellépése. Néhány hónappal később végleg Angliába távozott. *Sapientia sat.*

12 Lásd *Esti Hírlap* 3(1957/149) (oldalszám nélkül).

13 TASI László: Az egyetemnek nemcsak fura ura volt, *Ország-Világ* 13(1969/22), 12.

14 Vö. KANT, Immanuel: *Az ítélőerő kritikája*, (ford. Hermann István), Filozófiai Írók Tára Új folyam, 29. köt., Budapest, Akadémiai, 1966.

Az interjúnak másfelől megvan a saját magán túlmutató, a korszak ideológiájába minden erőlködés vagy belemagyarázás nélkül beilleszthető politikai üzenete is. Az újságíró József Attiláról kérdezi Bartókot. Az életmű kutatóinak körében ma már közhely, hogy József Attila – mondjuk így – ellentmondásosan járt az utókorával. Költészetének kommunista kisajátítása gyakorlatilag már alig több mint fél évvel az ország szovjet megszállása után, 1945 végén megkezdődött. Ez alighanem elkerülhetetlen volt, mivel – erre irodalmi forrásunk van –,¹⁵ a szovjet megszállást követő első nagy tömegrendezvényen, 1945 május elsején világosan kiderült, hogy József Attilában mások is az új Magyarország egyik potenciális vezércsillagát látják. A költő kommunisták általi „felemeltetését”¹⁶ nyilvánvalóan kevésbé esztétikai, mint inkább nagyon is gyakorlatias politikai okok motiválták, ami sokat megmagyaráz abból a sietségből, amivel véghez vitték.

Mikor Lukács György, vagy még sokkal inkább később a kommunista párt talán legmerevebb kultúrpolitikai ítéletvégrehajtójának szerepében megjelenő Horváth Márton, 1945 decemberében, azaz még a jóval a teljes kommunista hatalomátvétel előtt kijelölte „proletárköltő” képét kanonizáló értelmezés kereteit,¹⁷ már nagyjából nyolc éve rendelkezésre állt József Attila kezelőorvosának, Bak Róbert doktornak a költő betegségéről adott,¹⁸ szakmai szempontból azóta részleteiben felülvizsgált,¹⁹ vagy éppenséggel teljes egészében elutasított²⁰ patográfiája. A költő kommunista mozgalomhoz fűződő rövid, de annál ellentmondásosabb kapcsolatának és betegségének összekapcsolása lényegében kijelölte a kommunista vulgár-értelmezés fő csapásirányát: megszületett a „Horthy-fasizmus” által halálba kergetett kommunista költő legendája. A reprezentatív kommunista költő képének megalkotása esztétika funkcióján túl egy fontos társadalomtörténeti szerepet is betöltött: a Petőfi – Ady – József Attila vonal meghúzásával és ezzel egyidejű kanonizálásával visszatekintőleg is kijelölte a „haladó költészet” mérföldköveit. Mindez persze csak a végkimenet ismeretének birtokában tűnik ennyire egyértelműnek; a valóságban a folyamatok sokkal ellentmondásosabban, jóval kevésbé áttekinthetően és meghatározó részben értelemszerűen a színpalak mögött zajlottak.²¹ Valójában Lukács első nyilvános magyarországi megszólása, az 1945 szeptemberében a Zeneakadémián megtartott beszéd, de még a decemberi nem is annyira József Attiláról, mint inkább az irodalom társadalmi szerepéről szóló

15 HUBAY Miklós: József Attila, *Látóhatár* 14, 1964. április, 202–222, 202.

16 Vö. Hubay: József Attila, 203.

17 József Attila. Lukács György és Horváth Márton előadásai, Szikra, Budapest, 1946. A kötetben található két előadás 1945. december másodikán hangzott el az MKP székházában.

18 BAK Róbert: József Attila betegségei, *Szép Szó*, VI. kötet, 1. füzet, 1938. január, február, 21. szám, 105–115.

19 BÓKAY Antal – JÁDI Ferenc – STARK András: „Köztetek lettem én bolond...” *Sors és vers József Attila utolsó éveiben*, JAK füzetek 3. Budapest, Magvető, 1982.

20 NÉMETH Attila: *József Attila pszichiátriai betegségei*, Budapest, Filum, 2000.

21 Lásd erről: STANDEISKY Éva: A kommunisták József Attila-képe a felszabadulás után 1945–1948, *Irodalomtörténet* 17/67(1985), 825 skk.

előadás is megengedőbb volt, mint azt a későbbi, a teljes hatalomátvétel után kibontakozó kultúrpolitika alapján gondolnánk, amelynek centrumából egyébként ő maga is viszonylag hamar kiszorult. Lukács mindkét beszédében kétségtelenül kommunista szupremáciában, de még megközelítőleg sem hegemoniájában gondolkodott, és ezt 1945-ben politikai üzenetként is felfoghatták a potenciális politikai szövetségesek.²²

Rövid két és fél év alatt azonban nagyot fordult a világ. Nemcsak József Attila költészetének, a két világháború közti magyar irodalom és a baloldali művészet értékelésében, hanem a mindezeknél sokkal húsbavágóbb és szélesebb társadalmi rétegeket érintő politikai viszonyok tekintetében is. Ezt a változást Bartók a saját bőrén is érezhette. Közel húsz év levelező tagság után, 1945-ben rendes tagjává választotta a Magyar Tudományos Akadémia. Ez akkor egy már jó három és fél évtizedes igen termékeny tudományos pálya megkoronázásaként is felfogható volt, különösen úgy, hogy – eltérően számos nemzedéktársától – viszonylag későn, valamivel hatvanéves kora után érte a megtiszteltetés. Kétségtelen, hogy 1945-ben már nem sok értelme volt a filozófiai rendszerek vizsgálatáról értekezni, mint ahogyan ezt 1927-ben, levelező taggá választása alkalmából székfoglalójában tette,²³ hiszen azok a „rendszerek”, melyeket ő így nevezett, vagy már eltűntek, vagy éppen már szülőhelyükön, Németországban is eltűnőben voltak. A fentiek ismeretében azonban még 1945 decemberében sem lehetett sejteni, hogy az akadémiai tagság milyen rövidre szabott dicsőség lesz, azt pedig még ennél is kevésbé, hogy alkalmasint még akár hátránnyá is válhat.

Az első intő jelet a kommunista és a szociáldemokrata párt egyesítése nyomán 1948 nyarán megalakuló Magyar Dolgozók Pártja programnyilatkozata adta. A dokumentum félreérthetetlenül fogalmaz, mikor az új párt egyik feladatát a magyar tudományos életet *irányító* csúcsszervezet létrehozásában jelöli meg.²⁴ A szóhasználat nem véletlen, és – a következő négy évtized ezt igazolja is majd – nem is egészen a fogalmazás pontatlanságára vezethető vissza. Jóval később, mikor az 1970-es években az Akadémia tagjává választják, Király István is feljegyezi majd a naplójában, hogy a Pártközpontban eligazítást tartottak a tudománypolitika aktuális célkitűzéseiről az újsütetű akadémikusoknak. Sokat elmond, hogy ez már az akadémiai választást *megelőző* napon megtörtént, vagyis a testületi autonómia érvényesülésére nem sok teret hagyott a politika, és ezt nem is igen próbálta leplezni. A megfogalmazásban rejlő üzenet megértéséhez egyetlen, a korábbi akadémiai világban szocializálódott tudósnak sem kellett különösebben vajtűfülűnek lennie. Nemcsak a kommunistákkal a legkevésbé sem rokonszenvező, 1945 után rövid ideig az Akadémia vezetőjeként dolgozó és a kommunista hatalomátvétel előtt

22 Vö. Standeisky: A kommunisták, 834.

23 Lásd BARTÓK György: A „rendszer” filozófiai vizsgálata, in: Uő: *Szellem és rendszer. Válogatott írások*. Filep Tamás Gusztáv, Percz László (szerk.), Budapest, Ister, 2001, 70–113.

24 Vö. *A Magyar Dolgozók Pártja programnyilatkozata. A Magyar Dolgozók Pártja szervezeti szabályzata*. Budapest. é. n. 39.

néhány hónappal politikai nyomásra nyugdíjazott jogfilozófus, Moór Gyula, de akár a legfiatalabb tanársegéd is sejthette, hogy az Akadémia akkor már jó egy százados történetének legnagyobb átalakulása előtt áll.

Akik így gondolták, nem tévedtek. Más kérdés, hogy azok közül a háború előtt akadémikussá választott tudósok közül, akik történetesen figyelmesen elolvasták az MDP programját, valójában hányan gondolták ezt. És egy újabb kérdés, hogy a pártprogram megalkotóinak valójában a meglévő akadémiai struktúra átalakítása, vagy valami egészen más járt az eszében.

Az Akadémia alapítása óta soha nem irányította, nem is szervezte, sokkal inkább orientálta a magyar tudományos életet.²⁵ A tudománnyal kapcsolatban irányítási jogkörök emlegetése ebből a szempontból kétségkívül rossz üzenetet hordozott, és a legjóindulatúbb értelmezés szerint is annak a kommunista voluntarizmusnak megnyilvánulása volt, mely kifejezetten elutasította a gazdaságtól független, azaz a termelés számára közvetlen hasznot nem nyújtó tudomány eszméjét. Másfelől, és ugyanennyire hangsúlyos módon a tudományos élet központosítását, és ezzel az autonóm – értsd a politikától független, vagy éppen azzal ellentétes álláspontot megfogalmazó – gondolkodás megregulázását, vagy éppenséggel egyenesen ellehetetlenítését szolgálta.

A két törekvés az MDP létrejöttével, 1948 nyarán szökkent szárba, megvalósításuk eszköze azonban nem szükségképpen a fennálló akadémiai struktúra „átlamosítása”, hanem annak elsorvasztása mellett, egy eleve állam által létrehozott szervezet felállítása és működtetése is – ha nem is legitim, de lehetséges – eszköze lehetett volna. A háborúban meggyengült, vagyonának jelentős részét elveszített Akadémia 1945 után e törekvésektől függetlenül is válságos időszakot élt át. Osztálystruktúrája fél évszázada lényegében érintetlen volt, ami a tagság egy részében egyfajta belső reformmozgalmat indított el. A belső válság legnyilvánvalóbb jele az MTA ellenében, Szent-Györgyi Albert és Bay Zoltán bábáskodásával megalakult „ellen-Akadémia”, a Természettudományi Akadémia megalakulása volt, ami belátható, egyszersmind nyomasztó távlatba helyezte a tudományos testület szétszakadásának lehetőségét. E tekintetben végül kompromisszum született: az MTA felvette tagjai sorába a Természettudományi Akadémia tagjait, és a harmadik és negyedik osztály létrehozásával az élő és élettelen természettudományok, a matematikai és műszaki tudományok pozíciói is megerősödtek szervezeten belül, s ezzel a Természettudományi Akadémia célkitűzéseinek jó része okafogyottá, illetőleg az átalakított szervezeten belül megharcolhatóvá vált. 1948-ban a kommunista központosítási kísérletek egy tagadhatatlanul meggyengült, de válságán belső reformokkal felülkerekedni próbáló Akadémiát értek.

A hatalom tudománypolitikai álláspontjában kétségkívül volt némi tanácsatlanság, ami arra utal, hogy a programnyilatkozat megfogalmazásakor még nem egyértelműen a háború előtti időkből örökölt akadémiai struktúra átalakításában,

25 PÓTÓ János: Harmadik nekifutásra. A Magyar Tudományos Akadémia „átszervezése”, 1948–1949, *Történelmi Szemle* 36(1994/1–2), 80.

vagy nem *kizárólag* abban gondolkodtak. A régi Akadémia szó szoros értelmében való szélnék eresztése valószínűleg politikai-stratégiai szempontból is kétséges kimenetelű vállalkozás lett volna 1948-ban. Másfél év és két ez idő alatt létrehozott szervezet, az MDP Tudományos Bizottsága, és a már államhatalmi szervként működő Magyar Tudományos Tanács kellett ahhoz, hogy az Akadémia végül „vegyes tagságúvá” alakuljon át.²⁶ Ez lényegében azt jelentette, hogy a tagrevízió eredményeként a régi tagság jelentős részét a minden lényeges jogosítványtól megfosztott ún. „tanácskozó tag” státuszba sorolták, a „széptudományi” alosztályt megszüntették, illetve egy sor, az új hatalom mellett elkötelezett jelöltet akadémiakussá választottak.

Ez nyilvánvalóan politikai tisztogatás volt, mindazonáltal a politikai szempont az esetek túlnyomó részében egyáltalán nem volt személyre szólóan nevesítve. Ez alól a leginkább szembetűnő kivételt a kommunista rendszerrel semmilyen formában nem kollaboráló, a moszkvai nagyköveti tisztség felkínált menekülő útját is elutasító Moór és két, büntetőperben elítélt egykori akadémikus jelentett, akik egyike a MAORT-perben először halálra, majd életfogytiglanra ítélt Papp Simon volt.²⁷ Az új rendszer által jelölt akadémikusok szám szerint egyébként kevesen voltak, viszont befolyásuk nyilvánvalóan nagyobb volt, mint a régi akadémiáról átvett tagoké együttvéve. A többé-kevésbé formális pozíciót jelentő tanácskozó tagok nemigen létező befolyásáról nem is beszélve. Beszédes tény, hogy a kommunista párt legszűkebb körű vezetőségének két tagja is, Gerő Ernő és Révai József is az Akadémia tagja lett. Egyébként, bár rövidebb ideig mindketten jártak egyetemre, egyikük sem rendelkezett diplomával. Akadémiai tagságukat egyébként halálukig, azaz mindkettőjük esetében a Kádár-korszakba nyúlóan megtarthatták. Esetüktől számos ponton különbözött az új, kommunista akadémikusok kemény magjának, Andics Erzsébetnek az esete. Gerőtől és Révaitól eltérő módon ő már egy Moszkvában megalapozott biztos ideológiai alapokra helyezett történelmi karrier új állomásaként érkezett 1945 elején Magyarországra. Személyes példája egyébként szemléletesen mutatja, hogy az Akadémia kommunista káderekkel való feltöltése folyamatosan valósult meg. Andics az 1947-es választásokon a Magyar Kommunista Párt listájáról került a parlamentbe. 1948-ban a budapesti közgazdaságtudományi egyetemen tanított, és csak egy évvel később, a Kossuth-díj elnyerésével egy időben választották az MTA levelező tagjává. Igaz, egy évvel ezután már a rendes tag státuszát is elnyerte.²⁸

Bartóknak 1948 után éppoly kevés esélye maradt a tudományos érvényesülésre, mint amennyi a politikai pályára lett volna, ha történetesen arra szánta volna magát, hogy hatvanadik életévén túl ilyesmibe fogjon. 1948-ra tudományos élet-

26 Működésükről lásd: Uo., 80–83.

27 Életéről: PAPP Simon: *Életem*. Sajtó alá rendezte, a bevezetőt, utószót írta, jegyzeteket készítette és szerkesztette: Srágli Lajos Tóth János, Zalaegerszeg, OM, 2000. A perről lásd: 193. skk.

28 A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825–2003, I. kötet, MTA Társadalomkutató Központ-Tudománytár, Budapest, 2003, 40.

művének jelentős része már mögötte volt, s ennek az életműnek egyetlen olyan vonatkozása sem akadt, ami a kommunista kultúrpolitika mégoly fejcsováló elnézését kiérdemelhetette volna. Negyven évvel azután, hogy a kolozsvári református teológiai akadémia első filozófatanárává képesítették (1907), utolsó aktív éveire a Budapesti Református Teológiai Akadémián talált menedéket.

Külön megírandó történet lehet, hogy hogyan érezhette ott magát. Az mindenestre tény, hogy egy átalakuló református egyház oktatási intézményébe került. Ravasz László, akivel egyébként a püspök házassága révén rokon kapcsolatban volt, 1949-ben szintén elveszítette akadémiai tagságát. Ő történetesen a széptudományi szakosztály megszűnésével került ki az akadémiai világból, többek között Áprily Lajossal, Herczeg Ferencsel, Illyés Gyulával, Tamási Áronnal együtt. Ezt a szervezeti változást egyébként nemcsak a politikai hatalom, hanem az Akadémia természettudósainak egy része is, köztük az átalakulás egyik levezénylője, a matematikus Alexits György is szorgalmazta,²⁹ akit aztán az új testület megalakulását követően főtitkári tisztséggel jutalmaztak.³⁰ Ravasz számára az akadémiai tagság elvesztése több szempontból is súlyos veszteséget jelentett. Egyrészt, Bartókkal ellentétben nem csupán tagja, hanem egy ideig magas rangú tisztségviselője is volt az Akadémiának: 1937 és 1940 között a másodelnöki pozíciót is betöltötte. Másrészt akadémiai pályafutásának vége világosan megmutatta, hogy az új rendszer nemcsak egyházkormányzóként, de közéleti szereplőként sem tart igényt a jelenlétére. Eből a szempontból az akadémiai tagságtól való megfosztása voltaképpen azt a folyamatot zárta le a pályáján, amely 1948 tavaszán, a püspökségről politikai nyomásra való lemondásával vette kezdetét.³¹ Ravasz – legalábbis 1956-ig – visszavonult.

Másik irányból a Dunamelléki Református Egyházkerület vezetésének utódlásával világosan kialakultak az egyházon belül is azok az új erővonalak, melyeket életkora és tiszteletre méltó munkássága ellenére Bartóknak is tekintetbe kellett vennie. A folyamat csak felületesen szemlélve tekinthető zökkenőmentesnek; az „örösváltás”³² a valóságban több fázisban zajlott le. Magának Ravasznak is megvolt a szerepe utódja, Bereczky Albert kijelölésében. Ezzel, és a püspökjelöltségről való többszöri politikai nyomásra bekövetkezett visszaléptetésekkkel,³³ illetve az egyházkerületi főgondnok letartóztatásával is csak jelképes többséggel sikerült az új

29 Pótó: Harmadik nekifutásra, 98.

30 Uo., 106.

31 LÁNYI GÁBOR: „Inkább okos voltam, mint erős”. Ravasz László lemondatásának körülményei (1948), in: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *Ravasz 100. Püspöki jelentések*, Budapest, Dunamelléki Református Egyházkerület – Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóközpont – Kálvin Kiadó, 2023, 49–52.

32 Vö. LÁNYI GÁBOR: *Méltatlanul. Háttérbe szorított dunamelléki református lelkészek az 1950-es években*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye – Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóközpont, 2020, 19.

33 Uo., 20.

püspököt megválasztani.³⁴ Ez a lépés viszont megágyazott annak a folyamatnak, mely során az oktatás, a szeretetszolgálat és a kultúra védvonalainak feladása nyomán a református egyház hosszú időre a társadalmi élet perifériájára sodródott.³⁵

További, levéltári források révén valószínűleg tisztázható probléma, hogy valójában *mit* is tanított Bartók végső visszavonulása előtt a budapesti teológián. A válasz nem teljesen magától értetődő. Arra ugyanis, amit ő filozófián értett, és amit két kolozsvári és szegedi korszakában tanított, 1948 után a református teológiai oktatásban se igen mutatkozott széles körű kereslet. Mi több, bizonyos szempontból akár még politikai támadási felületet is adhatott volna, az új egyházvezetésnek pedig nyilvánvalóan nem állt érdekében egy ilyen front megnyitása. Ez persze önmagában véve nem jelenti azt, hogy *valamilyen* filozófiatörténetet ne taníthatott volna, de az is kétségtelen, hogy az e részterületen korábban született munkái semmilyen szempontból sem voltak problémátlanok a szovjet mintára meghonosított hazai marxista-leninista filozófiatörténetírás mércéje szerint. Bár nem köztudomású, és az életmű későbbi darabjai kétségkívül árnyékba borítják ezt a körülményt, érdemes azt is tekintetbe venni, hogy Bartók az Újszövetség tudósaként kezdte Kolozsvárott az egyetemi pályafutását. Igen megalapozott görögstudással rendelkezett, így – ha nem is nagyon valószínű, alaposabb utánajárás nélkül ki sem zárható –, e tudományterület valamely részterületének tanításával töltötte visszavonulása előtti utolsó éveit. Tény, hogy az 1950-es évek elejéig kimutatható a jelenléte a budapesti teológia életében.

Azt viszont biztosan meg tudjuk mondani, hogy a József Attiláról szóló interjúra miért *nem* kerülhetett volna sor közvetlenül 1948 után még akkor sem, ha történetesen az újonnan berendezkedő hatalom valamelyik újságírójának eszébe jut, hogy erről az akkor még viszonylag jól belátható időbeli távolságban lévő kapcsolatról megkérdezze Bartókot. Mindaz, amit Bartók elmondhatott volna kultúrpolitikai szempontból, *akkor* teljes mértékben indifferens volt. Ráadásul az a későbbi interjúban az idős filozófus által jóindulatú elnézéssel kezelt tény, hogy a fiatal József Attila inkább érdeklődést, semmint tájékozottságot tanúsított a filozófia zezugos területén, az éppen kanonizációs folyamat első lépcsőfokain bukácsoló „proletárköltő” képéhez is nehezen illeszkedett volna. Bár 1948-ban Magyarországon még csak formálódóban volt az a szovjet esztétikai mérce, mely szerint a műalkotás értéke pártosságával mérhető, a folyamat meglepően gyorsan kibontakozott. 1949-ben a Lukács-vitában már Lukács műveiben is – egy lélegzetre – buharinista és polgári nézeteket fedeztek fel a kritikusok. Néhány évvel később, az 1952 őszen Déry Tibor regényéről tartott Felelet-vitában pedig éppen az a Révai hangszerezte az író elleni támadásokat, aki 1949-ben az újjászervezett Akadémia tagja lett.

Bartók 1948-ban más, kifejezetten történeti szempontból is kevés olyan adalékkal szolgálhatott volna József Attiláról, ami hatékonyan megtámogatja a kommu-

34 Uo., 20. sk.

35 Uo., 22.

nista hatalom költőről formálódó képét. Nem köztudomású, hiszen életművének esztétikai része nagyobbrészt kidolgozatlan maradt,³⁶ de nyitottan és értő szemmel olvasott szépirodalmat.³⁷ Nem tudjuk, hogy a költő rövid szegedi időszakát (1924–25) követően mennyire követte József Attila pályájának alakulását. De ha – amit valószínűleg kizárhatunk –, mégoly figyelmesen is, személyes kapcsolata csak Szegeden volt a költővel. Ez viszont túlságosan kevés lett volna ahhoz, hogy új történeti vagy anekdotikus adalékokkal gazdagítsa a „proletárköltő” képét. József Attila 1925 nyarán, második egyetemi félévének lezárását követően már Budapesten volt. Itt került kapcsolatba először a munkásmozgalommal. Ez viszont azt jelenti, hogy Bartóknak tárgyi értelemben sem lehetett volna mondanivalója az egyetemista József Attila baloldali kapcsolatairól. A korszellemmel együtt mozgó,³⁸ az 1920-as és 30-as években éppen változóban lévő³⁹ filozófiája a kommunista mozgalom felé tájékozódó József Attiláéval ellentétes pályán mozgott. Persze – és ennek a kommunista hagiográfiában már 1948-ban is megvoltak a maga hagyományai – kitalálhatott volna didaktikus, a kanonizálódó képbe több-kevesebb sikerrel illeszthető fiktív „adalékokat”. Erre 1948-ban – tekintve, hogy éppen kiiktatni igyekeztek a tudományos életből – keresve se igen akadt volna nyilvános lehetősége. Az 1969-es interjú idején pedig már nem is volt szükség erre.

Az 1950-es évek második felétől ugyanis a kanonikus József Attila-kép fokozatosan megváltozott. A *Dönts a tőkét ne siránkozz* pályaszakasz egész életműre való kiterjesztése egyre anakronisztikusabbá vált, mivel a költő számos nagy gondolati verse – szerelmi lírájáról nem is szólva – egyáltalán nem volt beilleszthető ebbe a sémába. Mindazonáltal a folyamat nem volt egyenes vonalú, és éppenséggel zökkenőmentesnek sem lehet mondani. Bőven akadtak neuralgikus pontok benne, így például József Attila kommunista párthoz fűződő viszonyának, de még sokkal inkább a pártból való kizárásának – még 1957-ben is hivatalosan letagadott – ténye. Különös, de a kommunista ideológia történetében egyáltalán nem példátlan, hogy a „proletárköltő” monolit szobrán éppen annak a Révainak az írásai ütötték az első sebeket, akinek nagyjából tíz évvel korábban megkerülhetetlen szerepe volt a költő-bálvány megalkotásában. Révai 1957 és halála (1959) között megjelent írásai elismerték, bár ugyanazzal a lendülettel ideológiai szempontból tévútnak is minősítették József Attila freudista kötődéseit. „Népiességével” és – tekintve, hogy maga is avantgárd költőként kezdet a pályáját – fiatalkori költészetével egy hajszálnyival talán megengedőbb volt. 1956 után persze Révai végérvényesen kikerült a politikai döntéshozók köréből, így álláspontja nyilvánvalóan nem tekinthető kultúrpolitikai iránymutatásnak. A hagyományos kommunista József Attila-kép erózióját nem is az ő írásai fogalmazták meg legkarakterisztikusabb

36 Vö. PERECZ László: következetlenség. Bartók György 1882-1970. In: Bartók: *Szellem és rendszer*, 12.

37 Lásd például kitűnő Proust-esszéjét. BARTÓK György: Proust olvasása közben, in: Uő: *Válogatott írások*, 184–194.

38 Lásd: Percz: Következetes következetlenség, 13.

39 Vö. Ua.

módon. A folyamat két irányban bontakozott ki. Egyfelől az irodalomtudomány – legkorábban Szabolcsi Miklós, később Hankiss Elemér és Németh G. Béla írásai –, másfelől az élő magyar költészet (Juhász Ferenc, Pilinszky János, Nagy László) József Attila-élménye járult hozzá a kép árnyalásához. A „proletárköltő” kultusza fokozatosan adta át a helyét egy dimenzionáltabb, a korai és kései József Attilát, sőt a prózaírókat is sokkal inkább valóságos értékén kezelő megközelítésnek.

Ez alapján érthető, hogy Bartók 1969-es interjújának már nem a „munkásosztály költője”, hanem egy az egyetem világába éppen belépő (majd azt sebesen el is hagyó), útját kereső, más egyebek mellett a filozófia iránt is érdeklődő fiatalember a szereplője. A legenda bizonyos elemei – például a Horger Antal-affér – természetesen a Kádár-korban is tovább éltek. Bizonyosan nem véletlen, hogy a Bartók-interjújának már a címe is ezt az esetet használja fel az olvasó érdeklődésének felébresztésére.

Ugyanakkor nagyon tanulságos az is, amit az interjú elhallgat. Mindenekelőtt az, hogy az újságíró nem *saját* életművéről kérdezi Bartókot. Ez valószínűleg 1969-ben senkinek sem jutott már eszébe. Azt a néhány év múlva bekövetkező fordulatot, mikor a televízió interjúsorozatot készít a 20. század akkor még élő magyar jeleseiről, Bartók már nem élte meg. És ha megélte volna se igen került volna bele, hiszen a „század nagy tanúinak” életét megörökítő sorozatban szinte kivétel nélkül baloldali, vagy legalábbis fiatal korokban a polgári progresszióhoz köthető tudósok, művészek szerepeltek.⁴⁰ De nemcsak az életmű, a személyes élettörténet is homályban marad. 1969-ben, ha nem akart külpolitikai szempontból érzékeny témákat érinteni az újságíró, nyilván még a nyilatkozó háttértörténetének részeként se igen emlegethette Bartók 1940 utáni kolozsvári pályáját, a Trianont megelőző szakasról nem is beszélve.

Az interjúból kirajzolódó Bartók-kép kétdimenziós, közhelyes, Bartók alakja múltjából, saját életművéből mintegy kimetszve jelenik meg benne. A filozófus *életműve* 1969-ben már érdektelen volt az ország egyik legnépszerűbb lapjának újságírója számára. Ezzel együtt – és a két jelenség egymásra vonatkoztatva árukkodó a Kádár-korszak sajtópolitikáját illetően – személye és emlékei mégis jó alapot szolgáltattak egy, az olvasók érdeklődésére József Attila okán számot tartó, „kis színes” típusú interjú megjelentetésére.

Bartók 1969-ben már véglegesnek tűnő elfeledettségén az interjú biztosan nem változtatott. Mikor egy évvel később meghalt, a magyarországi lapok tudomást sem vettek a haláláról. Gyászjelentést csak a család adott ki,⁴¹ ami arra utal, hogy 1970-ben egyetlen szervezet sem tekintette Bartókot saját halottjának. Aki korábban nem ismerte őt, nem olvasta a műveit, halálakor csak egyetlen forrásból értesülhetett arról, hogy élt, és a 20. század talán legterjedelmesebb magyar nyelvű filozófiai életművét hagyta hátra. Ezt a megemlékezést egy akkor még a pályája

40 Lásd BORUS Rózsa – GYÖRKI Mária (szerk.): *A század nagy tanúí,* RTV-Minerva, Budapest, 1978.

41 Lásd BNH Gyászjelentések, <http://hdl.handle.net.20.500.12346/324033> (letöltés: 2023. nov. 25.)

elején álló fiatal filozófus írta.⁴² Kolozsvárott, a romániai szocializmus történetének valószínűleg legsötétebb korszakában. Éppen ezért elemzése újabb tanulmányt érdemelne. És bármiképpen is értékeljük Tamás Gáspár Miklós rövidke, a magyar filozófiai hagyománnyal és Bartók életművével talán nem is mindig igazságos emlékezését, azt nem tagadhatjuk, hogy az emlékezésben a filozófus kedves városáé, Kolozsvaré volt az elsőbbség.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825–2003, I. kötet, MTA Társadalomkutató Központ- Tudománytár, Budapest, 2003.
- BAK Róbert: József Attila betegségei, *Szép Szó*, VI. kötet, 1. füzet, 1938. január, február, 21. szám, 105–115.
- BARTÓK György: *Böhm Károly*, Budapest, Franklin-Társulat, 1928.
- BARTÓK György: A „rendszer” filozófiai vizsgálata, in: *Uő: Szellem és rendszer. Válogatott írások*. Filep Tamás Gusztáv, Percz László (szerk.), Budapest, Ister, 2001, 70–113.
- BÓKAY Antal – JÁDI Ferenc – STARK András: „Közvetek lettem én bolond...” *Sors és vers József Attila utolsó éveiben*, JAK füzetek 3. Budapest, Magvető, 1982.
- BORUS Rózsa – GYÖRKI Mária (szerk.): *A század nagy tanúi*, RTV-Minerva, Budapest, 1978.
- HELL Judit – LENDVAI L. Ferenc – PERECZ László: *Magyar filozófia a XX. században. Első rész*, Budapest, Áron, 2000.
- HUBAY Miklós: József Attila, *Látóhatár* 14, 1964. április, 202–222.
- KANT, Immanuel: *Az ítélőerő kritikája*, (ford. Hermann István), Filozófiai Írók Tára Új folyam, 29.köt., Budapest, Akadémiai, 1966.
- LÁNYI GÁBOR: *Méltatlanul. Háttérbe szorított dunamelléki református lelkészek az 1950-es években*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye – Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóközpont, 2020.
- LÁNYI GÁBOR: „Inkább okos voltam, mint erős”. Ravasz László lemondatásának körülményei (1948), in: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *Ravasz 100. Püspöki jelentések*, Budapest, Dunamelléki Református Egyházkerület – Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóközpont – Kálvin Kiadó, 2023, 49–52.
- Magyar Életrajzi Lexikon*, főszerk. Kenyeres Ágnes, 1. kötet, Akadémiai, Budapest, 1967.
- MARISKA Zoltán: *Bartók György bölcséleti rendszerének kritikai elemzése*, Hága, Mikes International, 2009.
- NÉMETH Attila: *József Attila pszichiátriai betegségei*, Budapest, Filum, 2000.

42 TAMÁS Gáspár Miklós: Egy szerény filozófus emlékére, *Korunk* 30(1971/5), 761.

- PAPP Simon: *Életem*. Sajtó alá rendezte, a bevezetőt, utószót írta, jegyzeteket készí-
tette és szerkesztette: Srágli Lajos Tóth János, Zalaegerszeg, OM, 2000.
- PELLE József: Etikai művek bibliográfiája, in: *Tájékoztató. A Művelődésügyi-Oktatás-
ügyi Minisztérium Marxizmus-Leninizmus Oktatási Főosztálya kiadványa*, Budapest,
1965.
- PERECZ László: Következetes következetlenség, in: FILEP Tamás Gusztáv – PERECZ
László (szerk.): *Bartók György: Szellem és rendszer*, Budapest, Ister, 2001, 5–19.
- PERECZ László: Következetes következetlenség. Bartók György 1882-1970. In:
Bartók György: *Szellem és rendszer. Válogatott írások*. Filep Tamás Gusztáv, Pe-
recz László (szerk.), Budapest, Ister, 2001.
- PÓTÓ János: Harmadik nekifutásra. A Magyar Tudományos Akadémia „átszerve-
zése”, 1948–1949, *Történelmi Szemle* 36(1994/1–2)
- Romániai Magyar Irodalmi Lexikon*, Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 1981.
- SÁNDOR Pál: *Két magyar filozófus. Böhm Károly és Brandenstein Béla*, Budapest, Faust
Kiadás, 1943.
- SÁNDOR Pál: *A filozófia története*, 1–3.köt., Budapest, Akadémiai, 1965.
- SÁNDOR Pál: *A magyar filozófia története*, 1–2. köt., Budapest, Magvető, 1973.
- STANDEISKY Éva: A kommunisták József Attila-képe a felszabadulás után 1945–
1948, *Irodalomtörténet* 17/67(1985), 825 skk.
- SZABÓ Imre: *A burzsoá állam-és jogbölcselet Magyarországon*, Budapest, Akadémiai,
1955.
- TAMÁS Gáspár Miklós: Egy szerény filozófus emlékére, *Korunk* 30(1971/5), 761.
- TASI László: Az egyetemnek nemcsak fura ura volt, *Ország-Világ* 13(1969/22), 12.

*Lányi Gábor*¹

VICTOR JÁNOS (1888–1954)
A „TOLMÁCS”

ABSTRACT

János Victor (1888-1954) The Interpreter

János Victor was one of the most influential pastoral figures in the history of the Reformed Church in Hungary in the 20th century. There was hardly any area of church ministry in which he did not leave his mark, be it in home or foreign missions, youth associations, the church press, church planting, theological research, translation, text publishing, theological education, the ecumenical movement or, at the end of his life, church government. János Victor's varied life's work left its mark not only on the ecclesiastical reality between the two world wars, but also on the spiritual awakening and interconfessional (today we would say ecumenical) aspirations of the early 20th century and the political and social transitions after the Second World War.

Our study examines the dilemma of Victor's role in church politics during the post-war communist establishment. The paper then provides an overview of Victor's life, theological training and activities, presenting him as an 'interpreter'. By interpreter we refer to Victor's literal interpreting and translating activities, but also to his work as an "interpreter of the Word of God", his ministry as an evangelist, missionary, church planter and leader.

Keywords: János Victor (1888-1954), professor at the Reformed Theological Academy of Budapest, home mission, Calvinism, 20th century history of the Reformed Church in Hungary, Bishop Albert Bereczky

1 Lányi Gábor János (Phd, Dr. habil), református teológus-lelkész, egyháztörténész, a Károli Gáspár Református Egyetem Hit Tudományi Kar Egyháztörténeti Tanszékének habilitált egyetemi docense. lanyi.gabor@kre.hu

I.

Kétség nem férhet hozzá, hogy az 1888 és 1954 között élt Victor János a 20. századi magyar református egyháztörténet egyik legmeghatározóbb lelkipásztori egyénisége volt. Szinte nem volt olyan területe az egyházi szolgálatnak, ahol ne tette volna le névjegyét, legyen az a bel- vagy a külmisszió, az ifjúsági egyesületek, az egyházi sajtó, a gyülekezetszervezés, templomépítés, intézményalapítás, tudományos teológiai kutatás, fordítás, szövegkiadás, teológiai oktatási tevékenység, ökumenikus mozgalmiság, vagy életének végén az egyházkormányzati szerepvállalás.

Victor János tevékenysége, életének változatos szolgálati területein nemcsak a két világháború közti egyházi valóságra, hanem már a 20. század legelejének belmissziói és interkonfesszionalista (ma inkább úgy mondanánk ökumenikus) törekvéseire, majd a második világháború utáni átmenetekkel terhes időszakra is rányomta bélyegét. Sőt, ha egyes műveinek újrakiadását és a rá, illetve műveire a református sajtóban napjainkban is megjelenő hivatkozásokat nézzük, akkor esetében egy kimagasló hatástörténeti utóélettel is számolhatunk.²

Victor halálakor, Nagy Barna és Török István teológiai professzorok mindketten úgy nyilatkoztak, hogy a jövő református egyházában, akár még száz év múlva is elkerülhetetlen lesz, hogy foglalkozzanak Victor teológiai örökségével, sőt annak önálló kutatóhelyei, kutatócsoportjai kellene majd legyenek.³ Nyilván ez a megállapítás felfesti az elhangzásakor fennálló egyházpolitikai status quo-t, de mégis igaz, hogy a Victor-i életmű összegzése, bemutatása le tudna kötni egy kutatócsoportot is. Az életmű rövid bemutatása sem könnyű, méltatása azonban még nehezebb: Victor János második világháború utáni tevékenységének értékelése ugyanis egyháztörténet-írásunk egyik dilemmatikus pontja.

A tanulmány szerzője Bereczky Alberttel kapcsolatos kutatása révén került Victor életművével közelebbi kapcsolatba, főképpen azért, mert Bereczky személyiségének, motivációinak, egyházi és közéleti mozgásainak teljesebb megértése lehetetlen Victor János vizsgálata nélkül. Bereczky és Victor rendkívül szoros és sokágú kapcsolatban álltak egymással. Bereczky még mint pápai középiskolás, a nála csak öt évvel idősebb, akkor a Magyar Evangéliumi Keresztény Diákszövetség (MEK-DSz) titkáráként szolgáló Victortól kapta első impulzusait hitre jutásához: „Először életemben ért, mint egy villanyütés a Jézus Krisztus személyiségének ereje. Úgy beszélt a fiatal teológus diákszövetséges titkár Jézus Krisztusról, hogy utána azt mondtam: akiről ez a fiatal ember beszélt, arról mi eddig nem hallottunk semmit.”⁴

2 Pl. NAGY Károly Zsolt: Egységkétség, *Reformátusok Lapja* 63(10/2019), 21.; SZÓNYI György: Victor János Kincsestára, *Reformátusok Lapja* 32(26/1988), 6.; DENKE Gergely: Egy csendes jubileum, *Reformátusok Lapja* 26(2/1982).

3 NAGY Barna: Dr. Victor János, a teológus. Emlékezés a Budapesti Református Teológiai Akadémia 1954 október 10-i ünnepélyén, *Református Egyház* 6(22/1954), 3.

4 BEREZKY Albert: Gyülekezetekben él az egyház. Részlet egy meg nem írt önéletrajzból, *Református Egyház* 17(1965), 14–17, 15.; Szintén megemlékezik erről az élményéről: Uő.: Két nagy

Innentől kezdve Bereczky és Victor kapcsolatban maradtak,⁵ együtt munkálkodtak az első világháború utáni református egyház útkeresési mozgalmában, sőt rokonok, nászok is lettek – Bereczky legidősebb, Piroska nevű lánya ment hozzá Victor szintén János nevű fiához.⁶ A köztük lévő öt év korkülönbség dacára Bereczky számára Victor nem idősebb testvérként, hanem egyfajta lelki atyaként funkcionált. Bereczky mondta a temetési beszédet is felette, ebben is visszaulva első, meghatározó találkozásukra: „Tizennyolc éves koromban hallottam őt először – ő se volt sokkal több – s azóta mindig úgy láttam Jézust, ahogy ő egyszerű és megrendítő szavakkal leírta: hogyan lépett ki a Gecsemáné fái közül – hogyan mondta a poroszlóknak: »Én vagyok«”⁷

A második világháború után Victor szerepet kapott abban az egyházi közéleti polarizációban, amely előkészítette Ravasz László püspök nyugdíjba késztetését, Bereczky püspökké választását. Victor 1948. április 1-én Bereczkyvel személyesen kereste fel Ravaszt – elmondásuk szerint, hogy a harsányabb világi akciónak elébe vágjanak – de végeredményben azzal a céllal, hogy a püspök utódlásáról egyeztessenek.⁸ Egyfajta kampányfogásként Victor János küldte szét a dunamelléki gyülekezetekben Ravasz 1948. április 30-i levelét Bereczkyhez, amelyben őt jelölte meg mint utódját,⁹ és Bereczky válaszlevelét, amelyben látszólag vonakodva, de elfogadta ezt.¹⁰ Victor szerepét, személyének szimbolikus jelentőségét mi sem mutatja jobban, mint hogy a szokásjoggal szembe menve nem egy másik egyház-

misszionáriusunk: Emlékezés Victor Jánosról és Mott Jánosról, in: Bereczky Albert (szerk.): *Hitben való engedelmesség*, Budapest, Református Egyetemes Konvent Sajtóosztálya, 1961, 309.

- 5 Levelezésüknek csak a Victor hagyatékban található fele hozzáférhető a kutatás számára (Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára C/99) és csak mintegy negyven levelet tartalmaz a legkülönbélebb témákban és időszakokban. Ennek ellenére is megfigyelhető bennük kapcsolatuk fokozatos elmélyülése (bár némely ügyekben ideiglenes eltávolodásuk is), amit a megszólítások, aláírások is kifejeznek: pl. 1915: „Kedves Főtitkár Úr!”; 1917: „Kedves Barátom!”; 1920: „Kedves Jani!” – „Szívből üdvözl, Bereczky”; 1922-től: „Kedves Janim!”, „Szerető barátod/szeretettel ölel, Bercid.”
- 6 Ifj. Victor János (1916–1962) Victor János elsőszülött fia volt, Budapesten végezte teológiai tanulmányait. Később a lelkészi pályát elhagyva irodalmár, műfordító lett. A Magyar Rádió irodalmi osztályán, majd 1956-tól haláláig a *Nagyvilág* című folyóirat szerkesztőségében dolgozott.
- 7 BERECKY Albert: Victor János temetése, in: Bereczky Albert (szerk.): *Hitben való engedelmesség*, Budapest, Református Egyetemes Konvent Sajtóosztálya, 1961, 68.
- 8 A lemondatás folyamatát lásd: LÁNYI Gábor: „Inkább okos voltam, mint erős” Ravasz László lemondatásának körülményei (1948), in: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.), *Ravasz 100*, Budapest, Dunamelléki Református Egyházkerület – Kálvin Kiadó – KRE HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2023, 49–52.
- 9 „Mindent felmérve, mindent megfontolva, nemcsak az emberi értelem erővel, hanem Isten előtti tusakodásban, arra a meggyőződésre jutottam, hogy Neked kell átvenned az én szolgálatomat.” közli NAGY Endre: A Budapest-Pozsonyi úti „Hálaadás” templomának lelkésze Bereczky Albert mint egyházkormányzó, *Confessio* 15(4/1991), 105–121, 112.
- 10 „(...) akármit mér is reám Isten kegyelmes vagy ítéletes akarata, van legalább egy ember az egyházkerületben, – s ki jelenthetne ebben a vonatkozásban többet, mint éppen a Te személyed, – ki a lelkem mélyéig ismer és aki tudja, milyen teljes igyekvéssel akartam elhárítani magamtól ezt a terhet. (...) Döntésre kellett jutnom, s ez a döntés nem lehet más, mint az a nagyon alázatos

kerület püspöke, hanem ő végezte el Bereczky „püspökké szentelését” a Kálvin téren.¹¹ Persze feltehetjük a kérdést, hogy az akkori református püspökök közül ugyan ki is végezte, végezhetne volna ezt el? A nyugdíjba kényszerített Ravasz, az egy év múlva hasonló politikai nyomásra eltávolított Révész Imre (1889–1967), vagy a szintén rendszeridegen Enyedy Andor (1888–1966)?¹²

Victor lett Bereczky mellett az egyházkerület főjegyzője, azaz püspökhelyettese,¹³ abban az 1948 és 1954 közötti időszakban, amelyben a református egyházi élet rohamos és oktrojált szűkülésen ment keresztül, amelynek mérföldkövei az egyházi iskolák államosítása, a missziói szervezetek, az egyházi sajtó megszüntetése (*Az Út* mellett megmaradó másik egyházi folyóirat a *Református Egyház* főszerkesztője maga Victor János lett), az egyház közszolgálati tevékenységének, közéleti szerepvállalásának a közel nullára redukálása. Szabó Imre, belső-budapesti esperes 1951-es száműzetésétől Fekete Sándor kinevezéséig Victor mint helyettes esperes látta el a belső-budapesti egyházmegye vezetői feladatait.¹⁴ Victor tehát tevékeny részt vállalt a Bereczky-féle egyházkormányzat mindennapjaiban, de főképpen az új református egyházi, sőt állami berendezkedés teológiai hátterének – a keskeny út teológiájának¹⁵ – kidolgozásában is.¹⁶ Előadásaival, cikkeivel támo-

válasz leveledre, hogy ha Isten is úgy mutatja meg akaratát, ahogyan Te helyesnek látod, a nehéz szolgálat elől nem térhetek ki (...)” közli Nagy: *Bereczky*, 113.

- 11 „Victor János mondja a felszentelési beszédet. Sokak előtt furcsának tűnt fel, hogy ez alkalommal nem püspök végzi a felszentelést. Holott — ha jól emlékezem — csak az utóbbi huszonöt év óta jött divatba a püspöki rendszernek az a csálhatatlan ismertetőjele, hogy az egyik püspök szenteli föl a másikat. Püspököt az egyházkerület szenteli fel és iktatja be. Régi szokás szerint tehát az egyházkerület valamelyik esperese, vagy tanácsbírája végzi el a szolgálatot. Régi-régi barátság fűzi kerületünk és egész egyházunk »bölcs emberét« Bereczky Alberthez. Majdnem húsz évvel ezelőtt ugyancsak ő iktatta be új püspökünket az akkor még Tujat utcai egyháznak nevezett Pozsonyi-úti gyülekezetbe. Ugyanaz az ige szólt most is Victor Jánosajkáról, mint akkor: »Annak növekednie kell, nekem pedig alább szállanom«. Ez a legfőbb törvény, a mi anyaszentegyházunk életében — mondotta Victor János.» N.N.: Régi szolga — új szolgálat. Beszámoló Bereczky püspök beiktatásáról, *Az Út* 1(1948/13), 2–3.
- 12 Györy Elemér (1891–1978) dunántúli református püspök mutatott annyi idomulási készséget, hogy egyedülként maradt meg püspöki pozíciójában, a kommunista berendezkedés után is. Ugyanakkor tekintélyben, elismertségben elmaradt a többi egyházkerületi vezető mögött — talán éppen az előbbieket miatt is.
- 13 N.N.: Victor János dunamelléki egyházkerületi főjegyző, *Az Út* 2(27/1949), 2.
- 14 N.N.: A belső budapesti esperes lemondása, *Az Út* 5(4/1952), 2.; BOTTYÁN János – SZAMOSKÖZI István: A budapesti gyülekezetek közös ünnepe, *Az Út* 5(8/1952), 3.
- 15 Victornak a keskeny út, majd főképpen a szolgálat teológiájának kialakulására gyakorolt hatásához lásd: BOGÁRDI SZABÓ István: *Egyházvezetés és teológia a Magyarországi Református Egyházban 1948 és 1989 között*, doktori értekezés, Debrecen, 1994, 54–66.; Victor rövid és tanulságos összefoglalója az 1945 utáni magyar református teológiai tudományosság változásáról és szerepéről: VICTOR János: Református teológia a felszabadulás után, in: Fekete Sándor – Finta István – Kádár Imre (szerk.): *A magyar protestantizmus öt éve 1945–1950*, Budapest, Református Egyetemes Konvent Sajtóosztálya, 1950, 29–36.
- 16 „Egyrészt a korszakkal foglalkozó hivatalos egyházi és marxista írások a szolgáló egyház teológiája megalapozójának, pontosabban előfutárának, Bereczky Albertet és Péter Jánost tartják, kiteljesítőjének pedig Bartha Tibort. A történeti visszatekintésekben tehát látszólag nem sok

gatta a téészesítést, kollektivizálást,¹⁷ segítette a missziói szervezeteket, a laikus egyházi szolgálattevők egyházkormányzati kontroll alá helyező „Testvéri Izenet” püspöki körlevél elfogadását.¹⁸

Nagy Barna Victorról közvetlenül halála után így írt, persze mindenképpen az aktuális elvárásokat is szem előtt tartva:

„[Victor] Nagy bizalommal fordult népünk új társadalmi, gazdasági és állami rendje felé, s ennek problémáival kapcsolatban nem annyira a prófétaí kritikát, mint inkább az egyház múltbeli mulasztásainak bűnbánatos felismerését és az új keretek közti jó szolgálatok lehetőségeit kereste, – ezeket igyekezett engedelmes, Istenben bízó hittel felmutatni.”¹⁹

Számunkra már egészen más felhangokkal hangzanak ezek a szavak, mint a kortársak számára:

„Jól kell tudnunk, hogy a jövőben nem nélkülözhetjük a Victor János szellemi hagyatékával való tanulékony teológiai párbeszédet ezekben a vonatkozásokban sem. Nagyon szedvedne, aki csak a korábbi Victor Jánostól akarna tanulni, de élete utolsó szakaszának nagy tanulságaiból már nem. De természetesen: nem kevésbé tévedne az is, aki csak a könnyen keze ügyébe eső aktualitásokat keresné nála, figyelmen kívül hagyva a korábbi írásaiból és munkásságából ki-sugárzó tanításokat.”²⁰

szerep jut Victor Jánosnak, annak ellenére sem, hogy a »kívlről befelé is munkálkodó kegyelem« tézise, mint teologumenon végig első helyen áll a szolgáló egyház teológiájának hivatkozási rendszerében” – állapítja meg Bogárdi Szabó: *Egyházvezetés*, 56. Szintén érdemes ide idézni a szóban forgó Victor tanulmány [VICTOR JÁNOS: A „kívlről befelé” is munkálkodó kegyelem, *Református Egyház* 4(4/1952), 1–3.] néhány szemléletes elemét: „Igenis van ilyen kívlről befelé ható erkölcsi emberformálás. Ha az, amit erről a marxizmus tanít, idegen újdonságként hat ránk, akkor rosszul vizsgáztunk az Igének csakúgy, mint az élet valóságának az ismeretéből (nem is két külön tantárgy ez, hanem egy és ugyanaz!) és az a dolgunk, hogy tanulékonyan figyeljünk arra, amit eddig elmulasztottunk megtanulni, nem pedig az, hogy vitába szálljunk. Aki nem tud hálás szívvel igazat adni annak a reménységnek, hogy a kialakuló szocialista berendezkedés erkölcsileg is felmérhetetlen emelő hatással lesz az emberi életre, az hálátlanul megfedkedzik arról, mennyit köszönhetett az emberi élet általános erkölcsi tekintetben már a múltban is a társadalmi haladásnak.”; „Ennek megfelelően reményteljesen és hálásan lehetne méltatni: milyen nagy erkölcsi nyereségeket rejt magában a szocializmus; a kapitalizmus mocsarainak a lecsapolásával milyen benne jól tenyésztő bűnök válnak majd egyre életképtelenebbekké. Mivel messze vinne ezzel a kérdéssel most foglalkoznunk, röviden foglaljunk mindent össze abban, hogy a kiépülő új szocialista világ – valóban kívlről befelé haladva – nem ismert mértékben közösségi gondolkozásmódot és lelkiületet fog teremteni és fejleszteni. És ez sokkal több, mint egy a sok erkölcsi követelmény között. Ez, azt mondhatjuk, valamennyinek az össz foglalata, mint ahogy a keresztyén élet sajátos síkján is, ahol már többről is szó van, mint erkölcsiségről, mindent magába foglaló követelmény (és egyben ajándék is) a »közösségben«, »koinóniában« való élet.”

17 Nagy: *Egységkérés*, 21.

18 Legszemlételesen: VICTOR JÁNOS: Egyházunk Isten egyháza, *Az Út* 4(27/1951), 1.

19 Nagy: *Dr. Victor János*, 10.; lásd pl. N.N.: Áldjad én lelkem az Urat! Victor János igehirdetése a köztársaság kikiáltásának hároméves fordulóján, *Az Út* 2(6/1949), 1.

20 Nagy: *Dr. Victor János*, 10.

Nagy Barna szerint ez a Victor ugyanaz a Victor. „Tévednénk” – nem lenne helyénvaló a méltatásunk, hiányos lenne a Victor-képünk – ha „élete utolsó szakaszának nagy tanulságait figyelmen kívül hagynánk”. „De természetesen” – figyelmeztet Nagy Barna, és én magam ebbe valami olyasmit is beleérzek, hogy ő is szeretett volna cezúrát²¹ vonni a háború előtti és utáni Victor-i aktivitás között – az is tévedés lenne, ha valaki pusztán csak az „aktualitások”, a korai ’50-es évek Victor-i megnyilatkozásaiból akarna róla képet felvázolni.

Victor Jánosra tehát ugyanannak a dilemmának az árnyéka vetül mint korszakának más, az egyházkormányzatban vezető szerepet kapó lelkészeire: főképpen Bereczkyre, de akár Farkas Józsefre, később, ’56 után Muraközy Gyulára. Milyen motivációk mentén vettek részt olyan egyházkormányzati lépések meghozatalában, amelyeket csak nagyon szemellenzősen lehetett az egyház érdekében tett lépésekként beállítani? Hiúság, egyéni karriercélok? A korábbi hátratételek, mellőzöttség miatti elégtétel érzete: „végre eljött a mi időnk!” (Victor Jánosnak Sebestyén Jenő miatt ott kellett hagynia a pesti teológiát 1932-ben, 1949-ben Sebestyén nyugdíjazása után vette át Sebestyén tanszékét)²²; pusztán anyagi okok (Kiss Roland főgondnoknak is szemet szúrt, hogy Bereczky Victoréknak nagyon drágán újította fel a teológiai akadémiai szolgálati lakását); félelem, a hatalomtól való zsarolhatóság tudata, „ha nem én, akkor más ügyis elvégzi” vigasztalása; a „még ha kevés is, de legalább van valami ráhatásom az eseményekre” megokolása; az „amíg pozícióban vagyok, addig segíthetek másoknak, enyhíthetem az ütéseket” Nagy Endre-i²³ apológiája; esetleg egyfajta az eljövendő új társadalmi rendbe vetett naiv, idealista – nincs jobb szó rá – „hit” ami éppen ezért őszinteséget és hiteles-

21 Bogárdi Szabó István nem csak szeretete volna, hanem ha óvatosan is, de meg is húzza a választóvonalat: „Mindezek fényében azt az óvatos állítást is megkockáztathatjuk, hogy Victor teológiai gondolkodói útja a negyvenes évek végén lezárult, s abban 1948 után egy új szakasz kezdődött, amely azonban töredékes és kísérleti jellegű maradt. Már csak ennél fogva is rendkívül elgondolkodtat, hogy hivatkozástörténeti szempontból voltaképpen csak a most vizsgálandó 1952-es tanulmányának [VICTOR János: A „kívülről befelé” is munkálkodó kegyelem, *Református Egyház* 4(4/1952), 1–3.] lett jelentősége, s nem korábbi szép számú ekklézológiai írásának. Bogárdi Szabó: *Egyházvezetés*, 57.

22 N.N.: Mi újság a budapesti Teológián, *Az Út* 2(16/1949), 5; Victor újbóli beiktatása a teológiai tanári tisztségbe ugyanazon az 1949. április 6-i egyházkerületi közgyűlésen történt meg, amelyen Kiss Rolandé a főgondnokiba. Beszédes megjegyzések a cikkből: „Gyülekezetét is váratlanul éri, hogy ilyen hirtelenül kellett döntenie pásztorának s az alázatosan arra megy, amerre Isten viszi.”; illetve: „Sebestyén Jenőről, Victor János elődjéről meleg elismeréssel emlékezett meg a közgyűlés. Sebestyén Jenő történelmi küldetést töltött be. A hősiesség ragaszkodás elveihez és eszméihez, nem múlt el hatástalanul egyháza és tanítványai életében. Szeretettel elbúcsúztunk Sebestyén Jenőtől és kívánunk neki további termékeny munkás életet. Szeretettel köszöntjük Victor Jánost és kívánjuk az egész tanári kar újult kedvű tanítószolgálatát Victor János szellemi vezetésével a Szentlélek Isten iránti engedelmisségben.” MORVAY István: Victor János újból katedrán, *Az Út* 2(15/1949), 3.

23 Utalva itt Bereczky vejének, Nagy Endrének a rendszerváltás után szabad utat kapott Bereczky-kritikákra megfogalmazott védekezésére: közli Nagy: *A Budapest-Pozsonyi úti...*, 105–121

séget sugároz, sokakat megnyer magának. Egyik sem, mindegyik, vagy ezeknek a különböző ügyekben megnyilvánuló legkülönfélébb összjátéka?

Ez egy rendkívül sok tényezőes kérdésfelvetés, amelyre – véleményem szerint – egyértelmű, hiteles, minden igényt kielégítő válasz nem adható. A kérdésfelvetés azonban továbbvisz egy további, sokkal teoretikusabb jellegű kérdéshez, mégpedig, hogy semmissé tesz-e egy nagy teológusi életművet egy, az életmű egy pontján elkövetett hiba, mulasztás, félreértékelés, netalán elesettsé, bűn? Talán a témámhoz képest túl nagyívű kérdésfeltevással élve: megérdemli-e bármely teológus, hogy életművének egy megkérdőjelezhető eleme miatt az egész életművére kimondják a kárhoztató ítéletet? Semmissé teszi-e a tertullianusi életművet, hogy az afrikai egyház-anya élete végén a montanista szekta tagja lett? Annulálja-e Kálvinét Servet máglyája? Lutherét, hogy felhatalmazást adott a német parasztháború véres leverésére? Ravasz Lászlót, hogy megszavazta az első két zsidótörvényt? És még sorolhatnánk.

Véleményem szerint nem, de ugyanakkor az is hangsúlyeltolódás lenne, ha az életműveknek, és így Victor életművének is csak az ellentmondásoktól teljes mértékben mentes elemeivel számolnánk. A hibákat, talajvesztéseket, hangsúlyeltolódásokat elbogatellizálnánk, és csak azt hoznánk elő belőle, ami – ahogy ma szoktuk mondani – „jól öregedett.”²⁴ Érdemes hát megfogadni Nagy Barna figyelmeztetését: nincs két Victor János; ugyanakkor ne legyünk abban se szemérmesek, hogy ha az ő életében volt is olyan, amivel mi már nemhogy nem azonosulni, hanem csak szembehelyezkedni tudunk, attól még volt az életművében megannyi más, ami kincs, ami figyelmet érdemel, ami megfogadható.

II.

Amint az a bevezetőben is elhangzott, a victori életmű rövidebb ismertetése is meghaladná ennek a tanulmánynak a kereteit. Ezért csak egy olyan sajátságot szeretnék belőle kiemelni, amely mentén Victorról egy vázlatos, de átfogó kép adható – és ez pedig az, hogy Victor János tolmács volt.

Tolmács volt, mégpedig először is a szó leghétköznapibb értelmében. Kiváló nyelvérzékkal rendelkezett. Kora ifjúságától fogva jól beszélt, írt és értett angolul

24 Az alábbi részlet például nem öregedett jól: „...a kapitalizmus előbb vagy utóbb, és ez az »utóbb« már alaposan el is következett az idők rendjén, óhatatlanul pusztító imperialista háborúk kirobbanásához vezet. Ezzel együtt jár a népek egymásiránti gyűlölködésének az ébrentartása, mint amely nélkülözhetetlen pszichikai erőforrás háború esetén. Az ellenpróbáját ennek gyakorlatilag megtaláljuk a másik nagy marxista vezérszemlének, Sztálinnak a működésében, akinek tanítása és irányítása alatt nemcsak a Szovjetunió körén belül élő sokféle nép élvezheti az egymás mellett való békeséges virágzás lehetőségét, amelyből eltűnt már az egymás elleni küzdelem szükségessége, hanem az egész világ minden népének javára szárnyra kelt egy olyan békemozgalom, amely hathatósan leleplezi, megerőtleníti és leküzdi a népeket egymással szembe fordító erőket, a számítókat és rosszhiszeműeket csakúgy, mint az ilyenek által elvakultan vezetett jóhiszeműeket.” Victor: *A „kívülről befelé”*, 1–3.

és németül; emellé aztán olvasási szinten odakerült a görög, a héber és a latin is (pl. a napi igét mindennap görögül, minden segédlet nélkül olvasta²⁵). Családi meghatározottsága mellett (hiszen nagyapja, Victor Bernát a Brit- és Külföldi Bibliatársulat magyarországi vezetője, édesapja, id. Victor János pedig a Skót Misszió, és azon belül is a vasárnapi iskolai mozgalom vezető személyisége volt²⁶), nyelvi képességei hozták az akkor még teológushallgató Victor Jánost korán kapcsolatba a belmisszióval, annak meghatározó hazai és külföldi vezetőivel, először (1906-tól) a Keresztyén Ifjúsági Egyesület (KIE), majd (1910-tól) a Magyar Evangéliumi Keresztyén Diákszövetség (MEKDSz) égisze alatt.²⁷

A még csak 21 éves Victor, John Mott (1865–1955) 1909-es magyarországi útján, az amerikai metodista ébresztő hatású igehirdetőnek, a Keresztény Diákok Világszövetsége elnökének tolmácsolását látta el.²⁸ Ravasz László személyes megtérésének egyik indítójaként jelöli meg Mottot, akit ő is Victor tolmácsolásában hallott először Kolozsváron:

„1909-ben Kálvin tanulmányok rendítettek meg s azután Mott János személyes hatása. Az ő hatására kerültem bele egy fiatal emberekből álló társaságba, a keresztyén diákszövetség budapesti vezérkarába, amelynek akkor Victor János volt a vezetője. Felelősséget vállaltam az orbói diákkonferenciákért, szolgáltam más diákkonferenciákon, láttam és éreztem a Szentlélek megragadó és átalakító munkálkodását másokon és magamon. Megtettem a döntést és vállaltam következményeit magamra, családomra, egyházi helyzetemre.”²⁹

Mindenképpen érdekes, hogy a 20. századi református egyház két meghatározó jelentőségű püspöke, Ravasz és Bereczky személyes Istenre találásánál, megtérésénél is szerepet kapott Victor.

Többen (például Deme László³⁰ vagy Patay Pál³¹), akik hallották Victort tolmácsolni és az eredeti szöveget is értették, megjegyezték, hogy bár nem mondhatnánk

25 Nagy: *Dr. Victor János*, 5.

26 A Victor család részletes bemutatását lásd: OSZTOVITSNÉ BERECKZY Noémi: Victor család, in: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten*, 1. kötet, Budapest, Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, 721–736.

27 1906–1907-ben, Forgács Gyula péceli lelkipásztor ajánlására a KIE titkára volt, 1912-ben a MEKDSz főtitkárává választották. Deme László: Victor János és a Diákszövetség, *Református Egyház* 6(22/1954), 13.

28 Arról, hogy neve milyen mértékben kapcsolódott egybe Mottéval, illetve, hogy sokan egyszerre ismerték meg mindkettőjüket és a fejükben mintegy egybe is kapcsolódott a nagy nemzetközi igehirdető és magyar tolmácsa tanúskodik Bereczky Albert kettős emlékbeszéde róluk: BERECKZY Albert: Emlékezés Victor Jánosra és Mott Jánosra. Részletek Bereczky Albert püspök elnöki megnyitó beszédéből az Ökumenikus Tanács február 25-i ülésén, *Az Út* 8(11/1955), 1.

29 RAVASZ László: *Emlékezéseim*, Budapest, Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1992, 112–113.

30 Deme: *Victor János*, 13.

31 Bilkei Pap István református lelkész, pesti teológiai tanár tovább ment ennél: „Te, ez a Victor Jani nem fordította, hanem úgy tolmácsolta, úgy megfésülte a beszédet, olyan tömören adta vissza, hogy ha ezt visszafordítanák angolra, nem ismerne rá a derék elder [presbiter], vagy ha

azt, hogy Victor mást fordított volna, mint amit hallott, vagy hogy megmásította a tolmácsolt üzenetet, de mégis azt magán, lelkesedésén átszűrve olyan belső erővel, lelki tartalommal, hitelességgel látta el, amely fontos szerepet töltött be a tolmácsolt szöveg célba juttatásában, befogadásában. Deme László (1889–1948) így emlékezett vissza rá: „Az atlétatermetű Mott János megragadó erővel mondja el bizonyágtételét és mellette a kis Victor János, akinek szájából azonban a pompás magyar nyelvre átültetett szöveg úgy hangzik, mint saját belső emberének vallomása.”³² Mindenképpen nagyon szuggesztív személyiség lehetett, Nagy Barna jellemzésében: „Vele való beszélgetésekben külső megjelenéséből mindig a szeme, a pillantása ragadott meg: ez a mélyreható, erős, meleg, acélos villanás. Ha a szem a lélek tükre: az ő pillantásán nemcsak egy rendkívüli intellektus sugara sütött át, hanem az Ige izzó acél-tükrébe naponként belenéző léleké. Teológusi személyiségének bizonyára itt van a legbensőbb titka: az Isten Igéjével való szüntelen, bensőséges párbeszéd.”³³

Tolmács volt olyan értelemben is, hogy műfordításokat alkotott. Az 1920-as években hamar országos nevet szerzett magának az amerikai modernista baptista-presbiteriánus prédikátor, Harry Emerson Fosdick (1878–1969) válogatott műveinek fordításával,³⁴ de később Kálvin 1536-os „Kis Institutio”-ját olyan műgonddal fordította le, hogy arról Nagy Barna édesapja, Nagy Béla sárospataki teológiai tanár mondta, hogy „olyan, mintha Kálvin ma írta volna magyarul!”³⁵

Mert tolmács volt a szó átvitt értelmében is: kiemelt fontosságúnak tartotta, hogy Isten igéjét érthető, tiszta és egyértelmű módon tolmácsolja mindenki számára. Rendkívül aktív és nagyhatású igehirdető volt: már fiatal teológus kora óta rendszeresen prédikált anyagyülekezetében, a Skót Misszióban, majd pedig a diákszövetség misszionáriusaként, titkáraként. Budai Gergely (1889–1974), későbbi teológiai tanár, teológushallgatóként „Jani” kollégiumi szobatársa így írta le missziói lelkületét, és utal arra is, hogy már ilyen fiatalon meghatározó benyomást keltett a két világháború közti lelkésznevezetésekre:

„Ezt a munkát csak egy Victor János-szabású diák végezhetné igazán sikerrel és nem ifjú diáknak maszkírozott öregurak, mint arra később volt példa. Jani [mivel édesapja is János volt, ezért megkülönböztetésükre a kortársak ezt a becenevet használták rá] nem ismerte és nem gyakorolta a propagandát, de rajta keresztül úgy áradt az evangéliom (sic!) vonzó ereje, hogy a diákszövetség akkor élte igazán hőskorát és vezette az Úrhoz azt a sok-sok teológiai és egyetemi hallgatót, aki később is, ma is az egyháznak hívő, aktív és építő erőssége. Hogy milyen

elhinné, hogy így mondta el, megmutathatná otthon lelkipásztorának is.” Idézi PATAY Pál: Emlékezés Victor Jánosra, az emberre, *Az Út* 9(31/1956), 1.

32 Deme: *Victor János*, 13.

33 Nagy: *Dr. Victor János*, 5.

34 A Mester jelleme, 1914.; Az imádság értelme, 1917.; A hit értelme, 1921.; A szolgálat értelme, 1929.

35 Nagy: *Dr. Victor János*, 9.

nagy áldás volt ez a diákszövetség az egyház és nemzetünk életében, arról hálás szívek nagy serege tett és tesz ma is bizonyóságot.³⁶

A diákmisszióban szerzett ismertsége, elismertsége, tehetsége és tanultsága,³⁷ hazai és nemzetközi kapcsolatrendszere arra juttatta, hogy 38 évesen a pesti teológia tanárává legyen. Innen – nem kis mértékben Sebestyén Jenővel és a történelmi kálvinizmussal való konfliktusa miatt³⁸ – jobbnak látták, hogy eltávozzon, és a Budapesti Református Egyházmege 1932. évi megalakulásakor formálódó Belső-Lipótvárosi egyházrész, későbbi nevén a Szabadság téri gyülekezet plántáló és templomépítő lelkésze lett.³⁹ Végeredményben csak nyugdíjas éveiben, 1949-ben került vissza a pesti teológiára.

Jelképes, teológiai „tolmács” voltát ennek is köszönhetette: „a missziói igeszolgáltatból lépett a tanári katedrára, ment innen újra lelkipásztornak s jött vissza ismét professzornak. Ezért mint tanár is megmaradt igehirdetőnek, és mint lelkipásztor is egyik legtermékenyebb teológiai írónk maradt.”⁴⁰ Különleges képessége volt arra, de tudatosan gondot is fordított arra, hogy ne váljon „szobatudóssá”, hogy teológiai megállapításaiban gyakorlatias, egyszerű és közérthető maradjon.⁴¹ „Teologizálásainak gyakorlati, egyházi jellegéhez tartozik, hogy a legnehezebb problémákat is a lehetőségig közérthető formában, a praktikus észjárásnak megfelelően, frissen, elevenen fejtegeti. Ugyanakkor valami szent komolyság ömlik el rajta, anélkül, hogy mesterkéltten vagy hivatalból kenetes volna. Választékos és szabatos; gazdag és színes is tud lenni, de alapjában természetes, a világosságra és egyszerűségre törekvő.”⁴²

36 BUDAI Gergely: Victor János a diák, *Református Egyház* 6(22/1954), 12–13.

37 1912–1913-ban Princetonban tanult. A későbbi, történelmi kálvinista irányból őt ért támadások ismeretében még inkább érdekesebb, hogy a „Princeton Theology” teológiai irányzatának utolsó nagy alakjához, a konzervatív-kálvinista Benjamin Warfieldhez (1851–1921) írta tézisét. Teológiai magántanári dolgozatát 1925-ben „Canterbury Anselmus realizmusa (forrástanulmány a középkori filozófia történetéhez)” címmel írta meg. PAP László: Victor János, *Református Egyház* 6(14/1954), 1.

38 Az ún. belmissziói vita részletesebb ismertetéséhez lásd: LÁNYI Gábor: Sebestyén Jenő (1884–1950) és a történelmi kálvinizmus, in: Petrás Éva (szerk.): *A 20. századi magyar protestáns közéletiség arcképcsarnoka*, Budapest, Barankovics István Alapítvány – Gondolat Kiadó, 2021, 13–32.; illetve: SZABÓ László: Sebestyén Jenő politikai nézetei és azok fogadtatása, *Mediárium* 7(3-4/2013), 14–38.

39 KARSAY Dezső: Victor János, mint gyülekezet-építő, *Református Egyház* 6(22/1954), 15–17.

40 Nagy: *Dr. Victor János*, 5.

41 Szőnyi György cikke szerint Kiss Tamásné Mikolai Ágnes készítette el Victor János bibliográfiáját 1988-ban. SZŐNYI György: Victor János kincsestára, *Reformátusok Lapja* 32(26/1988), 6.; Ez alapján adhatta Victor műveinek összesítését Bolyki János is: „Nem számítva kéziratait, köztük princetoni ösztöndíjas ideje alatt írt tanulmányait. Victor Jánosnak 71 önálló műve jelent meg könyv, traktátus vagy főiskolai jegyzet formájában. 11 nagyobb fordítást adott ki könyvalakban. 14 egyházi folyóiratban jelentek meg cikkei, 7 egyházi lapnak volt hosszabb-rövidebb ideig a szerkesztője. Ezekben, ismereteink szerint mintegy 560 cikke, tanulmánya jelent meg. Mindezek alapján egyik legtermékenyebb egyházi írónk volt.” BOLYKI János: Az időszzerű Victor János, *Confessio* 12(4/1988), 96–101, 97.

42 Nagy: *Dr. Victor János*, 9.

Szimbolikus „tolmács voltának” utolsó, de mindenképpen megemlíthető szelete az, ahogyan közvetítővé vált a különféle protestáns felekezetek között mint az interkonfesszionális-ökumenikus törekvések korai reprezentánsa.⁴³ Ez is részben családi meghatározottságából származott. Felmenői német evangélikusok voltak, édesapja és az ő lelki otthona a Skót Misszió lett, a családból Victor János volt az első gyermek, akit „reformátusnak kereszteltek”. Diákmissziói kapcsolatrendszere, tevékenysége csak megerősítette „általános keresztyénségében”, amely fontosabbnak tartotta a Krisztushoz való személyes odatartozást, mint bármilyen konfesszionális kötöttséget. Főleg ezeken a pontokon érték támadások is Sebestyén Jenő és a történelmi kálvinizmus irányából, akik úgy látták, hogy Victorék túlságosan individualisták, túl nagy szerepet hagynak az emberi döntésnek a hitre jutásban, és ezzel Istenét kisebbítik. Másrészt, hogy tevékenységük szektásodáshoz, egyház az egyházban állapothoz, majd pedig egyházszakadáshoz vezet. Az ún. „belmissziói vita” végeredményben a belmisszióknak, de magának Victoroknak is az önvizsgálatához, a református hitvallásokhoz való kapcsolat egyértelműsítéséhez és tudatosításához járult hozzá.⁴⁴

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BERECZKY Albert: Emlékezés Victor Jánosra és Mott Jánosra. Részletek Berezcky Albert püspök elnöki megnyitó beszédéből az Ökumenikus Tanács február 25-i ülésén, *Az Út* 8(11/1955), 1.
- BERECZKY Albert: Gyülekezetekben él az egyház. Részlet egy meg nem írt önéletrajzból, *Református Egyház* 17(1965), 14–17.
- BERECZKY Albert: Két nagy misszionáriusunk: Emlékezés Victor Jánosról és Mott Jánosról, in: Berezcky Albert (szerk.): *Hitben való engedelmesség*, Budapest, Református Egyetemes Konvent Sajtóosztálya, 1961.
- BERECZKY Albert: Victor János temetése, in: Berezcky Albert (szerk.): *Hitben való engedelmesség*, Budapest, Református Egyetemes Konvent Sajtóosztálya, 1961.
- BOGÁRDI SZABÓ István: *Egyházvezetés és teológia a Magyarországi Református Egyházban 1948 és 1989 között*, doktori értekezés, Debrecen, 1994.
- Bolyki János: Az időszerű Victor János, *Confessio* 12(4/1988), 96–101, 97.
- BOTTYÁN János – Szamosközi István: A budapesti gyülekezetek közös ünnepe, *Az Út* 5(8/1952), 3.
- BUDAI Gergely: Victor János a diák, *Református Egyház* 6(22/1954), 12–13.
- DEME László: Victor János és a Diákszövetség, *Református Egyház* 6(22/1954), 13.
- DENKE Gergely: Egy csendes jubileum, *Reformátusok Lapja* 26(2/1982).
- IVANYOS Lajos: Victor János ökumenikus szolgálata, *Református Egyház* 6(22/1954), 23.

43 IVANYOS Lajos: Victor János ökumenikus szolgálata, *Református Egyház* 6(22/1954), 23.

44 Ehhez lásd: SEBESTYÉN Jenő: A megtérés református szempontból I–II., *Kálvinista Szemle* 4(1923), 398, 414.; SEBESTYÉN Jenő: A modern evangelizáció értékelése, *Kálvinista Szemle* 3(1922) 339.; Victor János: *Térj magadhoz drága Sion*, Budapest, 1930.; SZABÓ László: Sebestyén Jenő és a belmissziói mozgalom (kézirat)

- KARSAY Dezső: Victor János, mint gyülekezet-építő, *Református Egyház* 6(22/1954), 15–17.
- LÁNYI Gábor: „Inkább okos voltam, mint erős” Ravasz László lemondatásának körülményei (1948), in: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.), *Ravasz 100*, Budapest, Dunamelléki Református Egyházkerület – Kálvin Kiadó – KRE HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2023, 49–52.
- LÁNYI Gábor: Sebestyén Jenő (1884-1950) és a történelmi kálvinizmus, in: Petrás Éva (szerk.): *A 20. századi magyar protestáns közéletiség arcképcsarnoka*, Budapest, Barankovics István Alapítvány – Gondolat Kiadó, 2021, 13–32.
- MORVAY István: Victor János újból katedrán, *Az Út* 2(15/1949), 3.
- N.N.: Áldjad én lelkem az Urat! Victor János igehirdetése a köztársaság kikiáltásának hároméves fordulóján, *Az Út* 2(6/1949), 1.
- N.N.: Mi újság a budapesti Teológián, *Az Út* 2(16/1949), 5.
- N.N.: Régi szolga – új szolgálat. Beszámoló Bereczky püspök beiktatásáról, *Az Út* 1(1948/13), 2–3.
- N.N.: Victor János dunamelléki egyházkerületi főjegyző, *Az Út* 2(27/1949), 2.
- N.N.: A belső budapesti esperes lemondása, *Az Út* 5(4/1952), 2.
- NAGY Barna: Dr. Victor János, a teológus. Emlékbeszéd a Budapesti Református Teológiai Akadémia 1954 október 10-i ünnepélyén, *Református Egyház* 6(22/1954)
- NAGY Endre: A Budapest-Pozsonyi úti „Hálaadás” templomának lelkésze Bereczky Albert mint egyházkormányzó, *Confessio* 15(4/1991), 105–121.
- NAGY Károly Zsolt: Egységkétség, *Reformátusok Lapja* 63(10/2019), 21.
- OSZTOVITSNÉ BERECKZY Noémi: Victor család, in: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten*, 1. kötet, Budapest, Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, 721–736.
- PAP László: Victor János, *Református Egyház* 6(14/1954), 1.
- PATAY Pál: Emlékezés Victor Jánosra, az emberre, *Az Út* 9(31/1956), 1.
- RAVASZ László: *Emlékezéseim*, Budapest, Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1992.
- SEBESTYÉN Jenő: A megtérés református szempontból I–II., *Kálvinista Szemle* 4(1923), 398, 414.
- SEBESTYÉN Jenő: A modern evangelizáció értékelése, *Kálvinista Szemle* 3(1922) 339.
- SZABÓ László: Sebestyén Jenő politikai nézetei és azok fogadtatása, *Mediárium* 7(3-4/2013), 14–38.
- SZÓNYI György: Victor János Kincsestára, *Reformátusok Lapja* 32(26/1988), 6.
- VICTOR János: A „kívülről befel” is munkálkodó kegyelem, *Református Egyház* 4(4/1952), 1–3.
- VICTOR János: Egyházunk Isten egyháza, *Az Út* 4(27/1951), 1.
- VICTOR János: Református teológia a felszabadulás után, in: Fekete Sándor – Finta István – Kádár Imre (szerk.): *A magyar protestantizmus öt éve 1945–1950*, Budapest, Református Egyetemes Konvent Sajtóosztálya, 1950, 29–36.
- VICTOR János: *Térj magadhoz drága Sion*, Budapest, 1930.

*Verbi Divini Ministri –
A 2023-as Hagyomány, Identitás, Történelem
konferencia tanulmányai*



*Szabadi István*¹

SZILÁGYSÁGI ESPERESEK ÉLETÚTJA A 17. SZÁZADBAN

ABSTRACT

The Lives of the Hungarian Reformed Deans of Szilágyság (Sălaj) in the 17th Century

Recent research in cultural, literary and peregrination history, especially the data of János Heltai and András Szabó, provides us with important information about the lives - especially their education and “career history” - of the Reformed deans of Szilágyság (Sălaj) in the 1600s. The study presents the life histories of the deans of Szilágyság (Sălaj) in the 17th century, with special attention to their education. Focusing mainly on the reign of Prince Gábor Bethlen and the selection of the deans, the study shows that the support of the Reformed church counties of Kraszna and Central-Szolnok reflected a very conscious ecclesiastical policy on the part of the Reformed princes of Transylvania in the 17th century. The ecclesiastical policies of the Transylvanian princes of the time contributed greatly to the strengthening of the Reformed Church in the historical Transtibiscan Church District, and the same can be seen at the level of the church counties.

Keywords: 17th History of the Reformed Church in Hungary, Calvinism, History of Szilágyság (Sălaj), History of Transylvania, Prince Gabor Bethlen

Az 1600-as évek szilágysági református espereseinek életútja, leginkább iskolázottsága, vagy ha úgy tetszik, „karriertörténete” során az újabb művelődés- vagy irodalomtörténeti, peregrinációtörténeti kutatások komoly segítséget jelentenek számunkra, leginkább Heltai János és Szabó András adattárai, melyek adatai egy-

1 Szabadi István (dr. habil.) PhD (Debrecen), ThD (Kolozsvár), egyháztörténész, a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárának igazgatója (1996–), a TTRE Közgyűjteményei igazgatóhelyettese (2021–). Kutatási területe: 16–17. századi református egyház- és művelődéstörténet. iszabadi@gmail.com

úttal komoly tanulságokkal szolgálnak. Úgy vélem ugyanis, hogy a 17. század erdélyi református fejedelmei számára Kraszna és Közép-Szolnok református egyházmegyéjének és ezáltal református egyházainak támogatása igen tudatos egyházpolitikát tükröz, gondolok itt elsősorban Bethlen Gábor fejedelemségére és a szilágysági esperesek kiválasztására. A történeti tiszántúli egyházkerületben a korabeli erdélyi fejedelmi politika nagyban segítette a református egyház erősítését, ugyanez egyházmegyei szinten is tetten érhető.

A református egyház történetének első nagy összefoglalása, Debreceni Ember Pál munkája a szilágyi (krasznai) egyházmegyéről szólva leírja, hogy neve latinul *Sylvaniensis*, magyarul szilágysági. Képviselője 1567-ben a Debreceni zsinaton aláírta a Helvét Hitvallást mint „krasznai” esperes, nevét ugyanakkor nem ismerjük. Ember Pál is utal Derecskei Demeter reformátori munkásságára (hivatkozva Pápai Páriz Ferenc *Rudus Redivivum* című művére). Viszont a református egyházmegye első esperesének Kisdobszai Dánielt, a zilahi egyház lelkipásztorát tartja 1596 táján, őt követi Keresszegi István 1627 körül (utóbbi tiszántúli superintendens is lesz)². Ennél többet és biztosabban ma sem nagyon tudunk a református egyházmegye kezdeteiről. Az egyházmegye történetének megírására, ahogy Zsigmond Attila fogalmaz, „meglehetősen bizonytalan kísérletként” az 1870-es években történt először próbálkozás, nem sok sikerrel.³

Petri Mór szerint az említett Kisdobszai Dániel, mint zilahi pap, esperes 1596 körül, tehát ő nyerte meg a somlyói egyház részére Bethlen Gábortól Kémer, Bályok, Ipp és Récese helységek határainak dézsmáit.⁴ Kisdobszai Dániel vezetékneve hódoltsági származásra utal, Somogyból érkezett, mint Kálmáncsehi vagy Melius.⁵ Még ahhoz a lelkészi nemzedékhez tartozott, amely Wittenbergben volt diák, 1577. december 16-án iratkozott be az egyetemre Károlyi Mihállyal és Laskai Csókás Péterrel egyszerre. Már 1578-ban hazatért, 1581 októberében Szilágycsehben, 1592–1598 között Zilahon lelkész, itt lett a szilágyi egyházmegye esperese. Ezután Szamosudvarhelyen, majd 1608-tól Szilágysomlyón szolgált lelkészként és esperesként haláláig, 1614 nyaráig.⁶

2 DEBRECENI EMBER PÁL: *A magyarországi és erdélyi református egyház története*, Ford. Botos Péter, Sárospatak, 2009, 464–465.

3 *Névkönyv az erd. ev. ref. anyaszentegyház számára*, Kolozsvár, 1874, 1–20. Értékelését lásd ZSIGMOND Attila: Egyházközségeink a Névkönyvek tükrében, *Református Szemle* 98(2005/1), 93–109.

4 PETRI MÓR: *Szilágy vármegye monografiája I. kötet*, Budapest, 1904, 518.

5 Kálmáncsehi Sánta Márton szülőhelyével, Kálmánca mezővárossal szomszédos, mindig is túlnyomórészt reformátusok lakta település, 1950 óta Baranya megyéhez tartozik.

6 SZABÓ András: *Coetus Ungaricus. A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613*, Budapest, 2017, 176. „C: 1577. december 16. Károlyi Mihállyal és laskai Csókás Péterrel egyszerre; E 1578 január 7. Még 1578-ba hazatért, a coetustól hét tallér és öt arany útravalót kapott. 1581 októberében már biztosan Szilágycsehben volt református lelkész. 1592-ben zilahi lelkészként lett a szilágyi egyházmegye esperese, itt volt még 1598-ban is. Innen Zoványi Jenő szerint elűzték, és Szamosudvarhelyre került. 1608-ban pedig már Szilágysomlyón találjuk. Halála után a földbirtokos elvette a templomot a reformátusoktól, a s katolikus papot akart hozni, ez kiváltotta Bethlen Gábor közbelépését.”

Azért, hogy nemzedékének kontextusában láthassuk nevelődését és életútját, hadd mondjam el, hogy Kisdobszai nemzedéke számára meghatározó volt Philipp Melanchthon teológiai munkássága, melyre a mértéktartás, a tolerancia jellemző: a szükséges dolgokban hűséget, a többiekben – az egység érdekében – engedékenységet hirdetett. Nem kevesen vélik úgy, hogy (nem utolsósorban Magyarországon) ez tette lehetővé a protestantizmus svájci irányzatának a század második felében való gyors továbbterjedését.⁷

A Kisdobszait követő szilágysági esperesek már Heidelberg neveltjei. Heltai János alapvető munkáiban feltárta és adattárban rögzítette a magyarországi protestáns diákok 17. század eleji heidelbergi peregrinációját.⁸ Ugyanő kitért későbbi hazai pályafutásukra is,⁹ kiemeli, hogy a magyar diákok heidelbergi peregrinációja „rendkívül sikeres volt, vallási, művelődési, politikai hatásait szinte máig felismerhetjük”.¹⁰

A szilági/krasznai egyházmegye Kisdobszai Dánielt követő esperesei közül a következőkről, Perecseni Ferencről alig tudunk valamit, a következők jól jellemzik a forrásadottságot, forrásaink esetlegességét. Zsigmond Attila szerint 1598–1608 között hadadi lelkész,¹¹ más forrás szerint ugyanakkor, jól adatoltan, 1602-ben Monóban szolgál,¹² Zoványi Jenő szerint 1618-ban esperes,¹³ Petri Mór szerint 1628-ban is esperes,¹⁴ de ez utóbbi kizárható, hiszen ekkor már régen Keresszegi István töltötte be ezt a hivatalt.

Keresszegi Herman István már jóval ismertebb alakja a szilágysági egyháztörténetnek. Debrecenben volt tógátus diák, 1609. augusztus 9-én iratkozott be, 1612-ben senior lett. Járt a marburgi egyetemre (1613-ban), majd Wittenbergben egyike volt az utolsó ott tanult református magyaroknak, 1614. április 23-án a he-

7 KOVÁCS Endre: *Melanchthon und Ungarn*, in: Melanchthon-Komitee der DDR (szerk.): *Philipp Melanchthon. Humanist, Reformator, Praeceptor Germaniae*, Berlin, 1963, [I], 261–269.

8 HELTAI János: *Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról*, Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, (1980) 243–347.

9 HELTAI János: *A heidelbergi egyetemjárás 1595–1621*. in: Békési Imre et al. (szerk.) *Régi és új peregrináció: Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*, Szeged, Scriptum, Budapest, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, 1993, 540–548.

10 Uo. 544.

11 Zsigmond Attila szíves közlésére Hermán M. János hivatkozik egy tanulmányában. HERMÁN M. János: A hadadi lelképásztorok névsora, *Református Szemle*, 105(2012/5), 528.

12 ZSINKA Ferenc (szerk.): *Magyar protestáns egyháztörténeti adattár XIII*. Budapest, 1929.; ZOVÁNYI Jenő: *Protestáns lelkészek nyugtatóványai régi tizedjegyzékek mellett*, 109.

13 ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, Ladányi Sándor (szerk.), 3. javított és bővített kiadás, Budapest, 1977, 607.

14 Petri Mór Sülelmedről írja, jellemzően az 1879-es „Névkönyv” 24. lapjára hivatkozva: „Egy 1628 febr. 23-diki egyházmegyei jegyzőkönyv szerint: »papi díjlevelet szervez és magának papot bír. Fizetés minden gazdtól egy és fél kalangya buza és egy kalangya zab, ha búzája nincs 33 dr., ha zabja nincs 10 dr.; kinek bora termett, fél veder. Asszonyunk őnagysága grátiájából az malomnak sabbathalissa a prédikátoré, a decimából sedecim.« irattatott Perecseni Ferenc Esperes uram előtt a fenn irt napon és évben.” PETRI Mór: *Szilágyság vármegye monográfiája IV*, [Budapest], 1904, 362.

idelbergi egyetemre iratkozott be. Hazatérve 1616-ban zilahi lelkész, 1620 júniusában a szilágyi egyházmegye esperese, 1629. november 25-én tiszántúli püspök. Ettől kezdve Debrecenben szolgál lelkészként, majd esperesként, 1641-ben hunyt el.¹⁵ Keresszegi tehát 1630-ban elhagyta a Szilágyságot, és Debrecenbe távozott. Ekkor Szilvási K. Márton szilágynagyfalusi, majd szilágycsehi lelkészt választották utódjául (1630–1634). Nem kizárt, hogy a szilágycsehi lelkészi hivatalt nem ő, hanem testvére (öccse?), a szintén heidelbergi peregrinus Szilvási K. István töltötte be, aki Heltai adattára szerint éppen 1630-ig szolgált ott.¹⁶ Szilvási K. Márton 1617. április 7-én iratkozott be a heidelbergi egyetemre. Tanulmányait Bethlen Gábor támogatta, Gyulafehérvárott rektor is volt, majd Bánffyhungyadra került (1622-ben), ahol 1623 elejétől esperesként szolgált. Heltai szerint 1626-ban kerülhetett a Szilágyságba Szilágynagyfaluba, 1630-tól lett krasznai esperes mint már szilágycsehi pap, 1634–1638 között halhatott meg.¹⁷

Utóda Csengeri [Pásztor] József hadadi lelkész, (esperes 1634–1650 között), szintén heidelbergi peregrinus. Debreceni diák volt 1607-ben, Heidelbergben 1614. április 1-én iratkozott be. Ami még tudunk róla: 1625-ben Szatmárnémetiben lelkész és szatmári esperes, szilágysági esperesként 1634-től szerepel, 1648-ban pedig hadadi papként tűnik fel.¹⁸

Itt ér véget a volt heidelbergi peregrinusok, későbbi szilágysági esperesek sora, és úgy tűnik, hogy az egyházmegye székhelye is Zilahra kerül hosszú évtizedekre. Csengerit az esperesi hivatalban Tótfalusi István zilahi lelkész követte (kb. 1650–1659 között).¹⁹ Ennek utóda Zilahi János hadadi és zsigódi lelkész (esperes valamikor 1667–1677 között). Róla részletesebben ír Zsigmond Attila,

15 Heltai: *Adattár*, 291.

16 Uo. 332.

17 Ua. „Bethlen Gábor alumnusa. Bethlen ekkor levelet is küldött vele és Böjti Veressel Pareushoz. Szilvásiék 1618-ban is váltottak levelet Bethlennel (Adattár I 201 – TT 1881:307. 1.). 1618 őszén Marburgban is megfordult Szilvási. Hazatérve 1619. okt. 11-én Bethlen parancsára Nagyszombat városa fuvarozta Léváig (Adattár I 222. 1.). Rövid ideig Gyulafehérvárott volt rektor, innét hamarosan Bánffyhungyadra ment lelkésznek, 1622. jan. 17-én már ott volt. (Adattár I 225.1.). 1623 elejétől a kolozskalotai egyházmegye esperes tisztét is viselte, 1626-ban azonban már más volt az esperes, tehát Szilvási ekkor foglalhatta el a szilágynagyfalui papságot, ahol 1630-ban már a szilágyszolnoki esperes és ez időtájt már szilágycsehi pap. Zoványi és Herepei szerint 1634 körül halt meg (Adattár I 234.1.), Szinnyei szerint 1638-ban.”

18 Heltai: *Adattár*, 270. „1607. júl. 6-án subscribált Debrecenben. Heidelbergi peregrinációján kívül a következő adatok vonatkozhatnak rá: 1625-ben Csengeri P. József első pap Szatmárnémetiben és szatmári esperes. 1634. jún. 18-án Szatmáron tartott közzsínat szilágysági esperesül Csengeri Józsefet erősítette meg. 1648-ban Csengeri József hadadi pap és szilágyi esperes... ajánlja neki, mint szatmárnémeti első papnak s szatmári esperesnek Gönci. M. János. RMK III 1703-at (Leyden 1648. jan. 15.) és RMK III 1704-et (Leyden 1648. márc. 11.) Csengeri József hadadi papnak és szilágyi esperesnek ajánlja Mátyóki S. István.”

19 Petri: *Szilágy vármegye monográfiája V.* 646.: „Tótfalusi István 1646-ban zilahi esperes. 1650 június 26-dikán (Toothfalusi István), mint szilágysági esperes, teljes című zilahi lelkész (minister) volt jelen a Szatmárt tartott püspökválasztó közzsínaton. Husztra vitték el később papnak – Tört. Tár, 1898. évf. 635. 1.”

elgazodni próbálván hat azonos nevű kora újkori szilágysági lelkész élettörténetében.²⁰ Szerinte az esperes Zilahi 1589 táján született Zilahon, tanulmányairól csak sejtései vannak, mindenestre a „Clarissimus” jelzõt viselte esperesként, ami peregrinációjára is utalhat. Talán volt Somlyón is lelkész, halálának éve is bizonytalan, mindenestre Zoványi Jenõ esperesnévsora szerint már 1677–1678-ban Felvinczi Sándor a zilahi lelkész, és esperes is egyben. Szinnyei szerint Felvinczi ott volt a Martonfalvi Tóth György vezetésével 1660-ban, Várad eleste után Debrecenbe menekült diákok között, majd 1669–1670-ben Leidenben tanult.²¹ Szinnyei szerint 1675–1679 között volt Zilahon.²² Zoványi szerint õt Csehi János menyõi, majd zilahi lelkész követte (esperes 1678–1694 között), majd, a 17. században Debreceni Fõris István zilahi lelkész (esperes 1694–1711 között).²³

Látva a szilágysági lelkészek erõs debreceni kapcsolatrendszerét, az esperesek, és általában a szilágysági lelkészek képzettségéhez még azt szeretném hozzátenni, hogy a megjelent diáknévsorok szerint²⁴ a szilágysági lelkészek túlnyomó része a kora újkorban nem Nagyenyeden, hanem minden bizonnyal Váradon, majd 1660 után bizonyítottan Debrecenben kapott képzést, itt szentelték lelkésszé, mely szentelés tiszántúli zsinatokon történt, nyilvános disputát, vizsgát követõen. Képzettségük, lelkiségük és gondolkodásuk tehát ide köti õket, a puritanizmus két kora újkori fellegvárához. Úgy vélem, meghatározó lesz, hogy Somlyóról és Hadadról Zilahra helyezõdik át az egyházmegye székhelye, ez azt is mutatja, hogy a korábbi fejedelmi és fõúri befolyás és pártfogás gyengül, nem függetlenül attól, hogy a Szilágyság is lényegében hódoltsági területté válik, de legalábbis annak közvetlen peremére kerül, Somlyónak mint végvárnak a jelentõsége lesz az elsõdleges 1660 után.

IRODALOM

BOZZAY Réka – LADÁNYI Sándor: *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918*, Budapest, 2007.

DEBRECENI EMBER Pál: *A magyarországi és erdélyi református egyház története*, Ford. Botos Péter, Sárospatak, 2009.

20 ZSIGMOND Attila: Barangolás a nevek útvesztõjében avagy hány Zilahi János szolgált a szilágysági traktusban?, *Hepeshupa–Szilágysági mûvelõdési folyóirat* (3/2014), 6–13.

21 Ezt megerõsíti BOZZAY Réka – LADÁNYI Sándor: *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918*, Budapest, 2007, 191. „Felvinczi Alexander, Hungarus, ref. sz. 1643 Léczfalva beíratkozott] 1668.5.23. Ph. Th. kijíratkozott] 1669.7., ...+Debrecen 1686.3.29.”

22 SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. III, Budapest, 1887, 361–362.

23 Uo. 647–648. „Debrecenben tanult, majd 1678-ban Túrkevén lett lelkész. 1679-tõl a franekeri és az utrechti egyetemen tanult. 1681-ben hazatérve Királydarácon, 1686-tól Szilágysomlyón, 1688-tól Zilahon szolgált. 1694. június 9-én a szilágysági egyházmegye esperesévé, 1699. szeptember 27-én a tiszántúli egyházkerület fõjegyzõjévé választották.”

24 JUHÁSZ István – JAKÓ Zsigmond: *Nagyenyedi diákok 1662–1848*, Bukarest, 1979.; SZABADI István (szerk.): *Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában I–II.*, Debrecen, 2013.

- HELTAI János: *A heidelbergi egyetemjárás 1595–1621*. in: Békési Imre et al. (szerk.) *Régi és új peregrináció: Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*, Szeged, Scriptum, Budapest, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, 1993, 540–548.
- HELTAI János: *Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról*, Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1980, 243–347.
- HERMÁN M. János: A hadadi lelkipásztorok névsora, *Református Szemle*, 105(2012/5).
- JUHÁSZ István – JAKÓ Zsigmond: *Nagyenyedi diákok 1662–1848*, Bukarest, 1979.
- KOVÁCS Endre: *Melanchton und Ungarn*, in: Melanchthon-Komitee der DDR (szerk.): *Philipp Melanchthon. Humanist, Reformator, Praeceptor Germaniae*, Berlin, 1963, [I], 261–269.
- Névkönyv az erd. ev. ref. anyaszentegyház számára*, Kolozsvár, 1874.
- PETRI Mór: *Szilágy vármegye monografiája I.*, Budapest, 1904.
- PETRI Mór: *Szilágy vármegye monográfiája IV.*, [Budapest], 1904.
- SZABADI István (szerk.): *Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában I–II.*, Debrecen, 2013.
- SZABÓ András: *Coetus Ungaricus. A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613*, Budapest, 2017.
- SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. III*, Budapest, 1887.
- ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, Ladányi Sándor (szerk.), 3. javított és bővített kiadás, Budapest, 1977.
- ZSIGMOND Attila: Barangolás a nevek útvesztőjében avagy hány Zilahi János szolgált a szilágyi traktusban?, *Hepehupa–Szilágysági művelődési folyóirat* (3/2014), 6–13.
- ZSIGMOND Attila: Egyházközségeink a Névkönyvek tükrében, *Református Szemle* 98(2005/1), 93–109.
- ZSINKA Ferenc (szerk.): *Magyar protestáns egyháztörténeti adattár XIII*. Budapest, 1929.

*Tasnádi István*¹

DÉSI LÁZÁR GYÖRGY PÜSPÖKSÉGE (1767–1773)²

ABSTRACT

The episcopal activity of György Dési Lázár

This article examines the episcopal activity of György Dési Lázár, bishop of the Reformed Church in Transylvania between 1767 and 1773. Although the canons outline the rights and responsibilities associated with this position, the question remains: how were these principles implemented in practice? The study builds on previous research on the activities of Bishops György Verestói and György Zágoni Aranka, focusing not only on their biographies but also on the episcopal institution itself. After a brief introduction to the research methods, the first chapter analyses the different patterns of how the secular leadership of the Church influenced (or did not influence) the election of bishops. The second chapter deals with the internal affairs overseen by György Dési Lázár, including the question of pastoral replenishment and church discipline. The third chapter examines the external affairs he handled, especially the difficult situation with the Habsburg administration. This detailed and source-based study is an important step towards a comprehensive study of the history of the episcopate in the Reformed Church of Transylvania.

Keywords: Transylvania, Reformed, bishop, 18th century, institutional history

Az erdélyi református püspökök életrajza továbbra is az egyháztörténet-írás kevéssé kutatott területei közé tartozik, melynek vizsgálata segíthet árnyalni mind az egyház belső működéséről, mind a korszak általános összefüggéseiről alkotott képünket. Jelen tanulmány ezen téma egyik részletére szeretne rávilágítani Dési

- 1 Tasnádi István, református teológus-lelkész, a Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Hittudományi Doktori iskolájának hallgatója. tasnadiistvan1@gmail.com
- 2 A tanulmány megírását a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal K-145896 számú témapályázata támogatta.

Lázár György püspök egyházkormányzói tevékenységének (1767–1773) vizsgálatával. Módszerét és célkitűzését tekintve kapcsolódik azon kutatásokhoz, melyeket a Désit hivatalában megelőző két püspök, Verestói György és Zágoni Aranka György élete, illetve munkássága kapcsán végeztem.³

A tanulmány célja ebben az esetben sem az életpálya időrendi ismertetése, mivel ez egyrészt meghaladná a terjedelmi korlátokat, másrészt kevesebb új szempontot hozna az életrajz eddigi összefoglalásához képest.⁴ Dolgozatom ezért kimondottan Dési Lázár György püspöki tevékenységére összpontosít, amit különböző szempontok alapján vizsgálok. A kiválasztott szempontok nagyrészt megegyeznek az eddigi kutatások kérdésfelvetésével, ami segíthet abban, hogy később átfogóbb képet alkothassunk a 18. századi Erdélyi Református Egyház kormányzásáról.

Vizsgálódásom elsődleges forrását az Erdélyi Református Főkonzisztórium levéltára képezi, amely Dési Lázár György több saját kezű levelét is őrzi. Az elsődleges források használata lehetővé teszi, hogy a jelenségeket ne csupán a későbbi egyháztörténeti narratívák szemüvegén keresztül értelmezzük, hanem úgy, ahogyan azt a kortársak látták. Ez a megközelítés esettanulmányi jelleget kölcsönöz a kutatásnak, hiszen egyetlen püspök hivatali tevékenységének bemutatására törekszük.

A tanulmány ugyanakkor kísérletet tesz a vizsgált jelenségek értelmezésére is. Ezért ott, ahol erre lehetőség van, az esetek leírását összevetem a témában született szakirodalommal. Dési Lázár György püspöki tevékenységét három tematikus alfejezetben vizsgálom: az elsőben a főjegyzőválasztás lefolyását írom le különös tekintettel arra, hogy ebben milyen szerepet játszott a Főkonzisztórium kívánsága. A második fejezet azokat a belső ügyeket mutatja be, amelyekben a püspök nyomon követhető módon döntéseket kellett hozzon. A harmadik egység a külső ügyekre koncentrál, ezek közül is elsősorban az állammal való kapcsolattartásra.

FŐJEGYZŐVÁLASZTÁS

Az Erdélyi Református Egyházban 1726-tól kezdődően gyakorolták a *successio* elvét, miszerint üresedés esetén a püspöki tisztség a hivatalban lévő főjegyzőt illet-

3 TASNÁDI István: *Verestói György élete*, Kolozsvár, magiszteri dolgozat a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben, 2020;

TASNÁDI István: Út a püspökség felé – Zágoni Aranka György pályaképe, in: Kolumbán Vilmos (szerk.): *Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról*, Kolozsvár, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet – Egyetemi Műhely Kiadó, 2022, 235–250;

TASNÁDI István: Zágoni Aranka György püspöki tevékenysége, in: Kiss Réka, Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány, Identitás, Történelem 2022*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2023, 489–502. doi: 10.61376/hit.2022.tasnadi.34

4 BODOLA Sámuel: Bod Péter smyrnai[!] Polykárpusának folytatása, in: *Az Erdélyi Reformata Anyaszentegyház névkönyve 1860ra*, Kolozsvár, Az Evangéliumi Református Főtanoda Könyvnyomdája, 1859, 6–11.

te meg.⁵ Ennek következtében felértékelődött mind a *generális notárius* személye, mind az a kérdés, hogy miként választottak meg valakit erre a tisztségre. Dési Lázár György két főjegyzőválasztáson volt jelölt, püspöksége alatt pedig további három választásra került sor a tisztséget betöltő személyek korai halála miatt, ezért egyházelőjárói tevékenységének vizsgálata különösen alkalmas arra, hogy a választás mikéntjéről átfogóbb képet alkothassunk. A Főkonzisztórium befolyásoló magatartása viszont választásonként különbözött. Jelen fejezet arra törekszik, hogy modellezze a főúri befolyás mértékét a különböző választások kapcsán, és ezáltal felderítse, hogy mennyire függött a vezető testület akaratától a leendő püspök személye.

Az, hogy a Főkonzisztórium véleménye fontos volt a kérdésben, az eddigi kutatásokból is egyértelműen kirajzolódott. Verestói Györgyöt például felkérték, hogy a generalis zsinat ülésezése előtt legalább egy nappal jelenjen meg a helyszínen egyeztetések végett, másnap pedig püspökké választották (korábban ugyanis a főjegyző is életét vesztette, így mindkét tisztség üresen maradt).⁶ Ugyanezen a zsinaton – meglehetősen furcsa eljárás után – Zágoni Aranka György lett a generális notárius: ahelyett, hogy a legtöbb szavazatot kapott jelöltet (Dési Lázár Györgyöt) hirdették volna ki győztesként, összeadták a püspökségre és a főjegyzőségre leadott voksokat. Így számolva már Zágoni került ki győztesen a megmérettetésből.⁷ Sajnos a források nem számolnak be arról, hogy mi indokolta ezt az eljárást, de könnyen elképzelhető, hogy ebben szerepet játszott a főgondnokok akarata is.

Dési Lázár György főjegyzővé választása kapcsán (1765, Marosvásárhely) sokkal kevesebb adat áll rendelkezésünkre. A küldötteknek szóló utasításában a Főkonzisztórium azt kérte, hogy a jelöltek közé igyekezzenek felvétetni Bod Péter magyarigeni lelkipásztort és ezért gyakoroljanak nyomást a lelkészi karra.⁸ A zsinatról szóló jelentés szűkszavúan annyiról számol be, hogy „pluralitate votorum” választották meg Dési Lázár Györgyöt, anélkül, hogy a szavazatok számát vagy az ellenjelöltek nevét említene.⁹

Sipos Gábor a Főkonzisztórium kialakulását bemutató könyvében két esetben is beszámol arról a gyakorlatról, miszerint a testület nevezte meg a három jelöltet,

5 SALAMON József: *Successio és képviselet az Erdélyi Evang. Reform. Superintendenciában*, Pest, Engel és Mandellon Nyomdája, 1861, 3–6. A *successio* elvének rövid történeti összefoglalását lásd: Tasnádi: *Verestói György*, 25.

6 Ua.

7 Tasnádi: *Zágoni Aranka*, 490.

8 „Mely candidatioba hogy a magyarigeni tiszteletes pap, Bod Péter atyánkfia is bémennyen, igyekezzenek a méltóságos urak, hogy a clerust persuadeállyák quoquo modo.”

BUZOGÁNY Dezső – DÁNÉ Veronka – KOLUMBÁN Vilmos József – ŐSZ Sándor Előd – SIPOS Gábor (kiad.): *Erdélyi református zsinatok iratai II. 1715–1770.*, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2016, 395. (a továbbiakban: *ERZSI II*).

9 Uo., 399.

a zsinat pedig közülük választott.¹⁰ Ahogy azt látni fogjuk, ez a minta később is visszaköszön, de egyáltalán nem nevezhető bevett gyakorlatnak az 1760-as, –70-es években. Már az említett 1737-es zsinaton is kitűnt az, hogy a lelkészi rend elégedetlen a módszerrel és negyedik, saját jelöltet szerettek volna állítani, amit azonban a főgondnokok megakadályoztak.¹¹

Dési Lázár György 1769-ben kelt leveléből ugyanakkor kirajzolódik egy másik, szokásjogra emlékeztető elv is: a rangidős esperesek számítottak a jelölésre, illetve megválasztásra. Vas Gábor kézdi esperes már mintegy „emeritusnak tartja magát” – írja –, de ő mégis inkább Lisznai Incze Ferencet (Hunyadi egyházmegye), a sorban második esperest látná a feladatra alkalmasnak.¹² Ahogy azt később látni fogjuk, ez az elv részben szembenáll a Főkonzisztórium azon kívánságával, miszerint a jelöltek ne legyenek túl idősek.

A Főkonzisztórium befolyásának legenyhébb formája és egyben az első megfigyelhető mintázat az, amikor általános követelményeket fogalmaznak meg a leendő püspök személye iránt. Erre szemléletes példa Lisznai Incze Ferenc (1769, Dés), akit 5-6 ellenszavazat mellett, csaknem egyhangúlag választottak meg generális nótáriussá.¹³ Az ülést megelőzően a püspök kérdésére, hogy a Főkonzisztóriumnak mi a véleménye az ügyben, a következő kritériumokat fogalmazták meg, konkrét nevek említése nélkül: „Generalis notariusnak absque omni partium studio, egyedül csak a közjóra nézve, olyan személyt igyekezzenek választani, aki nemcsak ad officium illud gerendum capax, hanem közép idejébéli, egészséges légyen, nem pedig csak az officii senioratum és következésre nézve valamely decrepitus vén embert, kiknek mindazonáltal illendő tisztelettyek és becsületek helyben maradjon.”¹⁴

Hasonló kritériumokat az 1767-es választás előtt is megemlítenek: a személyes képességek mellett fontosnak tartották az addig szerzett érdemeket, a törvények ismeretét, a szorgalmat, az elköteleződést, valamint azt, hogy szolgálati helye ne legyen túl távol az ország közepétől, de leginkább Nagyszebentől.¹⁵

A felsorolt szempontokból kettőt emelnék ki, amelyek kissé eltérnek azoktól az általános elvárásoktól, melyeket a püspökkel szemben támasztanánk. Az első az életkor és az egészségügyi állapot kérdése. Ahogyan arról már szó volt, a szokásjog alapján a tisztségében legidősebb esperes számíthatott arra, hogy ő a legesélyesebb jelölt. A hivatalban eltöltött idő ugyan nem minden esetben feleltethető meg az

10 SIPOS Gábor: *Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása 1668–1713–(1736)*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület – Erdélyi Református Egyházkerület, 2000, 82, 86.

11 Uo., 86.

12 Erdélyi Református Főkonzisztórium Levéltára az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban (a továbbiakban: FőkonzLvt) 1769/89, Dési Lázár György Levele a Főkonzisztóriumhoz, 1769. május 11.; *ERZsI II*, 435.

13 *ERZsI II*, 440.

14 FőkonzLvt 1769/89, Expeditionis protocollum VI, 1137. A Főkonzisztórium levele a zsinati küldöttekhez, 1769. május 21.; *ERZsI II*, 436.

15 FőkonzLvt 1767/48, A Főkonzisztórium levele Dési Lázár Györgyhez, 1767. június 17.; *ERZsI II*, 414.

adott személy életkorával, hiszen függ attól, hogy hány évesen választották meg, de a kettő közötti összefüggés jelentős. Egyrészt azért, mert az erdélyi egyházmegyék ritkán választottak túl fiatal lelkészt esperesnek, másrészt mire valaki oda jutott, hogy ő legyen a legregebbi a 15 senior közül, addig évtizedek telhettek el.

A Főkonzisztórium kérése, miszerint a jelölt középbelie legyen, és ne „deceptus vén ember”, két célt szolgált: azt, hogy a megválasztott személy kellőképpen tudja ellátni a rá háruló feladatokat, valamint hogy ne kelljen túl gyakran új választást tartani az előző püspök halála miatt. Az előbbire szemléletes példa Verestói György, akivel kapcsolatban hivatali utóda, Zágoni Aranka György, tiszteletteljesen ugyan, de megjegyzi, hogy élete végén már alig tudta elvégezni a feladatait, ami miatt az egyház jelentős károkat szenvedett.¹⁶ A gyakori választások ugyanakkor nem csupán adminisztratív nehézséget okoztak, hanem anyagi vonzatuk is volt: a püspök császári megerősítéséért 250 forintot kellett fizetni, amivel kapcsolatban 1765-ben a Főkonzisztórium megjegyezte, hogy ez komoly tehertétel.¹⁷

A jelölt szolgálati helye szintén olyan szempont, ami elviekben nem tesz valakit alkalmassá vagy alkalmatlanná a püspöki szolgálatra. A korban azonban a földrajzi távolság nem elhanyagolható szempont, főleg olyankor, amikor sürgősen kellett ügyeket intézni Nagyszebenben. A személyes jelenlét fontosságát a püspökök szolgálati tevékenységében is nyomon követhetjük: olyan esetekben tudtak hatékonyan eljárni, amikor a helyszínen tartózkodnak (pl. Verestói György és a kolozsvári ispotály ügye¹⁸), hiányuk pedig nehézségeket okozott, például a püspöki birtokok gazdasági ügyeinek kérdésében.

Más esetben azt látjuk, hogy a Főkonzisztórium sokkal közvetlenebb módon határozta meg a megválasztott személyét. Ezt a modellt nyomatékos javaslatnak nevezhetjük, hiszen jogilag nem kötelező érvényű, de mégis úgy tűnik, hogy a zsinat nem hagyhatta figyelmen kívül azt. Erre szemléletes példa Bod Péter megválasztása 1767-ben, a kézdivásárhelyi zsinaton.

Ahogy azt az 1765-ben láthattuk, a Főkonzisztórium korábban is szerette volna Bod Pétert főjegyzőként látni. Ekkor még csak arra kérték a követeket, hogy mindenképp vegyék fel a jelöltek közé, azonban nem őt választották meg. A két évvel későbbi zsinat előkészületeinél már sokkal egyértelműbben fogalmazták meg az erre vonatkozó kívánságukat. Dési Lázár Györgynek írt levelükben előbb felsorolták a már említett kritériumokat, majd hozzátették, hogy Bod Péter ezeknek minden szempontból eleget tesz. A levél további részében azonban azt is egyértelművé tették, hogy itt nem kérésről, hanem sokkal inkább utasításról van szó.¹⁹ Azokról, akik ebben ellenkeztek, azt állították, hogy a saját érdekeiket

16 Tasnádi: *Út a püspökség*, 245.

17 TASNÁDI István: Zágoni Aranka György püspökségét megerősítő császári oklevél, in: Ujváry Gábor (szerk.): *Lymbus Magyarságtudományi forrásközlemények*, Budapest, 2022, 717.

18 Tasnádi: *Verestói György*, 36.

19 FőkonzLvt 1767/48, A Főkonzisztórium levele Dési Lázár Györgyhez 1767. június 17.; *ERZSI II*, 413–415.

a közjó elé helyezik,²⁰ majd szinte fenyegető hangnemben írtak az esetleges következményekről:

„Talállyon azért helyet őkegyelmek előtt legalább ez egy ítélete és javallása a Supremum Consistoriumnak, vegyék szívekre őkegyelmek vallásunk és a clerus mostani terhes circumstantiait, és a fenn írt okokra is figyelmeztvén tiszteletes Bod uram lelkiismeret szerint érdemes személyére hajoljanak, másként ha a fenn írt okokból származó akadályok miatt a Supremum Consistorium maga tisztit nem tehetvén, magok őkegyelmek cselekedeteket megbánnák, és nem várt alkalmatlanságot szenvedni találnak, ki-ki tulajdoníthatya magának.”²¹

A nyomatékos kérés elérte a célját, hiszen a zsinat Bod Pétert választotta főjegyzővé, püspökké azonban sosem lépett elő, mivel 1769-ben meghalt.

A két felvázolt mintázathoz képest köztes megoldásként tekinthetünk arra a gyakorlatra, melyet részben már érintettünk: a Főkonzisztórium megnevezte a három jelöltet, a zsinat pedig közülük választott főjegyzőt. Csernátóni Vajda Péter így lett generális notárius az 1772-es agyagfalvi zsinaton. A Főkonzisztórium Csernátóni Vajda Péter dési lelkészt, Bodoki József kolozsvári professzort, valamint Borosnyai Simon marosvásárhelyi lelkészt nevezte meg, és kérte a püspököt, hogy vigyázzon, a „választás factio által ne mennyen véghez”.²² A küldöttek jelentése szerint ezzel a lelkészek ekkor sem voltak megelégedve és saját jelölteket szerettek volna állítani, amibe azonban a nemesek nem egyeztek bele, mert azzal „a méltóságos Supremum Consistorium[ot] nagyon megsértének”.²³

Összegezve elmondhatjuk, hogy a főjegyzőválasztást, illetve a Főkonzisztórium beavatkozási lehetőségeit nem szabályozta semmiféle törvény. Időnként csupán általános javaslatokat fogalmaztak meg, máskor konkrét követeléssel léptek fel a megválasztandó személy kapcsán. Az, hogy miként álltak hozzá a kérdéshez, függött a jelölt személyétől: Bod Péter mellett például több ízben is kiálltak, míg máskor nem is említettek konkrét neveket.

A vizsgált esetekből kiindulva azt mondhatjuk, hogy a Főkonzisztórium a legtöbb esetben érvényesíteni tudta akaratát: amikor egyetlen jelöltet neveztek meg, akkor ő lett a főjegyző, máskor pedig sikerült elérni, hogy az általuk megnevezett személyek közül válasszanak. A főúri ráhatás ugyanakkor érzékelhető ellenállást váltott ki a lelkészi rendből: többször megfogalmazták a saját jelölt állításának az igényét és ha nem volt túl nagy a nyomás, nem is választották meg a javasolt sze-

20 „Őkegyelmét olly bizodalommal ajánlja a Supremum Consistorium pro electione a tiszteletes atyafiaknak, hogy aki őkegyelme személyében meg nem nyugszik, az a maga privatumát a publicum ecclesiasticumnak eleibe tenni láttatik, melly kivált az Isten szolgálaihoz éppen nem illik.”

Ua.
21 Ua.

22 BUZOGÁNY Dezső – DÁNÉ Veronka – KOLUMBÁN Vilmos József – SIPOS Gábor (kiad.): *Erdélyi Református zsinatok iratai III. 1771–1789.*, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2001, 12. (továbbiakban: *ERZSI III*)

23 *ERZSI III*, 13.

mélyt. A Bod Péter megválasztását követelő levél jól szemlélteti, hogy a Főkonzisztórium is szükségét látta egyrészt a hosszas indoklásnak (például külön kiemelik, hogy nem az érintett kérte a jelölését), másrészt annak, hogy hatalmi szóval támasszák alá kérésüket. Az erőviszonyok tehát nem billentek el egyik irányban sem: míg a Főkonzisztórium hatása egyértelműen nagy súllyal esett a latba, nem számíthattak arra, hogy mindig ők határozhatják meg a főjegyző kiletét.

A felvázolt kérdés a Főkonzisztórium és a zsinat jog- és hatáskörének tágabb kontextusába illeszthető be, aminek kifejtésére nincs lehetőség ezen tanulmány keretein belül. A két intézmény viszonyát illetően álljon itt egyetlen példa Dési Lázár György püspöksége idejéből. A zsinat a Főkonzisztóriumot az egyház érdekvépviseletére kérte: „Sok ügyes-bajos dolgainkat és eklézsiáinknak megterhelhetéseket, mellyeket magunk el nem igazíthattunk, bízunk excellentiatok és nagyságtok orcájok eleibe mostan menendő tiszteletes superintendensünkre, hogy azokat alázatossággal terjessze excellentiatok és nagyságtok eleibe.”²⁴ A két intézmény viszonyának részletes elemzése önálló kutatás témáját képezhetné.

BELSŐ ÜGYEK

A következőkben olyan ügyeket vizsgálok Dési Lázár György püspöki szolgálatából, amelyek az egyház belső működésére vonatkoznak. Az egyes témakörök bemutatásán keresztül arra a kérdésre keresem a választ, hogy a gyakorlatban milyen feladatokat látott el, illetve milyen hatáskörben mozoghatott az egyház legmagasabb tisztségét betöltő személye. Ezt a lelkészutánpótlással kapcsolatos kérdések és az egyházfegyelem vonatkozásában vizsgálom.

Lelkészutánpótlás

A püspök egyházkormányzói feladatai között kiemelt szerepet töltött be a lelkészek szolgálatának irányítása, különösen olyan esetekben, amikor a nehézség meghaladta az esperesek hatáskörét, vagy éppen az ő szolgálatuk bizonyult elégtelennek. Szintén a püspök jogkörébe tartozott az ideiglenes szolgálati engedélyek kibocsátása, amelyek érvényességét azonban a zsinat utólag meg kellett erősítse.²⁵

Háromszéken egyre nagyobb lett az ún. *vacans*, szolgálati hely nélküli, lelkészi előjogokkal rendelkező személyek száma. A világi hatóságok ezt nehezményezték, mivel ők is ugyanúgy adómentességet élveztek, mint az aktív, szolgálatot végző lelképásztorok. A Főkonzisztórium azt javasolta, hogy a püspök tiltsa meg az új szolgálattevők bekebelezését az egyházmegyébe mindaddig, amíg a *vacans* papokat nem sikerült elhelyezni.²⁶ A kérdés ezzel nem oldódott meg, hiszen három év múlva újra előkerült a panasz: sok a munkanélküli lelkész és mégis újak kerültek

24 FőkonzLvt 1768/34, A zsinat levele a Főkonzisztóriumhoz, 1768. június 15.; *ERZsI II*, 428.

25 Korábbi példa erre Johann Kreiter evangélikus lelkész esete. Lásd: Tasnádi: *Verestói György*, 32–33.

26 FőkonzLvt 1769/89, A Főkonzisztórium utasítása a zsinati követekhez, Expeditionis protocolum VI, 1137.; *ERZsI II*, 436.

be az egyházmegye joghatósága alá. Ekkor megismételték az előbbi utasítást, valamint elrendelték, hogy a szolgálaton kívülieket vizsgálják meg: egyáltalán alkalmasak-e még a szolgálatra.²⁷

Szintén Dési Lázár Györgyöt kérték fel albisi Vas Gábor kézdi esperes és Gál János lelképásztor közötti közvetítésre. Utóbbi panasza szerint az esperes nem akarta őt beiktatni a gyülekezetbe, miközben erre jogosult lett volna. A Főkonzisztórium keményen rendelkezett az ügy kapcsán: ha kiderül, hogy valóban jogtalanságot követett el és nem hajlandó engedni a püspök szavának sem, akkor „őkegyelmével magával is megtapasztaltattya a Supremum Consistorium, mely nagy és keserves dolog légyen hivatal és ecclesia nélkül lenni”.²⁸ Az ügy több éven keresztül húzódott, mindkét fél a másikat okolta megrekedéséért: Gál János személyes bosszút sejtett az esperes vonakodása mögött, Vas Gábor pedig azzal vádolta a lelkészt, hogy válogat a gyülekezetek között.²⁹

A lelkészutánpótlás témakörébe tartozik az a nézeteltérés is, amely a püspök jogkörével kapcsolatban alakult ki az 1772-es agyagfalvi zsinati küldöttek és Dési Lázár György között. Gróf Toldalagi László és Máthé István jelentésében ezt olvashatjuk: „püspök uramban is nagy hiba, hogy sokat cselekszik propria auctoritate, melyet nem cselekedhetnek.”³⁰ Erre két példát említettek: az egyik, hogy a megnevezett zsinaton négy vizsgázót nem ordináltak, mert alkalmatlannak bizonyultak a lelkészi feladatok végzésére, a püspök utólag mégis szolgálatra bocsátotta őket. A másik ehhez hasonló: Borzovai Mihálynak *facultatiot* adott annak ellenére, hogy korábban mind a parciális, mind a generális zsinat a gyülekezetből való távozásra szólította fel. Az a megjegyzés, miszerint egyéb kifogásokat „őkegyelme tiszteletire nézve” elhallgatnak, arra utal, hogy további nézeteltérések is felmerültek a zsinaton.³¹

A küldöttek a Főkonzisztóriumnak határozott, a püspököt elmarasztaló lépéseket javasoltak. Meglátásuk szerint Dési Lázár György átlépte hatáskörét, mivel a kibocsátott engedélyekkel mind a zsinat, mind a Főkonzisztórium döntését felülírta. Az ilyen „hibák jövődjé orvoslására nézve”, valamint „pro exemplo” úgy látják, hogy nem volna rossz, ha „a méltóságos Supremum Consistorium ezen factumait őkegyelmének pro sua auctoritate simpliciter cassálná, rescindálná.”³²

Már maga a kérés sokat elárul az egyház belső viszonyairól. A Főkonzisztóriumnak mint testületnek ez alapján joga lett volna visszavonni a püspök döntését, amennyiben az ellenkezik az egyház törvényeivel. Ilyen értelemben ellenőrizhette és felülbírálhatta a püspök rendelkezéseit. Természetesen ez felveti azt a kérdést,

27 ERZsI III, 19.

28 FőkonzLvt 1768/15, A Főkonzisztórium levele a zsinati küldöttekhez, 1768. április 24., Expeditionis protocollum VI, 983–984.; ERZsI II, 427.

29 FőkonzLvt 1769/89, A Főkonzisztórium utasítása a zsinati követekhez, Expeditionis protocollum VI, 1137.; ERZsI II, 436.

30 ERZsI III, 14.

31 Ua.

32 Uo., 15.

hogy ez milyen esetekben alkalmazható: csak akkor, ha a püspök egyértelműen jogtalanságot követ el, vagy akkor is, ha a Főkonzisztórium más megoldást tart jobbnak. A felvázolt eset erre nem ad választ, mivel ahogyan látni fogjuk, az ügy komolyabb következmények nélkül zárult.

Dési Lázár György a majdnem egy hónappal később kelt levelében szintén beszámolt az esetről, azonban más megvilágításban. Nem említi, hogy tudott volna a küldöttek jelentésének tartalmáról, de már arról ír, hogy ezeket a személyeket „magamtól facultálni nem akarom, hanem excellentiatok bölcs ítéletére bízom.”³³ Itt már csak két diákról van szó, Érsekújvári Józsefről és Szentkirályi Józsefről, akik közül az előbbinek már volt a parciális zsinat részéről szolgálati felhatalmazása. A források alapján tehát nem egyértelmű, hogy a küldöttek írásban kiadott facultatoria, vagy csak szóbeli engedélyre gondoltak,³⁴ de a püspök beszámolója alapján inkább az utóbbi a valószínű.

A levélben két érvet hoz fel amellet, hogy a jelöltek szolgálatba állítása helyes döntés volt. Az első a lelkészképzés állandóan visszatérő dilemmája: jobb-e kis gyülekezetekbe gyengébb képességű szolgálattevőket helyezni, minthogy pásztrolás nélkül maradjanak. Dési Lázár György nem tagadja, hogy a vizsgán nem teljesítettek jól, de meglátása szerint „olyan eklézsiákba, amineműekben vagynak, alkalmasok”. Újvári Sámuel például Asszonyonépén szolgált, amely „csekély eklézsiába nagy bajjal találók” őt is, ezért a gyülekezet ragaszkodik hozzá. A püspök is egyetért azzal, hogy ha „ezt nem marasztjuk, még olyant sem” találnak helyette. Kissé túlozva úgy fogalmaz, hogy ő szeretné azt, hogy Mózeshez hasonló prédikátorok szolgáljanak az erdélyi református gyülekezetekben, de erre az adott körülmények között nincs valós lehetőség.³⁵

A második érv arra vonatkozik, hogy mindkét érintettet enyedi diák korából ismeri, és jó véleménnyel van róluk. Szerinte a tudomány fontos, de nem kizárólagos szempont, legalább annyira lényeges a jó erkölcs és a szelíd magaviselet. Ennek megerősítésére idézi a Második Helvét Hitvallás 18. cikkelyét, amely alapján alkalmasnak ítéli a két lelkészjelöltet.³⁶

A Főkonzisztórium válaszában nyitott volt a püspök döntésének elfogadására, de a végső határozatot akkorra halasztották, amikor a zsinat jegyzőkönyvét kézhez kapják. Levelükben úgy fogalmaznak, hogy „hajlanak a rajtok való könyörületeségre”, amennyiben ígéretet tesznek arra, hogy ezután jobban fognak törekedni.³⁷ A jogkörök határának meghúzását érintő vita tehát elmaradt, mindkét fél igyekezett kompromisszumos megoldást találni.

³³ Uo., 22.

³⁴ „...a szent szolgáltra tovább is azokat facultálta [a püspök], és azok magok ecclesiajokban most is, mint eddig, szolgálnak [...]” Uo., 15.

³⁵ „...de olyan eklézsiáink vagynak, kivált mostan e nehéz időben bizony igen nagy prófétákkal nem ékesíthetjük[...]” Uo., 20.

³⁶ Uo., 20.

³⁷ Uo., 22.

Az eset nyomán merült fel a lelkészvizsga átalakításának lehetősége. A Főkonzisztórium püspökhöz intézett levelében kifogásolta, hogy a Második Helvét Hitvallásnak csak két (évenként változó) részéből vizsgáztak a jelöltek. Azzal egyetértettek, hogy az istentiszteleti szolgálatok ezeket a fejezeteket magyarázzák, de a vizsgáztatást szerették volna kiterjeszteni a teljes hitvallásra, illetve további tudományterületekre („ecclesiastica historia, moralis philosophia, zsidó, görög, római antiquitas, eredeti szent nyelvek”). Ehhez azt látták célravezetőnek, ha a „drága időt csak vesztegető syllogisticus disputandi” módszernek búcsút intenek, és helyette „methodus erothematica, avagy kérdések és feleltek által” történik a vizsgáztatás.

A Dési Lázár Györgyöt ért vádhoz, miszerint szeret a saját elképzelése szerint cselekedni, érdekes adalék a következő eset: 1770-ben az Odera-Frankfurtból hazatérő peregrinus, Baritz János³⁸ közvetítette az egyetem professzora, Eberhard Heinrich Daniel Stosch³⁹ üzenetét, miszerint az egyház vegye fel a kapcsolatot a berlini akadémiával, mert bizonyára kapnának egy-két ösztöndíjas helyet erdélyi diákoknak. A püspök azt javasolta, hogy ilyen egyértelmű kérdésben ne várják meg a következő zsinatot, hanem ő megfogalmazza a választ és lepecsételi a zsinat nevében, amit majd utólag jóváhagynak.⁴⁰ Míg sürgős esetekben a püspök valóban megelőlegezhette a testület döntését, a Főkonzisztórium arra szólította fel, hogy a választ egyelőre csak a maga nevében írja meg.⁴¹

Egyházfegyelem

Zágoni Aranka Györgyhöz hasonlóan⁴² Dési Lázár György is kérte hivatalba lépését követően a Főkonzisztóriumot, szerezzenek neki vizitációs mandátumot, hogy a Székelyföldön elmaradt egyházlátogatást meg tudja tartani.⁴³ A grémium válaszleveléhez csatolva el is küldte az engedélyt, valamint a császári megerősítésért fizetendő 250 forintot.⁴⁴ Az utóbbi azért meglepő, mert a korábbi püspököknél azt láthattuk, hogy saját pénzből hitelezték meg ezt a költséget és igen nehezen tudták később visszaszerezni. Az egyházfegyelem témakörében két eset emelkedett ki Dési Lázár György hivatali szolgálata alatt: az egyik az ótordai gyülekezetben kialakult szakadás, a másik a templomi ülőhelyek kérdése.

Ótordán a gyülekezet patrónusai és a közrendű tagok többsége más-más lelkészt szerettek volna megválasztani. Az eklézsiában már korábban is voltak hasonló viták, a püspök feljegyzése szerint „régóta harcolok azzal az eklézsiával, de nem tudom jó rendbe hozni”. Első ezzel kapcsolatos levelében egyértelműen a patrónusok ol-

38 SZABÓ Miklós – SZÖGI László: *Erdélyi peregrinusok*, Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 1998, 70.

39 Előbb Duisburgban (1748–1749), majd Odera-Frankfurtban teológia professzor. Életrajzi adatait lásd: Post-Reformation Digital Library: https://www.prdl.org/author_view.php?a_id=518

40 FőkonzLvt 1770/12, Dési Lázár György levele a Főkonzisztóriumhoz, 1770. január 24.

41 FőkonzLvt 1770/12, Sessionis protocollum V, 776.

42 Tasnádi: *Zágoni Aranka*, 497.

43 FőkonzLvt 1768/20, Dési Lázár György levele a Főkonzisztóriumhoz, 1768. április 3.; *ERZsI II*, 423.

44 Uo.

dalára állt, az ellenlábasokat pedig „factiosusoknak” nevezte, akik „harmincan sem tesznek ki egy patrónát”, sokuk még a lelkészi fizetéshez sem járult hozzá, ezért nem is érdemes rájuk hallgatni.⁴⁵ A Főkonzisztórium egyetértett a püspökkel, sőt külön levélben fordultak a tordaiakhoz, hogy nyugodjanak bele a döntésbe.⁴⁶

Míg a püspök is a patrónusi akarat végrehajtásában látta kezdetben a megoldást, a helyszínen szembesült azzal, hogy a mezővárosi polgárok ellenállása sokkal erősebb, mint amire számított. Meglátása szerint Benkő Lászlóban csak azt kifogásolták a közrendűek, hogy az urak jelöltje volt. A megválasztásáért közbenjáró püspök elhagyta a templomot, „mert olyan zenebona lón és kiáltás a templomban, hogy senki szavát nem lehetett érteni.” A parókián tartott második gyűlésen a közrendűek Bocz István meghívását követelték. A püspök időt kért, amíg egyeztet a Főkonzisztóriummal, de Benkő Lászlónak azt javasolta levélben, hogy inkább utasítsa vissza jelölést, hátha így lecsendesíti az indulatokat.⁴⁷ A Főkonzisztórium jóváhagyta a gyülekezet többségének kérését, és azt szorgalmazták, hogy minél hamarabb válasszák meg Bocz Istvánt.⁴⁸ Az eset jó példája lehet annak, hogy a 18. századi Erdélyi Református Egyház is őrizte a „zsinatpresbiteri” hagyományokat, a gyülekezetek pedig önállóan választhatták meg lelkészeiket, esetenként akár a főurak vagy a püspök akaratával szemben is.

A templomi üléshelyekkel kapcsolatban az a panasz merült fel, hogy néhány gyülekezetben, főleg Székelyföldön, egyesek sajátjuknak tekintették a templomi üléshelyüket és ez sok esetben konfliktusokhoz vezetett. Már az 1767-es zsinat is tárgyalta az esetet „szörnyű nagy unalommal”, ezért Dési Lázár György kérte, hogy a Főkonzisztórium intézkedjen a kérdésben.⁴⁹ Meg is fogalmaztak ezzel kapcsolatban egy dorgáló levelet (*adbortatoria*), amelyet az 1768-as zsinaton minden esperes kézhez kapott.⁵⁰ Ennek ellenére a következő években újra és újra előkerült a kérdés, az 1771-es boroskrakkói és 1772-es agyagfalvi zsinat egyaránt tárgyalta.⁵¹

Dési Lázár György egyházkormányzói munkája további feladatokat is magában foglalt, mint a püspöki jószág rendezése, adminisztratív teendők (például öszszesírás készítése a szolgálaton kívüli lelkészekről), vagy éppen az egyre nagyobb

45 FőkonzLvt 1768/99, Dési Lázár György levele a Főkonzisztóriumhoz, 1768. december 12.

46 FőkonzLvt 1768/96, a Főkonzisztórium levele a Tordai Egyházközséghez, 1768. december 18.

47 FőkonzLvt 1769/22, Dési Lázár György levele Lázár Jánoshoz, 1769. január 25.

48 FőkonzLvt 1769/22, A Főkonzisztórium levele Dési Lázár Györgyhez, Expeditionis protocolum VI, 1079–1080.

49 FőkonzLvt 1768/20, Dési Lázár György levele a Főkonzisztóriumhoz, 1768. április 3.; *ERZsI II*, 423.

50 A szöveg leginkább teológiai érveket hoz fel: a templomban bárhol ül valaki, ugyanúgy Isten színe előtt van, és az Övé kellene legyen az elsőbbség. Burkoltan meg is fenyegetik az ellenállókat azzal, hogy ha nem hajlandóak engedni, a kérdéses padokat ki kell cserélni, hogy azokat senki ne mondhassa a magáénak. Uo.

51 *ERZsI III*, 8, 20, FőkonzLvt 1772/76.

népszerűségnek örvendő orgonák liturgikus szerepének rendezése, de a tanulmány terjedelmi keretei miatt ezekre nem térek ki.

KÜLSŐ ÜGYEK

A püspöki teendőkhez magától értetődő módon hozzátartozott az egyház külső képviselője. Dési Lázár György Odera-Frankfurtban tanult, később pedig francia nyelvből fordított,⁵² tehát műveltségét tekintve különösen alkalmasnak mutatkozott erre a feladatra. A következőkben azokra a témákra szorítokozom, melyek jól szemléltetik a korabeli egyház küzdelmeit, illetve azokat a stratégiákat, melyeket a püspök ilyen helyzetben követhetett. A világi vezetéssel való kapcsolatot négy konfliktus mentén bontom ki: a heidelbergi káték beszolgáltatása, a szükségkezeszség elrendelése, a zsinatok jogszerűségének megkérdőjelezése, valamint az Erdélybe küldött misszionáriusok fogadása kontextusában.

A Heidelbergi Káték, valamint Bod Péter két munkájának, a Smyrnai Szent Polikárpus és a Magyar Athenas összegyűjtését az uralkodó azért rendelte el, mivel meglátása szerint azok sértették a római katolikus vallást.⁵³ A püspök 1769 április 12-ig 95,⁵⁴ április 18-ig már 108 kátét⁵⁵ gyűjtött össze, Bod Péter munkáiból elmondása szerint még egyet sem küldtek be. Május 11-én már 300 kátépéldányról írt, melyeket azonban nem sietett továbbküldeni, amíg erre nem kapott külön felszólítást. Pokoly József egyháztörténeti munkájában ebből a levélből idézi a következő részt, amivel a püspök szinte már hősies ellenállását igyekezett szemléltetni: „Nálam már vagyon közel 300 catechismus, de nem sietek a béküldéssel, várok inkább parancsolatot, [...] talám nem is illenék, hogy én magam küldem bé, hanem aki szedeti vitesse el, így is hogy beszédjük Traditorokká lettünk kételenségből, de ha magunk küldenők be, kétszeresen lennénk traditorok.”⁵⁶ A püspök stratégiája – a kivárás és a konfliktuskerülés –, úgy tűnik, hogy sikerrel járt, hiszen a korábbi rendeletet később enyhítették, és csak a kérdéses részeket kellett törölni, majd a végrehajtás teljesen elmaradt.⁵⁷

Pokoly József az életveszélyben forgó gyerekek megkeresztelését előíró rendeletet 1765. április 3-ra datálja, amit 1771. december 19-én újítottak meg.⁵⁸ Dési Lázár György 1769 áprilisában fogalmazta meg a Főkonzisztórium kérésére a református álláspontot, elsősorban a Második Helvét Hitvallásra alapozva. Véle-

52 Pierre Du Bosc hugenotta szerző prédikációjának fordításáról Tóth Zsombor írt részletesen: TÓTH Zsombor: *A bosszú reformáció jegyében*, Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete, 2023, 348–380.

53 POKOLY József: *Az Erdélyi Református Egyház története III.*, Budapest, 1904, 111.

54 FőkonzLvt 1769/82, Dési Lázár György levele a Főkonzisztóriumhoz, 1769. április 12.

55 FőkonzLvt 1769/69, Dési Lázár György levele a Főkonzisztóriumhoz, 1769. április 18.

56 FőkonzLvt 1769/89, Dési Lázár György levele a Főkonzisztóriumhoz, 1769. május 11. Idézi: POKOLY: *Az Erdélyi Református*, 111–112.

57 Ua.

58 Uo., 110.

ménye szerint 28 évi lelkészi szolgálata során még nem találkozott olyan esettel, hogy gyerek kereszteleetlenül halt volna meg, a zsinaton pedig felhívta a lelkészek figyelmét, hogy vigyázzanak erre, de kifejtette a gyakorlat kapcsán felmerülő teológiai aggályait is.⁵⁹

1770-ben a Gubernium arra kérte fel a püspököt, hogy véleményezze a szükségkeresztséggel kapcsolatos útmutatás tervezetét. A Főkonzisztóriumnak írt levelében több ponton bírálta a szöveget: nehezményezte, hogy az eredeti német vagy latin változatot ugyan nem ismeri, de a magyar fordítás nagyon rossz minőségű, ráadásul elvész a részletekben. Ironikusan meg is jegyzi, hogyha az „olly ostoba” bábáknak mindezt meg akarnák tanítani, akkor külön akadémiát kellene alapítani hozzá.⁶⁰ Itt egyetlen példa álljon annak szemléltetésére, hogy mire utalt a püspök:

„Ha kettős gyermek az anyja méhében volna, s két láb vagy kéz eléjőne, úgy, hogy nem lehetne tudni, két gyermekéi azon lábak vagy kezek, vagy csak egyé, először az egyiket, másodsor a másikat kell megöntení, s mind a kétszer a keresztséghöz való szókat kell kimondani, de mindenkor hozzátévén a conditiot. Az elsőnek így mondván: ha megkeresztelhető vagy, én tégedet keresztellek Atyának stb. névébe. A másodíknak: ha megkeresztelhető vagy és nem vagy megkeresztelve, én tégedet keresztellek stb. Ha pediglen a kettős gyermekek visszahúznák a lábakat vagy kezeket, s azután jőnének a világra, ismét őket conditio alatt meg kell keresztelni, mondván: ha meg nem vagy keresztelve, én tégedet keresztellek Atyának stb. minthogy bizonytalan, ha az első két kezek és lábak két gyermeké volt-e vagy csak egyé.”⁶¹

A zsinatok kapcsán az a kérdés merült fel, hogy az unitáriusok, de ennek nyomán a reformátusok is milyen jogon gyakorolják ezt a gyülekezési jogot. A Főkonzisztórium a püspököt kérte fel, hogy a leveles ládában keressen bizonyító erejű okmányt arra nézve, hogy jogszerűen járnak el.⁶² Válaszában a püspök fejedelemségkori iratokat említ, majd kifejti, hogy szerinte az „ausztriai fejedelmek”, ha másként nem is, de hallgatólagosan elismerték a zsinatok létjogosultságát.⁶³ A Főkonzisztórium nem látta ennyire könnyen megoldhatónak a kérdést, mert attól féltek, ha kizárólag fejedelmi engedélyekre hivatkoznak, akkor azokat egy-

59 FőkonzLvt 1769/69 Dési Lázár György levele a Főkonzisztóriumhoz, 1769. április 18. FőkonzLvt 1769/89 Dési Lázár György levele a Főkonzisztóriumhoz, 1769. május 11.

60 FőkonzLvt 1770/90, Dési Lázár György levele a Főkonzisztóriumhoz, 1770. szeptember 1.

61 Uo., A levél melléklete.

62 FőkonzLvt1768/96, A Főkonzisztórium levele Dési Lázár Györgyhez, 1768. november 25.; *ERZSI II*, 430.

63 FőkonzLvt 1768/99, Dési Lázár György levele a Főkonzisztóriumhoz, 1768. december 12.; *ERZSI II*, 431.

szerűen vissza is vonhatja a jelenlegi uralkodó. Ezért is úgy döntöttek, hogy a kérdésben megpróbálnak a lutheránusokkal közös beadványt készíteni.⁶⁴

Az Erdélybe küldött római katolikus misszionáriusok kapcsán szintén a konfliktuskerülést, valamint a törvényekre alapozott passzív ellenállást látta célravezetőnek a Főkonzisztórium. A püspök kérdésére azt javasolták, hogy mindenhol meg kell adni nekik a becsületet, de a templomokba beengedni és a kérésükre harangozni nem szabad, mert ez sértené a református egyház belső rendjét.⁶⁵

ÖSSZEFOGLALÓ

Dési Lázár György püspökségének vizsgálata segíthet abban, hogy jobban megismerhessük a 18. század Erdélyi Református Egyházának működését.

A főjegyzőválasztás gyakorlatával kapcsolatban azt láthattuk, hogy a Főkonzisztórium minden vizsgált esetben befolyással bírt a döntéshozatalra, de nagyon eltérő az, hogy milyen mértékben. Arra is volt példa, hogy csupán általános követelményeket fogalmaztak meg, a püspökkel való levelezésben pedig még csak a javaslat szintjén sem fordulnak elő nevek, de olyan is, amikor esetleges negatív következményeket helyeztek kilátásba, ha nem az ő jelöltjük nyeri a választást. Az az elképzelés, miszerint a Főkonzisztórium jelöl, a zsinat pedig választ, csak részben fenntartható – ugyan a 18. század során több példánk is van erre, de egyelőre inkább ritkán alkalmazott módszernek, mint bevett gyakorlatnak tűnik az eljárás.

A belső ügyek felvázolása során közelebbről megnézhattuk azt, hogy milyen feladatokat látott el a püspök, illetve milyen jogkörben mozoghatott. Dési Lázár György kapcsán valószínűleg nem alaptalan a küldöttek azon megállapítása, hogy előszeretettel cselekedett a saját belátása szerint, de a súrlódások egyetlen esetben sem fajultak komolyabb vitává. A tordai egyházközség lelkészválasztása szemléletes példaként szolgálhat arra, hogy a gyülekezeti többség miként érvényesíthette akaratát – akár az előjárókkal szemben is.

A külső ügyek arra mutattak rá, hogy az állami szervekkel szembeni jogérvényesítés Dési Lázár György egyházkormányzói munkája során is mindennapos volt. Amikor erre lehetőség nyílt, a püspök próbálta kerülni a nyílt összetűzést és kivárással, illetve passzív ellenállással próbálta csökkenteni a reformátusokat negatívan érintő rendeletek hatását. A bécsi udvarral való kapcsolattartás során két kiemelkedő fontosságú feladatköre volt: egyrészt őt kérték fel teológiai tartalmú szövegek megfogalmazására és véleményezésére, másrészt ő volt az egyház képviselőjének személyi megtestesítője, így például ő kellett összegyűjtse a betiltott iratokat.

Jelen tanulmány keretében túlzás lenne Dési Lázár György hivatali teljesítményét akár pozitívan, akár negatívan értékelni. Összegzőként annyit mondhatnánk,

64 FőkonzLvt1768/96, A Főkonzisztórium levele Dési Lázár Györgyhez, 1768. december 18., Expeditionis protocollum VI, 1053–1054.; *ERZsI II*, 431–432.

65 FőkonzLvt 1769/22, A Főkonzisztórium levele Dési Lázár Györgyhez, Expeditionis protocollum VI, 1079–1080.

hogy személye, kormányzási gyakorlata kapcsán merültek fel aggályok a kortársakban, de a rá háruló feladatokat a források alapján becsülettel véghezvitte.

BIBLIOGRÁFIA

- BODOLA Sámuel: Bod Péter smyrnai Polykárpusának folytatása, in: *Az erdélyi Reformata Anyaszentegyház névkönyve 1860ra*, Kolozsvár, Az Evangéliumi Református Főtanoda Könyvnyomdája, 1859, 6–11.
- BUZOGÁNY Dezső – DÁNÉ Veronka – KOLUMBÁN Vilmos József – ÖSZ Sándor Előd – SIPOS Gábor (kiad.): *Erdélyi református zsinatok iratai II. 1715–1770.*, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2016. (ERZsI II)
- BUZOGÁNY Dezső – DÁNÉ Veronka – KOLUMBÁN Vilmos József – SIPOS Gábor (kiad.): *Erdélyi Református zsinatok iratai III. 1771–1789.*, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2001. (ERZsI III)
- Erdélyi Református Főkonzisztórium Levéltára az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban. (FőkonzLvt)
- POKOLY József: *Az Erdélyi Református Egyház története III.*, Budapest, Erdélyi Ev. Ref. Egyházkerület Állandó Igazgatótanácsa, 1904.
- SALAMON József: *Successio és képviselet az Erdélyi Evang. Reform. Superintendentiában*, Pest, Engel és Mandellon Nyomdája, 1861.
- SIPOS Gábor: *Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása 1668–1713–(1736)*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület – Erdélyi Református Egyházkerület, 2000.
- SZABÓ Miklós – SZÖGI László: *Erdélyi peregrinusok*, Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 1998.
- TASNÁDI István: Út a püspökség felé – Zágoni Aranka György pályaképe, in: Kolumbán Vilmos (szerk.): *Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról*, Kolozsvár, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet – Egyetemi Műhely Kiadó, 2022, 235–250.
- TASNÁDI István: *Verestói György élete*, Kolozsvár, magiszteri dolgozat a Kolozsvári Protestáns Teológia Intézetben, 2020.
- TASNÁDI István: Zágoni Aranka György püspöki tevékenysége, in: Kiss Réka, Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány, Identitás, Történelem 2022*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2023, 489–502. doi: 10.61376/hit.2022.tasnadi.34
- TASNÁDI István: Zágoni Aranka György püspökségét megerősítő császári oklevél, in: Ujváry Gábor (szerk.): *Lymbus Magyarástudományi forrásközlemények*, Budapest, 2022, 715–722.
- TÓTH Zsombor: *A hosszú reformáció jegyében*, Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete, 2023.
- Post-Reformation Digital Library. https://www.prdl.org/author_view.php?a_id=518 (utolsó hozzáférés dátuma: 2024.04.22.)

*Szász Lajos*¹

A MAGYAR KÁLVINIZMUS KÉT ÚTJA
RAVASZ LÁSZLÓ ÉS BALTAZÁR DEZSŐ ÉLETMŰVÉNEK
KÖZÉLETI ÉS POLITIKAI ÖSSZEFÜGGÉSEI²

ABSTRACT

The two ways of Hungarian Calvinism.

The public and political context of László Ravasz's and Dezső Baltazár's life's work

Dezső Baltazár served as bishop of the Reformed Church District of Tiszántúl between 1911 and 1936. During his career, he interpreted his position as a church leader with a political role. In the course of a few decades, he participated in the founding of political parties, drafted political programmes or changed parties 9-10 times. He sought to promote his liberal conception of church and politics within a changing party framework. In contrast, László Ravasz defined himself primarily as a preacher. He kept himself aloof from day-to-day politics, and was otherwise a conservative government party member during the Horthy era. The lesson to be drawn from the two bishops' careers is not only their different character and role conceptions, but the deep-seated identification of two or three different types of Hungarian Calvinists. On the whole, László Ravasz and Dezső Baltazár embodied rather than shaped a Reformed spiritual type.

Keywords: László Ravasz, Dezső Baltazár, Church and politics, liberalism, conservatism

- 1 *Szász Lajos* (PhD), református teológus, történész, a Budapest-Budafoki Református Egyházközség lelkipásztora, Kutatási területe: 19–20. századi református egyháztörténet. szasz.lajos@reformatus.hu
- 2 A Generális Konvent Elnökségi Tanácsának 2024. június 26-án Leányfalun tartott ülésén elhangzott előadás szerkesztett, jegyzetekkel ellátott és tanulmányá bővített szövege.

BEVEZETÉS

Ravasz László igehirdetőként a legkritikább esetben okozott csalódást a hallgatóinak, ám 1936. augusztus 29-én Baltazár Dezső tiszántúli püspök temetésén kibebbfajta botrány tört ki a búcsúbeszéd kapcsán. Már a textusválasztás is felbőszítette az elhunyt püspök kiterjedt rokonságát: Ravasz Lk. 11: 21–23. alapján beszélt Baltazárról, mint az „erős fegyveres”-ről.³ Maga a prédikáció alapvetően pozitív színben tüntette fel a harcos, küzdelmeket vállaló püspököt, ám a textus eredeti jelentése – mely szerint az „erős fegyveres” valójában Krisztus ellensége, Belzebúb, tehát maga a Sátán, akit a Megváltó legyőz – bántóan negatív előjelet, értékítéletet tett a püspök méltatása mellé.⁴ Nem lehet bizonyosan megállapítani, hogy szándékos, ám bujtatott formában elhelyezett kritikaként, vagy pedig pusztán egy félreérthető, kissé tapintatlan textusválasztásként kell értékelnünk a történetet. Ravasz azonban néhány hónappal később, a Dunamelléki Egyházkerület közgyűlésén felolvasott püspöki jelentésében még határozottabban fogalmazta meg mindazt az ellentmondást a baltazári életművel kapcsolatosan, amire a búcsúbeszédében legfeljebb csupán áttételesen utalhatott:

„Azt a nagy történelmi erőt, amelyet magyar református egyháznak neveztek, ő [Baltazár Dezső – Sz. L.] akarta időszerűvé s ezáltal politikai tényezővé tenni; ebben az időszerűségben rejtett küzdelme és tragikum, mert vagy előbb járt, vagy elkészt a pillanattól. [...] Ezért pályája – sikereiben és csalódásaiban egyaránt – annak a nagy igazságnak az előkészítése, hogy az egyházat mindig lélekben kell erősíteni. Politikai eredményekből visszahárulón az egyház sohasem jut belső értékekhez, sőt ráfizeti a múlóra az örökkévaló; de a Lélek belső javainak öntudatos és tényleges birtoklása az egyház közéleti és nemzetnevelő súlyát és tekintélyét rendkívüli módon meggyarapítja.”⁵

Ravasz kritikája tehát elsősorban tiszántúli püspöktársa politikai-közéleti tevékenységét illette, melyet alapjaiban elhibáztottnak, félreértésen alapulónak tartott. Mint látjuk majd, ez a felfogása az idő múlásával csupán annyiban módosult, hogy Baltazár tevékenysége mögött mélyebb összefüggéseket vélt felfedezni.

Baltazár és Ravasz személyes kapcsolatára, bár az majd három évtizeden át tartott, szinte végig egyfajta felemás kommunikáció, sokszor bizalmatlanság, valamint a nyilvánosságot kerülő, bujtatott kritika volt jellemző. Jól kifejezi mindezt, hogy Ravasz püspöki hivatali íróasztalában egészen Baltazár haláláig meglapult

3 A Ravasz által használt Károli-fordítás szerint a 21. vers így hangzik: „Az erős fegyveres őrizi az ő palotáját, amije van, békességben van.” A 2014-es RÚF szövege szerint: „erős ember fegyverrel”.

4 RAVASZ László: Az erős fegyveres, in: uő: *Legyen világosság. Beszéddek, írások*, 2. kötet, Budapest, Franklin-Társulat, 1938. 356–362.

5 RAVASZ László: XV. püspöki jelentés, in: Kiss Réka, Lányi Gábor (szerk.): *Ravasz 100 – Püspöki jelentések. Előadások Ravasz László püspöki beiktatásának 100 éves évfordulója alkalmából. Ravasz László püspöki jelentései 1922–1948*, Budapest, Dunamelléki Református Egyházkerület – Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténelmi Kutatóintézet – Kálvin Kiadó, 2023, 282.

egy bizalmas, néhány példányban elkészült majd harminc oldalas szöveg, mely a tiszántúli püspök politikai tevékenységét dokumentálta, annak vélt politikai természetű bűneit és árulásait taglalta hosszán.⁶ Szerzője az a Bernát István volt, aki a konzervatív kálvinista megújulás egyik mára kissé elfeledett, de a korszakban ismert, agilis vezetőjeként Baltazár személyes ellenfele volt a századfordulótól kezdve.⁷ A Bernát által szűk körben terjesztett (Balogh Jenő főgondnok bizonyosan ismerte) pamflet, melyet mintegy bármikor bevethető megsemmisítő erejű politikai fegyverként őrzött Ravasz, majd csak Baltazár halála után nem sokkal került a püspöki levéltárba.

Tanulmányomban arra a kérdésre keresem a választ, hogy vajon csupán két ambiciózus egyházi vezető személyes ellentéte húzódott meg a kettejük közötti nézeteltérés mögött, vagy pedig ennél többről: kétféle lelkészi, egyházvezetői felfogásról, esetleg a magyar kálvinizmus (legalább) kétféle lelki alkatáról, identitásáról beszélhetünk? Elsőként röviden bemutatom Baltazár Dezső és Ravasz László pályaképét az első világháború végéig, majd a református közösséget az 1910-es évekre belülről feszítő kérdések okairól, az egyház sajátos közéleti-politikai zsákutcába kerüléséről, és az ennek kapcsán megfogalmazott választási lehetőségekről lesz szó. A tanulmány második felében pedig Baltazár és Ravasz eltérő politikai tevékenysége, szerepvállalása kerül nagyító alá, a tiszántúli püspök aktívabb politikai tevékenysége és szűkebb körű ismertsége révén ezúttal az ő személye kap nagyobb teret az elemzés során.

BALTAZÁR DEZSŐ ÉS RAVASZ LÁSZLÓ PÁLYAKÉPE

Baltazár Dezső 1871-ben született egy eredetileg evangélikus értelmiségi családban – csak édesapja tért át reformátusnak, feltehetően a házassága érdekében.⁸ Klasszikus debreceni pályafutás az övé: partikuláris iskola, majd az ősi Kollégium, teológiai tanulmányok, magántanári szolgálat, németországi peregrináció, és – ez már a kivétel – a jogi doktorátus megszerzése a fővárosban. Rövid minisztériumi kitérő után, egy sikertelen teológiai tanári pályázatot követően Baltazár lelképásztornak állt, először Hajdúszoboszlón, majd szülővárosában, Hajdúböszörményben szolgált. Gyorsan lépdelt a ranglétrán: 33 évesen már esperes, zsinati tag, országosan ismert lelkész, aki tudatosan választott olyan témákat, ügyeket, melyek a reflektorfénybe helyezték a személyét. Foglalkozott az egyházi adózással, a tanítók helyzetével, ő lett az egyik első szociáldemokrata lelkész, végül legmélyebben

- 6 Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (a továbbiakban: RL) C/141. 8. d. [Bernát István]: Bizalmas adatok B[altazár] D[ezső] tiszántúli református püspök jellemzéséhez és politikájához.
- 7 Szász Lajos: Konzervatív kálvinizmus a 20. század első harmadában. Bernát István pályája, in: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány, Identitás, Történelem 2022*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2023, 185–196.
- 8 Az életút legújabb feldolgozása: Szász Lajos: *Baltazár Dezső református püspök közéleti és egyházi tevékenysége*, Doktori értekezés, Budapest, 2021.

a lelkészi kar megbecsültségével, állapotával, a „közpapok” anyagi elismertségével. 1907-ben az Országos Református Lelkészegyesület elnöke lett, innen pedig egyenes út vezetett a tiszántúli püspöki székbe. Ugyan 1908-ban, első alkalommal a konzervatív körök Tisza Istvánnal az élükön még megakadályozták a megválasztását, ám 1911-ben szinte teljes egyhangúsággal nyerte meg a püspökválasztást. Baltazár úgy lett püspök, hogy sokan az antiklerikális, progresszív liberális irányzat vezetőjét látták benne. Móricz Zsigmond szerint 1913-ban a protestantizmust – tulajdonképpen a magyar kálvinizmust – három lelki, szellemi típus küzdelve határozta meg: ezek a tatarozó, a renováló és a romboló. Az irányokat megtestesítő vezetők pedig az író szerint Tisza István, Baltazár Dezső és Szabó Dezső voltak. Ugyan a programjára nézve sokat nem tudott elmondani Móricz, de részéről a bizalom már megvolt a két szélsőség között álló ifjú tiszántúli püspök irányában.⁹ Baltazár ebből a bizalomból is táplálkozva úgy volt 1918-ig a református egyház legbefolyásosabb vezetője, hogy csupán a világháború utolsó évében lett formálisan is az egyház első embere, konventi és zsinati elnök.

Ravasz László 1882-ben született Bánffyhunyadi, egy eredetileg marosszéki székely család tagjaként. Iskoláit szülővárosában, majd Székelyudvarhelyen végezte, ezt követően Kolozsváron a református teológiai fakultáson tanult, valamint az egyetemen hallgatott főként filozófiai tárgyakat. A hazai tanulmányait Baltazárhoz hasonlóan Németországban egészítette ki, az 1905/06-os tanévet a berlini egyetemen töltötte. Néhány évig püspöki titkárként dolgozott Bartók György mellett, majd pedig principálisa és egyben apósa, a püspök rosszallásától kísérve 1907-ben az alma mater, a kolozsvári teológiai akadémia gyakorlati teológiai tanszékének professzorává választották meg. Tanárként szolgált egészen 1921-ig, amikor a dunamelléki református egyházkerület püspökévé választották és elhagyta szűkebb hazáját, Erdélyt, hogy Budapestre költözzön.¹⁰

Kettejük kapcsolata az 1910-es években kezdődött el. Bizonyos értelemben ugyanis Baltazár fedezte fel Ravasz Lászlót is, hiszen az akkor még inkább csak Erdélyben ismert, fiatal teológiai tanárt ő bízta meg a patinás, ám ekkorra kissé megszurkült *Protestáns Szemle* szerkesztésével 1914-ben. A következő évben azonban már le is akarta váltani őt, amit Ravasz mintegy a munkája elismeréseként vett tudomásul.¹¹ Mi történt ez alatt az idő alatt? Az egyháztörténet-írás leginkább Ravasz László konzervatív fordulataként írja le a folyamatot, amit többek között később a szabadkőműveségből való kilépése is jelzett.¹² A világháború végéig ez az ellentét még viszonylag mérsékelt, egyházon belüli konfliktusnak bizonyult, mely elsősorban a liberalizmus értelmezése körül forgott. Nagyjából a világháború közepére, 1916/17-re tehető, hogy a magyar társadalom és azon belül a refor-

9 MÓRICZ Zsigmond: A magyar protestantizmus problémája, *Nyugat*, 6(1913/16), 215–216.

10 HATOS Pál: *Szabadkőművesből református püspök. Ravasz László élete*, Budapest, Jaffa, 2016, 25–137.

11 TÖKÉCZKY László: Az első Protestáns Szemle (1889–1919), *Protestáns Szemle*, 1(1992/1), 15–16.

12 HATOS Pál: A magyar protestantizmus és eszmei fordulata Tisza Istvántól Ravasz Lászlóig, *Múltunk*, 50(2005/1), 104–113.

mátus egyház is két ellentétes csoportra szakadt szét.¹³ Ez az ellentét áttételekkel, de megmaradt a két világháború közötti időszakban is. Ez az egyházon belül is leképeződő törésvonal adja meg a két püspök közötti ellentét, habitusbeli különbség háttérét. Éppen ezért érdemes röviden meghatározni, hogy miben is állt ez az eszmei, ideológiai krízis, mely begyűrűzve az egyházon belül is érezte a hatását, mielőtt kettejük eltérő közéleti szerepvállalását ismertetnénk.

A LIBERÁLIS PROTESTANTIZMUS KRÍZISE A 20. SZÁZAD ELSŐ ÉVTIZEDEIBEN

Az I. világháború időszakára kifulladt a reformkor óta meghatározó liberális eszmeiség. A politikai paletta egésze meg volt róla győződve, hogy a liberalizmus válságban van, csak éppen nem tudták, merre van a megoldás, vagy pedig mást értettek a probléma okai alatt és máshol keresték a gyógyírt. A protestantizmust azért érintette súlyosan ez a kérdés, mert az egyenjogúságát a liberális eszmének köszönhette, amely mellett legkésőbb 1848 óta érthető okokból a legtöbb irányzata elköteleződött.¹⁴ A progresszív oldal a liberalizmus meghaladását, továbbfejlesztését tűzte ki célul. Tervei között szerepelt a választójog kiterjesztése; egyház és állam fokozatos szétválasztása; állami, világnézetileg semleges iskolarendszer kiépítése; valamint a nagybirtokrendszer korlátozása. A magyar társadalomfejlődés feudális jegyeinek kritikáját politikai síkon talán a polgári radikálisok és a szociáldemokraták képviselték a legegységesebben.¹⁵

A konzervatív körök a liberalizmus válságát annak átfogó kritikájára kívánták felhasználni. A magyar polgárosodás felemás, problémás oldalait hangsúlyozták, többek között a zsidóság aránytalannak tartott térnyerését a polgári hivatásokban, egyúttal pedig óvtak a forradalomtól, leginkább a fokozatos, organikus fejlődés iránt mutattak hajlandóságot. A konzervatív oldal elsősorban az ipari nagytőke és a bankszektor irányában fogalmazott meg kritikát, számos képviselője a nagybirtokrendszerben nem ellenséget, hanem a társadalmat megtartani képes szövetségest látott. 1918 előtt a konzervatív vélemények talán legartikuláltabban a Katolikus Néppárt és az agráriusok soraiban kaptak hangot.¹⁶

A politikai katolicizmus térnyerésével párhuzamosan értelemeszerűen vetődött fel a protestantizmus politikai képviselőinek kérdése. Az előbbi, a politikai ka-

13 SZÁSZ, Lajos: Rückbesinnung und Zukunftsvisionen. Das Reformationsjubiläumjahr und der ungarische Protestantismus, in: Ilic, Angela; Kühner-Wielach, Florian; Samide, Irene; Zigon, Tanja (szerk.): *Blick ins Ungeheure. Visionen und Utopien in Donau-Karpatenraum 1917 und danach*, Regensburg, Friedrich Pustet, 2019, 182–202.

14 ZSILINSZKY Mihály (szerk.): *A magyarbani protestáns egyház története*, Budapest, Athenaeum, 1907, 727–743.

15 LITVÁN György: „Magyar gondolat – szabad gondolat.” in: Uő: *Magyar gondolat – szabad gondolat. Válogatott történeti tanulmányok*, Budapest, Osiris, 2008, 15–104.

16 SZABÓ Miklós: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918)*, Budapest, Új Mandátum, 2003.; KLESTENITZ Tibor: *Pajzs és kard. Bangha Béla élete és eszmeisége*, Budapest, Századvég, 2020, 21–34.

tolícizmus fogalma régi és bevett a történeti szakirodalomban, a politikai protestantizmus meghatározása ellenben nem véletlenül sokkal kevésbé használatos.¹⁷ A nemzetközi szakirodalom is küzd a kérdéssel, nehezen kategorizálhatóak ugyanis a protestantizmus politikai megnyilvánulásai, mert az a tapasztalat, hogy a protestánsok ott sem alakítottak felekezeti pártokat, ahol egyébként többségben lettek volna. Míg a katolikusok többnyire megpróbálták erősen katolikus színezetű pártokat létrehozni, addig a protestánsok világnézeti alapon csatlakoztak a különféle pártalakulatokhoz, ezért elkötelezett protestánsok egymással világnézeti szemben álló pártokban is megtalálhatóak voltak.¹⁸ Mindez talán magyarázattal szolgál Sebestyén Jenő kudarcára nézve, aki az I. világháborút követően a Kálvinista Politikai Szövetség létrehozásával tett kísérletet általa világnézeti névvel nevezett, de a szélesebb közvélemény által felekezeti névvel értelmezett politikai szervezet alapítására.¹⁹ A világháborút megelőzően Baltazár többször is nekigyürközött egy szélesebb alapokon nyugvó antiklerikális, főképp egyházpolitikai célokért küzdő ernyőszervezet létrehozásának, ám a tervbe vett, végül 1917-ben megalakult Protestáns Szövetséget elsodorta a világháború végének kataklizmája, de fontos megjegyezni, hogy még a protestánsok sem támogatták egységesen a gondolatot.²⁰ A világháborút megelőzően a magyar kálvinizmus mintegy két erős politikai pólus között találta magát, mindkét oldal hívásának, vonzásának erejétől pedig a református közösség belső feszültsége jutott el 1918/21-re a belső szakadás szélére.²¹ A diagnózis terén viszonylag egyöntetűen elfogadott volt a megállapítás, mely szerint a magyar kálvinizmus önmagában nem tud megállni, valamelyik oldal mellett el kell köteleződnie. Érkezett hívás, illetve a Kálvin Szövetség képében szervezeti keretei is kiépültek a konzervatív megújulási kísérletnek, mely a túlhajtott liberalizmus veszélyeire hívta fel a reformátusok figyelmét.²² A másik oldalon pedig a polgári radikálisok tapogatóztak a politikai katolicizmus térnyerését aggódva figyelő református lelkészek irányában.²³ Ugyan a Baltazár Dezső által vezetett Országos Református Lelkészegyesület végül szervezeti szín-

17 GERGELY Jenő: *A politikai katolicizmus Magyarországon (1890–1950)*, Budapest, Kossuth, 1977.

18 KAISER, Jochen-Christoph: Erwägung zu Begriff und Geschichte des politischen Protestantismus, in: Uő: *Politischer Protestantismus im 19. und 20. Jahrhundert. Ausgewählte Arbeiten zur Kirchlichen Zeitgeschichte*, Konstanz, UVK, 2008, 27–38.

19 LÁNYI Gábor: Sebestyén Jenő (1884–1950) és a történelmi kálvinizmus, in: Petrás Éva (szerk.): *A 20. századi magyar protestáns közéletiség arcképcsarnoka*, Budapest, Gondolat, 2021, 27–28.

20 BIHARI Péter: *Lövészárkok a határszágban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországnán*, Budapest, Napvilág, 2008, 80.; *Debreceni Protestáns Lap*, 27(1907/50) 780–782.; *Budapesti Hírlap*, 37(1917/244), 1917. nov. 2., 6.

21 SZÁSZ: *Baltazár Dezső*, 208–265.

22 SZÁSZ: *Konzervatív kálvinizmus*, 185–196.

23 Jászi Oszkár levele Somló Bódoghoz, 1904. okt. 9.; Jászi Oszkár levele Szabó Ervinhez, 1904. okt. 16, in: LITVÁN György – VARGA F. János (szerk.): *Jászi Oszkár válogatott levelei*, Budapest, Magvető, 1991, 44–47.; Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár (a továbbiakban: T-REL) I. 18. b. 1. d. 45. Ráczy Gyula levele Baltazár Dezsőhöz, 1907. okt. 17.

ten nem kapcsolódott a progresszió irányvonalához, ám értékválasztásait tekintve kétségtelenül sokkal közelebb állt ez utóbbihoz.²⁴

A kortársak úgy érezték, hogy a reformátusoknak tehát választaniuk kell a két oldal között, és ezt a döntést meg is hozták, ki-ki neveltetése, szellemi öröksége, preferenciái által, de az bizonyos, hogy a két erős mágneses mező mintegy szétszakította a protestáns közösséget is.²⁵ Innen megközelítve érthető meg többek között az az ellentét, mely Baltazár Dezső és Ravasz László között a Horthy-korszakban is kitapinthatóan fennállt. Az alábbiakban elsősorban az egyház és a politika kapcsolatának kérdéskörére fókuszálva vizsgáljuk meg kettejük felfogásának különbségeit.

BALTAZÁR DEZSŐ ÉS A TISZÁNTÚLI KÁLVINIZMUS POLITIKAI IDENTITÁSA

Baltazár Dezső, rajta keresztül pedig a Tiszántúl jelentős része, de országosan is a vidéki protestantizmus számottevő hányada az antiklerikális progresszió követelései mellett tört lándzsát. Ez az oldal dominálta 1918/19-ig az egyházi közbeszédet, amikor azonban számosan „megégették” magukat, a végül elbukott forradalmi mozgalmakat is támogatták több-kevesebb intenzitással. Közülük többeket el is távolítottak a rendcsinálás időszakában pl. Zoványi Jenőt, Jánosi Zoltánt, valamint több sárospataki és debreceni teológiai tanárt.²⁶ Nem is csoda, hogy ez a lazább csoportosulás aztán a Horthy-korszakban leginkább utóvédharcokra kényszerült a jobboldali irányzat megerősödésével. Baltazár is csak nehezen kerülhette el a lemondást, sokáig billegett alatta a püspöki szék.

Baltazár kacskaringós politikai pályájának döntései mögött egy lelki-szellemi arcél, egy sajátos református identitás kérdésfelvetései húzódnak meg. Nehéz egy közösség száz évvel ezelőtti kollektív mentalitását, identitáselemeit megragadni, de a korabeli források alapján úgy látszik, mintha a 19. század végétől a Tiszántúl és Debrecen reformátussága elbizonytalanodott, korábbi magabiztosságát elveszítette volna.²⁷ Az addig a saját otthonában megkérdőjelezhetetlenül domináns reformátusságot versenyre kényszerítette egy dinamikus növekvő katolikus közösség, mely intézményeket létesített, társadalmi szereplővé vált – és növekedett. Baltazár maga országos visszhangot kiváltva nyilatkozta az 1930-as évek közepén:

24 BARÁTH Béla Levente: „Földbegyökerezés és égbe fogózás”. *A Tiszántúli Református Egyházkerület története Baltazár Dezső püspöki tevékenységének tükrében (1911–1920)*, Sárospatak, Hernád, 2014, 77–83.

25 JÁNOSI Zoltán: *Mi ezéltől és kikékel szövetkezzenek a protestánsok?* Debrecen, 1914.

26 KOVÁCS I. Gábor (szerk.): *Hit–Tudomány–Közélet. A Debreceni Tudományegyetem Református Hittudományi Kara (1914–1950) professzorainak életrajzi adattára és életútleírása*, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2014, 63–64., 160–161.

27 IRINYI Károly: *A politikai közgondolkodás és mentalitás változatai Debrecenben 1867–1918*, Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, 2002, 114–115., 163–164., 227–231.; FAZAKAS Gergely Tamás: *A debreceniség mintázatai: városi identitás és a lokális emlékezet rétegei a kora újkortól napjainkig*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2020.

„Debrecen megszűnt a kálvinizmus bevehetetlen fellegvárának lenni.”²⁸ Ellenben a református közösség hiába növekedett abszolút számban, arányaiban egyre kisebbé vált a városon belül. Ezzel párhuzamosan pedig a főváros hihetetlen tempójú növekedésével együtt a budapesti református közösség is egyre jelentősebbé vált, a gyarapodás üteme pedig Trianon után fel is gyorsult, ráadásul a kényszerűen vagy önként betelepülők általában tevékeny, életerős, dolgozni akaró emberek voltak.²⁹ Baltazár személyesen is úgy érezte, hogy háttérbe kerül az országosan is ünnepeelt Ravasz Lászlóval szemben, mindezt a hátrátételt talán érzékletesen mutatja meg az a tény, hogy a rádió 1925-től sugárzott református istentiszteleteket, de Debrecenből először csak 1934-ben.³⁰ Amikor Baltazár az első rádioprédikációját mondta el 1932-ben, ráadásul egyébként éppen Budapesten, akkoriban Ravasz már a századikon is túl volt.³¹ Sok szempontból tehát egyértelműen perifériává vált Debrecen Budapesthez képest még a református egyházon belül is. A saját otthonában és országosan is versenyre kényszerített debreceni reformátusság az igazi kihívást elsősorban mégis a katolicizmussal szemben érzékelte. Házon belül ők jelentek meg, egyelőre még jelentéktelen, ám folyamatosan erősödő, egyre magabiztosabb kihívóként.³² Ellenben azok a kihívások, amelyekkel a fővárosi keresztyénség nézett farkasszemet: az erős, szekularizált munkásság; a nagyszámú, liberális és az egyháztól elidegenedett polgárság, nos, ezekkel Debrecenben csak kisebb mértékben kellett számolni. A debreceni reformátusok a helyi zsidó nagypolgársággal egyébként is hagyományosan jó kapcsolatot ápoltak.

Baltazár számára a politikai és a gazdasági szféra az egyház kiemelt érdekérvényesítési területe volt. Saját magára a környezete és önmaga is politikusként tekintett, formálisan ez abból is adódott, hogy 1918-tól főrendiházi, majd később felsőházi tag is volt. Egyházi vezetői és politikusi működése szinte elválaszthatatlan egymástól. A politikával való sajátos kapcsolatát elég talán csak azáltal érzékelteni, hogy röviden felvázoljuk a politikai pályáját kronológiai sorrendben.

A későbbi püspök a függetlenségi párt hajdúsági exponenseként indult, majd 1904-ben a Mezőfi Vilmos által vezetett Újjászervezett Szociáldemokrata Párt tagja lett. Ez a párt a Magyarországi Szociáldemokrata Pártból vált ki, majd pedig agrárszocialista pártként működött, főleg a Tiszántúlon.³³ Baltazár a függetlenségi párttagságát, megyei pártalelnökségét csak 1913-ban adta fel, amikor ugyan függetlenként, de a Tisza István-féle Munkapárt támogatásával indult a nyírbátori

28 *Magyarország*, 42(1935/2) 1935. jan. 3. 8.

29 KÓSA László: Bevezetés. Reformátusok kisvárosban – nagyvárosban – világvárosban, in: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten*, 1. kötet, Budapest, Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, 11–35.

30 KLESTENITZ Tibor: A láthatatlan templom. A magyar protestantizmus és a rádiós műsorszórás kezdetei, *Valóság*, 64(2021/9), 61–70.

31 *Budapesti Hírlap*, 52(1932/250), 1932. nov. 8. 6., *Kálvinista Szemle*, 13(1932/18), 142.

32 KOVÁCS Sándor: A katolikus Debrecen, *Korunk Szava*, 5(1935/13), 225–226.

33 SZÁSZ: *Baltazár Dezső*, 87–121.

képviselőválasztáson, ám csúnyán el is bukott.³⁴ A világháború végéig Tisza híve maradt, majd a forradalmi idők kavargását követően a Horthy-rendszer ellenzékében találta meg a helyét. A fajvédők filoszemitizmusa miatt, a konzervatív katolikusok pedig az antiklerikális liberalizmusa miatt támadták. Ennek a harcnak az egyik korai epizódja volt a debreceni templomgyalázás. 1921 januárjában betörtök a debreceni Nagytemplomba, bemocskolták Baltazár padját, énekeskönyvét és a falakra több helyen is „Üsd a reformátust!” szövegű feliratot firkáltak fel.³⁵ Mindez nemhogy akadályozta volna, sokkal inkább katalizálta Baltazár politikai aktivitását, hiszen hetekkel később már egy baloldali, ellenzéki blokk egyik alapítója lett, ez volt a Polgárok és Munkások Szövetsége, fővárosi liberális pártok és az MSZDP részvételével.³⁶ Ráadásul – dacára annak, hogy 1918 őszén maga is részt vett a köztársaság kikiáltásán – Baltazár közeledett azon liberálisok köréhez, akik a formálódó Horthy-rendszer túlkapásaival szemben a legitimizmusban láttak menedéket.³⁷ Miután az ellenzéki összefogás főképp a fővárosi helyhatósági választások lesújtó eredménye miatt szétesett, többekkel együtt Baltazár is belépett 1926-ban Bethlen István kormánypártjába.³⁸ A miniszterelnök a kibékülés jegyében vállalta a cívisváros egyik képviselői mandátumát, illetve a helyi zsidóság felé is gesztusokat tett.³⁹

Mindennek dacára a püspök csupán 1929-ig maradt a kormánypártban, mert ekkor ismét lehetőséget látott az ellenzéki politikában, amit Lord Rothermere külföldről, a gazdasági válság miatti elégedetlenség belföldről támogatott. Saját programot adott, illetve a nyugtalan kisgazdákra alapozva kívánt pártot alapítani, Nagy Magyar Függetlenségi Párt néven, mindemellett pedig külföldön, francia és brit képviselőknél házalt és keresett szövetségeseket. Számos liberális kortársához hasonlóan meg volt győződve róla, hogy az ország csak akkor bízhat a revízió külföldi támogatásában, ha előbb demokratikus reformokat visz véghez. A külföldi partnerek viszonylag széles skálán helyezkedtek el, míg Franciaországban a protestáns képviselőket próbálta meggyőzni róla, hogy milyen elmaradt klerikális ország Magyarország, addig Nagy-Britanniában a munkáspárti képviselőkhöz éppen Garami Ernő adott neki ajánlólevelet. Főképp ezekből a külpolitikai akciókból fakadtak a belpolitikai és egyházon belüli krízisek. Bethlen a felsőházban támadta meg, kitergetve nyugati tárgyalásainak anyagát, hazaárulással vádolva őt.

34 SZABÓ Lajos: *Mit akar dr. Baltazár Dezső püspök?* Nyírbátor, 1913.; *Debreceni Független Újság*, 11(1913/171), 1913. aug. 5. 2.; *Az Újság*, 11(1913/185), 1913. aug. 5. 3–4.

35 VESZPRÉMY László Bernát: *1921. A Horthy-rendszer megszületésének története*, Budapest, Jaffa, 2021, 61–67.

36 L. NAGY Zsuzsa: *Bethlen liberális ellenzéke. (A liberális polgári pártok, 1919–1931.)*, Budapest, Akadémiai, 1980. 35–40.; L. NAGY Zsuzsa: *Egy poltiikus polgár portréja. Rassay Károly*, Budapest, Napvilág, 2006. 40–41.

37 BALTAZÁR Dezső: Legitimizmus – liberalizmus, *Reggeli Hírlap*, 30(1921/240), 1921. okt. 23. 5.; Baltazár Dezső a politikai helyzetről, *Egyetértés*, 3(1921/224), 1921. okt. 5. 1.

38 *Pesti Napló*, 77(1926/271), 1926. nov. 28. 5.

39 *Esti Kurír*, 4(1926/240), 1926. okt. 20. 4.

A kormányzó bátyja, aki ráadásul Baltazár mellett a tiszántúli főgondnok volt, tiltakozásképpen lemondott, ráadásul az összes magyarországi református püspök és főgondok levélben szólította fel a püspököt, hogy fejezze be a politikai tevékenységét. Végül formális kibékülés lett az „affér” vége, ám Baltazár komoly presztízsveszteséget szenvedett. A kormányzótól kapott ugyan egy szép érdemrendet, vele együtt az excellenciás úrnak kijáró megszólítást, ám végül mégis álláspontja feladására kényszerült és visszalépett a kormánypártba.⁴⁰

Politikai pályája azonban tartogatott még egy vargabetűt, hiszen Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején ismét kilépett a kormánypártból, saját ambícióin túl elsősorban az önkormányzatiságot korlátozó politikai nyomás,⁴¹ különösen is a Vásáry István debreceni polgármester, a püspök rokona és szövetségese ellen megindított politikai eredetű támadás motiválta mindebben.⁴² Végül a gazdasági válság miatt elégedetlen kisgazdákból kívánt pártot szervezni, ami ismét sikertelennek bizonyult. Egyrészt a konkurens kisgazda-vezetők féltékenysége, másrészt a kormányzati nyomás miatt a püspök újonnan visszavonulót fűjt és visszalépett a kormánypártba.⁴³ Ezt követően immár haláláig ott is maradt, utolsó éveiben a politikai aktivitása leginkább a Debrecenben is erős nyilasmozgalommal szembeni fellépésből állt.⁴⁴ Mindez az összesen mintegy 9-10 pártváltás önmagában is szépen illusztrálja az egyház és politika kapcsolatának útvesztőit egyetlen egyházkormányzói életút kapcsán. Az ideológiai szempontból is rendkívül színes politikai pálya velejárói, a korteskampányok, hírlapi csaták, nagygyűlések, interpellációk és botrányok sora ásta alá a kortársak szemében Baltazár és rajta keresztül az egyház hitelességét. A politikai tevékenységét baráti oldalról is érte kritika. A püspök 1913-as hirtelen pártváltása és nyírbátori fellépése nyomán fogalmazta meg az érte és miatta aggódo református hívek gondolatait Kiss Ferenc későbbi debreceni teológiai professzor.

„Kétségbe ejtettél leveleddel: a debreceni püspök mint képviselőjelölt s a mai parlamenti viszonyok között mint képviselő! Gondolatnak is elviselhetetlen. [...] Hónapokon át hurcolják tisztes nevedet s még tisztesebb állásodat az ország minden újságján, minden kaszinójában, minden piacán; jámbor, becsületes kálvinista lelkek borzadnak meg a hírre, hogy a hazaárulók és önboldogulók dervis csapatába állottál [...]” – írta bizalmas levelében.⁴⁵

40 SZÁSZ Lajos: Püspök a miniszterelnök ellen. Baltazár Dezső és Bethlen István politikai küzdelme (1929–1931), in: Kiss Réka–Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány, identitás, történelem*. 2019, 2. kötet, Budapest, KRE, 2020, 145–162.

41 VONYÓ József: *Gömbös Gyula és a hatalom. Egy politikussá lett katonatiszt*. [Pécs], Kronosz, 2018, 433.

42 VERESS Géza: *Vásáry István politikai pályája*. Debrecen, Csokonai, 1999, 55–165.

43 *Pesti Napló*, 86(1935/113), 1935. máj. 18. 2.; *Pesti Napló*, 86(1935/115), 1935. máj. 21. 9.; *Debreceni Független Újság*, 31(1935/113), 1935. máj. 18. 5.

44 SZÁSZ: *Baltazár Dezső*, 348–356.

45 TtREL I. 1. e. 14. d. 1109/1913. Kiss Ferenc levele Baltazár Dezsőhöz, 1913. júl. 19.

Az egyházon belüli botrányok kialakulását bizonyosan elősegítette, hogy Baltazár egyáltalán nem kívánta politikai pályáját elválasztani a püspöki szolgálatától. Sokszor használt módszere volt, – értelemszerűen szerepfelfogásából adódóan: hiszen püspökként politizált, és nem pedig annak ellenére –, hogy ha politikai ellenfelei támadták, akkor megpróbálta azt a református egyház elleni támadásként feltüntetni. Ez akkor okozott igazán kellemetlen, már-már pikáns helyzeteket, amikor például a szintén református Bethlen István miniszterelnök, illetve többek között a saját elnöktársa, a tiszántúli főgondnok állt vele szemben. Ezért a szerepfelfogásáért többen is kritizálták a korszakban, próbálták rámutatni arra, hogy igazából személyes politikai tevékenységről, ambícióról van csupán szó, nem pedig egyházi megbízatásról.⁴⁶ Másik oldalon ellenben alkalomról alkalomra több tucatnyi presbitérium bizalmi nyilatkozata töltötte meg a püspök mögött álló lapok hasábjait egy-egy politikai akció nyomán.⁴⁷ Némileg joggal vetődhet fel a kérdés, hogy volt-e egyáltalán ezen a kacskaringós politikai útvonalon bármilyen szilárd alapérték, egy ambiciózus püspöki személyiségen túl? Az egész pályát szem előtt tartva több ilyen is található: 1. a politikai katolicizmus előnyomulásától való félelem, mely mintegy érzékeny műszerként reagált bármiféle elmozdulásra a felekezeti egyensúly terén. 2. Az egyház anyagi és politikai érdekeinek képviselője. Amikor ezeket a kézzel fogható vagy szimbolikus tőkéket veszélyben érezte, rögtön erővel lépett fel. 3. Liberális szabadságjogok, mint a sajtószabadság, gyülekezési szabadság, polgári jogegyenlőség védelme. 4. Baltazár filozofizmus, mely az esetében politikai rendszereken átívelő jelenség, amelynek képviselőtéért komoly áldozatokra is képes volt, támadásokat is vállalt. Harcolt a numerus clausus ellen, az 1920-as években a fajvédőkkel, a következő évtizedben a kibontakozó nyilasmozgalommal, de még a német nácikkal szemben is publikált külföldön egy vitairatot.⁴⁸ A zsidósággal való kapcsolatában a személyes vonzalma, szimpátiája is fontos tényező volt, jó barátai voltak mindenféle zsidó politikai és vallási irányzatból,⁴⁹ egy alkalommal odáig is elment, hogy még – több kortárs értelmezése szerint – a zsidómisszió jogosságát is megkérdőjelezte.⁵⁰ Talán nem is csoda, de mindenesetre jellemző kettejük különböző hozzáállására, hogy az áttérni vágyó zsidók Baltazárt szinte sosem keresték fel, hanem – püspöki levelezése tanúsága szerint – inkább Ravasz Lászlónál jelentkeztek, ellenben a kiugrani vágyó kato-

46 Baltazár egyik legerősebb kritikus, Milotay István megfogalmazásában a püspök „ezekben a harcokban sárosan vonszolta a legszebb egyházi méltóság palástját s megbízatás nélkül egyik kudarcból és szegényből a másikba hurcolta a reformátusság nevét és drága érdekeit.” Milotay István: Debrecen, *Magyarország*, 2(1921/24), 1921. jan. 30. 1.; SZÁSZ: *Baltazár*, 256–257.

47 A nyírmeggyesi presbitérium dr. Baltazár Dezső püspökhöz, *Debreceni Protestáns Lap*, 40(1920/47) 1920. nov. 13. 189–190.

48 BALTHAZAR, Desider: Christentum, Rassenwahn, Judenverfolgung, in: *Die Gefährdung des Christentums durch Rassenwahn und Judenverfolgung*, Luzern, Vita Nova Verlag, 1935, 11–28.

49 SÍRÓ Béla: A liberális püspök és a cionizmus, *Szombat*, 4(1992/4), 27–29.; SÍRÓ Béla: Baltazár Dezső református püspök és a magyar zsidóság, *Debreceni Szemle*, 1(1993/2) 228–237.

50 BALTHAZAR Dezső: Az Egyenlőség szerkesztőjének. Teljes levél, *Egyenlőség*, 51–52(1931–32/28), 1.

likus papok és szerzetesek az ország minden szegletéből a tiszántúli püspöknél kopogtattak támogatásért, amit rendszerint meg is kaptak.⁵¹

RAVASZ LÁSZLÓ PÜSPÖKI SZEREPELFOGÁSA

Ravasz Lászlót 1921-ben választotta meg a dunamelléki egyházkerület püspökének, és már beiktatása alkalmával leszögezte, hogy egyházvezetői szolgálatát milyen hangsúlyok mellett kívánja folytatni. „Magamat a dunamelléki ref. egyházkerület főpásztorául érzem, mert a papságnak a legértékesebb és legnemesebb tartalmát a pásztorság adja. Bennem nem a kormányzó, nem a financier, nem a politikus, nem a közjogász fog érvényesülni, én azt akarom, hogy a pásztor érvényesüljön. Ezekre az utóbbi funkciókra nálamnál ezerszer különb egyéniségek állanak rendelkezésre.”⁵² Ravasz számára a pásztori, igehirdetői identitás pályája későbbi szakaszaiban is meghatározó maradt. Baltazárral ellentétben a napi politikától rendszerint távol tartotta magát, pártpolitikai küzdelmekbe nem bonyolódott, kereste a modus vivendit az éppen aktuális kormánnyal. Emellett megpróbálta a hivatalos egyháztól és annak tisztviselőitől, a lelkészi kartól a társadalmi, politikai kérdéseket távolabb tartani, ezek tárgyalására az egyház mellett működő egyesületeket tartotta megfelelőbb fórumnak.⁵³ Amikor azonban szükségesnek érezte a fellépést, akkor cselekedett, az egyház érdekében, ám egyúttal a legtöbb esetben a kormányt támogatva. Így tett főgondnokával, Teleki Józseffel együtt, amikor 1930-ban – a Bethlen–Baltazár „affér” idején – nyilatkozatban tiltotta meg az egyházkerület presbitériumai számára a kérdés napirendre vételét.⁵⁴ Lépésével egyértelműen, ha formálisan passzív módon is, de mégis Bethlen István mellett tette le a voksát, amikor megakadályozta a presbitériumokat abban, hogy kiálljanak Baltazár mellett. Ha szükségesnek érezte, személyesen is fellépett – leginkább csak bizalmas úton – egy-egy mandátum vagy választókerület ügyében is, hogy általában a kormánypártnak megfelelő döntés szülessen. Így kérte fel például 1926 végén Eöri Szabó Dezső református lelkészt, aki a kormánypártból kilépett, és Bethlen István ellen fordult, hogy vonuljon vissza a politikától és ne induljon a következő választáson. Eöri Szabó anyagi kompenzáció esetén vállalkozott is a visszalépésre.⁵⁵

51 Baráth Mihály önéletrajza, in: SZABADI István (szerk.): Tiszántúli református lelkész-önéletrajzok, 2. kötet, Debrecen–Nagyvárad, Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár – Királyhágó-melléki Református Egyházkerületi Levéltár, 2016. 334.

52 Dr. RAVASZ László püspöki székfoglaló beszéde, in: Kiss Réka, Lányi Gábor (szerk.): *Ravasz 100*, 67–68.

53 KISS Réka: Ravasz László püspöki működése, in: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten*, 1. kötet, Budapest, Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, 554–558.

54 A Dunamelléki Egyházkerület Elnöksége a Baltazár-Bethlen ügyről, *Református Figyelő*, 3(1930/31), 368–369.

55 RL A/1C Elnöki iratok. 10. d. 1926/1476. Eöri Szabó Dezső levele Ravasz Lászlóhoz. 1926. dec. 5.

Ravasz a Horthy-korszakban még gyakran hangoztatott erdélyi származásával is integráló szerepet töltött be a kormányokon átívelő politikai kurzus revíziós gondolatának megtestesítőjeként,⁵⁶ míg vele szemben Baltazár erősebben épített saját imázsának kialakításában is az üldöztetés és a (vallás)szabadságért folytatott küzdelem szimbólumaira, így hangsúlyozta felmenői között a hajdúk és a gályarab-prédikátorok jelenlétét.⁵⁷ Ravasz szellemi-lelki vezetőként volt jelen a Horthy-korszak konzervatív politikai rendszerében, méltatói a Horthy- és Bethlen-korszak elnevezéseken túl, mint a rendszer stabilizáló tényezőjét emelték ki a Ravasz László-korszakot az egyházkerület és az országos egyház életében. A püspök közéleti megnyilvánulásai közül talán csak a zsidótörvények felsőházi tárgyalása során elmondott előbb támogató, majd elutasító hangú beszédei azok, amelyek a korszakban is nagyobb visszhangot váltottak ki, és azóta is vitákat, nem egy esetben pedig elmarasztaló ítéleteket generálnak.⁵⁸

Tiszántúli kollégájával ellentétben megadatott számára, hogy aktív püspöki szolgálatát követően reflektáljon az általa átéltekre. Az 1960-as években megfogalmazott, és csupán évtizedekkel később publikált visszaemlékezések a korábban idézett, Baltazárral kapcsolatos karcosabb, polemikusabb szövegekkel szemben már letisztultabb, árnyaltabb megfogalmazást, a mélyebb összefüggések iránti nyitottságot tükrözik. Visszaemlékezéseinek minket érdeklő részleteiben kifejti, hogy meglátása szerint a magyar kálvinizmusnak két nagy csoportosulása, nagyjából földrajzilag is körülhatárolható egysége létezett hagyományosan: a dunai és a tiszai kálvinizmus. A dunamelléki egyházkerület a Dunántúllal, illetve Tiszántúl a tiszáninneni egyházkerülettel karöltve képezte a két egységet. Érdemes a visszaemlékezéseiben a két püspök, illetve az általuk vezetett két egyházkerület eltérő attitűdjéről, értékválasztásairól szóló szöveget hosszabban is idézni:

„A dunai kálvinizmus természetszerűleg körém csoportosult, míg a tiszai Baltazár mögött állott. Ez a polarizáció nem járt minden küzdelem nélkül, de ez a birkózás nem a két vezető személyes érzésein múlt, hanem két különböző teológiai felfogás, egyházpolitikai sarkigazság és lelkipásztori eszmény különbözősége volt. Baltazár hagyományos ortodox, én ébredő pozitivista voltam: Baltazár az egyház közjogi testét nézve s a 1848. XX. t.c. alapján akarta a magyar kálvinizmus jövőjét megalapozni, én a lelki kálvinizmust hirdettem s az egyház belső megújulásért küzdöttem. Baltazár politikus volt, én pásztor, ő a tekintély és a dekorum embere; én a közvetlen szolgálaté. Mivel én 11 évvel voltam fiatalabb, mint ő, én voltam a »survivor«, túlélő s mivel az én tanításom volt az újabb, ez lett általánossá, mikor az egyház legfőbb testületeinek irányításában reám került a sor. [...] Ez idő alatt sokszor megpróbálták Budapestet

56 HATOS: *Szabadkőművesből*, 25–31.

57 SZÁSZ: *Baltazár*, 18–22.

58 HATOS: *Szabadkőművesből*, 230–249.; KISS: RAVASZ, 558–564.

Debrecennel szemben kijátszani, mindig az én vonakodásommal vagy éppen tiltakozásommal.”⁵⁹

Ezek az érzékeny, legtöbb esetben helytálló meglátások némi pontosítással ugyan, ám mégis megfelelő értelmezési keretet nyújthatnak a számunkra is. Ugyanakkor fontos e helyen kiemelni, hogy Baltazár sem csupán politikus volt – a Horthy-korszakban kibontakozó debreceni belmisszióról, gyülekezetépítésről kevésbé jelenik meg a szakirodalomban, ennek emlékezetét a református köztudatban rendre elhomályosítja a fővárosi belmissziós ébredés története –, ugyanis a kálvinista Rómában ekkor igenis élénk misszió folyt,⁶⁰ a lelkészi kar és a helyi presbitérium jelentős része aktívan építette a helyi egyházközségeket.⁶¹ Ám Ravasz sem csupán pásztor volt – politikus volt ő maga is. Csak éppen kormánypárti, némi túlzással mondhatjuk: az örök ellenzéki Baltazárral szemben szinte mindig kormánypárti. Ez a politikai protestantizmus másik vonulata, amely az aktuális kormányerővel megpróbálja a modus vivendit megtalálni az egyház érdekében. Tagadhatatlan ugyanakkor, hogy politikai és szellemi háttérháza a Horthy-korszak konzervatív bázisa volt, melynek kialakításában és fenntartásában egyaránt szerepet vállalt. Ám Ravasznak közéleti pályája utolsó szakaszában lehetősége nyílt számára sok szempontból idegen és vele szemben ellenséges politikai erőkkal is találkozni, együttműködni vagy éppen – az általa később megvallott „inkább okos, mint erős” módjára – szembeszállni, végül engedve a nyomásnak, háttérbe vonulni.⁶²

A MAGYAR KÁLVINIZMUS LELKI ARCA – RÉVÉSZ IMRE GONDOLATAI

Révész Imre, aki már származásánál fogva is sajátos egyvelegét adja a „dunai” és „tiszai” kálvinizmusnak, hiszen maga egy debreceni lelkész unokája, édesapja Kassán volt lelkész, és a tiszáninneri egyházkerület püspökeként szolgált, ő maga pedig kolozsvári teológus, majd teológiai tanár volt, Trianont követően debreceni lelkész, egyetemi tanár, később pedig tiszántúli püspök lett. Felfogásában, gondolkozásában mindig megmaradt Ravasz László követőjének, püspökként egyik legfontosabb szövetségésének.⁶³

Révész az 1920-as évek elején papírra vetett, végül 1923-ban megjelent írásában három lelki típust, arcvonást vázolt fel a magyar kálvinizmus vonatkozásában.

59 RAVASZ László: *Emlékezéseim*, Budapest, Református Zsinat Sajtó Osztálya, 1992, 171.

60 Bibliakörök a debreceni református egyházunkban, *Vasárnap*, 21(1934/43), 355–356.

61 KIS Dávid: „A debreceni presbitérium igen nagy célra van elhívva...” Vitás ügyek a debreceni presbitériumban az 1920-as évek első felében, in: *Studia Universitatis Babeş-Bolyai – Theologia Reformata Transylvanica*, 68(2023/1), 126–145.

62 LÁNYI Gábor: „Inkább okos voltam, mint erős”. Ravasz László lemondatásának körülményei (1948), in: Kiss Réka, Lányi Gábor (szerk.): *Ravasz 100*, 49–52.

63 DEZSŐ Kinga Julianna: „Évêque malgré lui.” Révész Imre püspöki működése a Horthy-korszakban, *Korall*, 23(2023/94), 44–68

Az első az antikatólikus kálvinizmus, melynek Debrecen a középpontja, valamint ekkor a Baltázár által vezetett Országos Református Lelkészegegyesület volt a szervezeti bázisa. Debrecenben érezték leginkább az évszázados elnyomást, ezért itt voltak a legérzékenyebbek minden katolikus hatalmi lépéssel szemben. Meglátása szerint ezt a sérelmi, elnyomásból fakadó ellenérzést a 19. századi liberalizmus fejlesztette ki teljesen. „Mikor a magyar protestáns vallásos élet általános XIX. századbeli hanyatlásával kapcsolatban Debrecenben is kezdtek kiszáradni a református keresztyénség igazi tartalmi értékei, tulajdonképpeni vallásos erői: a helyükre betódult az antikatólikum” – írta Révész a című város vallási irányáról.⁶⁴

Révész felosztásában a második az antiliberális kálvinizmus, melynek intézményszerű formája a Kálvin Szövetség, melyet az ORLE-val szinte egy időben alapítottak. Az antiliberális kálvinizmus küzdeni akart mindenfajta helytelenül felfogott liberalizmus, szabadságfelfogás ellen, összefoglalva a keresztyénellenes modern szellemi irányzatok ellen. Vezetői leginkább világi értelmiségiek voltak. Révész szerint velük egy komoly probléma volt: Nem ismerték fel, hogy az 1920-as évek vezéreszméje, „a keresztyén-nemzeti egység, mint politikai irányzat a magyarság társadalmi, kulturális, gazdasági fölényének és a keresztyén erkölcsiség uralmának biztosítása, e két mindörökké igaz eszme, jogosult törekvés és szent kötelesség munkálása mellett, közben és által kénytelen volt – az irány nem egy vezéremberének jobb meggyőződése ellenére – munkálni és szolgálni a magyarországi római katolikus egyház közhatalmi érvényesülését, intézményes és külgazdasági (nagybirtok-politikai) érdekeit, lelki és társadalmi tekintélyét is.”⁶⁵

A két irányzat ellentétét lett volna hivatott meghaladni a harmadik csoport, a Révész által pietista kálvinizmusnak nevezett irányzat, melyet talán belmissziós mozgalomnak is nevezhetünk, amely szervezeti alapját pedig a belmissziós szervezetekben – mint a Keresztyén Ifjúsági Egyesület, Magyar Evangéliumi Keresztyén Diákszövetség – lelta meg. Révész szerint azonban nem sikerült áthatnia a magyar református egyházat ennek a belső megújulásnak. „A magyar református evangéliumi megújulás mindmáig nem bírta még kielégítően megteremteni a maga kapcsolatát a történelmi egyházzal s legfőképpen az annak törzselemét alkotó magyar kálvinista parasztnéppel és kispolgári elemmel” – fejtette ki ennek okait.⁶⁶ Révész Imre tehát nem személyekről, hanem sokkal inkább az általuk megtestesített irányzatokról, lelki alkotókról értekezett. Az általa megfogalmazott irány az egység kiépítése számára egymás értékeinek kölcsönös elfogadásán, valamint a személyes Krisztus-kapcsolat hangsúlyozásán nyugodott. Nem is csoda, hogy az 1920-as évek második felének politikai értelemben kicsit csendesebb időszakában Révész volt az egyik legerősebb támogatója a Hit és Szolgálat mozgalomból kiinduló egységtörekvésnek, amely az Országos Református Nagygyűléseket

64 RÉVÉSZ Imre: *A mai magyar kálvinizmus*, Budapest, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Rt., 1923, 20.

65 RÉVÉSZ: *Kálvinizmus*, 27.

66 RÉVÉSZ: *Kálvinizmus*, 32.

rendezte meg 1927-ben és 1928-ban. Ugyan a háttérben felerősödő gazdasági és politikai nehézségek miatt az 1929-es nagygyűlés már elmaradt, valamint az „általános keresztyén” és „történelmi kálvinista” irányzatok képviselői is összevesztek, a rövid időre Baltazár Dezsőt és Ravasz Lászlót is egy asztalhoz ültető mozgalom a református egységtörekvések kicsiny, ám szép fejezeteként marad fenn.⁶⁷

ÖSSZEGZÉS

A 20. század első felében számos égető kérdés osztotta meg a magyar reformátusok közösségét. Az aktuális politikai, társadalmi kérdések, a többi felekezettel és az állammal fenntartott kapcsolat polarizálták a református közvéleményt is. A liberális protestantizmus hagyományai, valamint a modern, megújulást és társadalmi aktivitást szorgalmazó konzervatív irányzatok a belső egyházi fórumokon kívül a nyilvánosság számos területén összecsaptak. A kortársak számára is egyértelmű volt, hogy a liberális szabadságjogok kiterjesztésével, vagy a zsidókérdéssel kapcsolatosan eltérő vélemények és hozzáállások figyelhetőek meg a két nagy református tömb között.

Úgy tűnik azonban, hogy mind Ravasz László, mind pedig Baltazár Dezső sokkal inkább csupán megtestesítették az általuk vezetett irányzat értékválasztásait, mintsem formálták azokat. Kifejezői voltak az általuk képviselt eszméknek, nem pedig egy személyben megalkotói. Kettejük változó súlya az egyházon belül ilusztrálja a két irányzat egymáshoz viszonyított dinamikusán változó erőviszonyát is. Míg Baltazár nagyjából az első világháború végéig tudta első számú vezetőként meghatározni önmagát, addig Ravasz az 1920-as évek közepétől nem csupán vitathatatlanul karizmatikus személyisége révén, hanem az általa vezetett dunameléki református közösség megerősödése okán is szépen lassan átvette tőle az egyház szellemi-lelki vezetését. A háttérben meghúzódó demográfiai folyamatok – a fővárosi reformátusság létszámának gyarapodása, valamint a debreceni kálvinisták relatív súlyvesztése –, a gazdasági és társadalmi átalakulás, valamint a magyar politikai színtér jobbratolódása Baltazár 1936-ban bekövetkezett halálakor már egyértelműen identitásában meggyengülve érte a tiszántúli liberális reformátusságot. Amint azonban láttuk, az egység gondolata az 1920-as évektől kezdődően folyamatosan jelen volt az egyházon belül, a krízisek és küzdelmek közepette a lelki megújulás iránti vágy továbbra is ott élt a korszak egyházi vezetőiben is. „A magyar reformátusság lelki megújodása és megébredése kétségtelenül egy közös nagy vágy minden magyar folyó partján” – írta reményteljes hangon a dunameléki egyházkerület egyik szellemi irányadója, Muraközy Gyula 1935 adventjében.⁶⁸

67 SZÁSZ Lajos: Országos Református Nagygyűlések a Horthy-korszakban, in: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *HIT 2018. Hagyomány, Identitás, Történelem*, Budapest, KRE–L’Harmattan, 2019, 375–390.

68 MURAKÖZY Gyula: Budapest és Debrecen, *Református Élet*, 2(1935/49), 398.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

- Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára
 C/141. Ravasz László levelezése
 A/1C. Elnöki iratok
 Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár
 I. 1. e. Elnöki iratok
 I. 18. b. Országos Református Lelkészegegyesület iratai

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BALTHAZAR, Desider: Christentum, Rassenwahn, Judenverfolgung, in: *Die Gefährdung des Christentums durch Rassenwahn und Judenverfolgung*, Luzern, Vita Nova Verlag, 1935, 11–28.
- BARÁTH Béla Levente: „Földbégycerezés és égbe fogózás.” *A Tiszántúli Református Egyházkerület története Baltazár Dezső püspöki tevékenységének tükrében (1911–1920)*, Sárospatak, Hernád, 2014.
- BIHARI Péter: *Lövészárkok a hátrországban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországon*, Budapest, Napvilág, 2008.
- DEZSŐ Kinga Julianna: „Évêque malgré lui.” Révész Imre püspöki működése a Horthy-korszakban, *Korall*, 23(2023/94), 44–68.
- FAZAKAS Gergely Tamás: *A debreceniség mintázatai: városi identitás és a lokális emlékezet rétegei a kora újkortól napjainkig*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2020.
- GERGELY Jenő: *A politikai katolicizmus Magyarországon (1890–1950)*, Budapest, Kosuth, 1977.
- HATOS Pál: *Szabadkőművesből református püspök. Ravasz László élete*, Budapest, Jaffa, 2016.
- HATOS Pál: A magyar protestantizmus és eszmei fordulata Tisza Istvántól Ravasz Lászlóig, *Múltunk*, 50(2005/1), 89–117.
- IRINYI Károly: *A politikai közgondolkodás és mentalitás változásai Debrecenben 1867–1918*, Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, 2002.
- JÁNOSI Zoltán: *Mi célból és kikkel szövetszövenek a protestánsok?* Debrecen, 1914.
- KAISER, Jochen-Christoph: Erwägung zu Begriff und Geschichte des politischen Protestantismus, in: Uő: *Politischer Protestantismus im 19. und 20. Jahrhundert. Ausgewählte Arbeiten zur Kirchlichen Zeitgeschichte*, Konstanz, UVK, 2008, 27–38.
- KIS Dávid: „A debreceni presbitérium igen nagy célra van elhívva...” Vítás ügyek a debreceni presbitériumban az 1920-as évek első felében, in: *Studia Universitatis Babeş-Bolyai – Theologia Reformata Transylvania*, 68(2023/1), 126–145.
- KISS Réka: Ravasz László püspöki működése, in: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten*, 1. kötet, Budapest, Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, 558–564.
- KLESTENITZ Tibor: *Pajzs és kard. Bangha Béla élete és eszmeisége*, Budapest, Századvég, 2020.

- KLESTENITZ Tibor: A láthatatlan templom. A magyar protestantizmus és a rádiós műsorszórás kezdetei, *Valóság*, 64(2021/9), 61–70.
- KÓSA László: Bevezetés. Reformátusok kisvárosban – nagyvárosban – világvárosban, in: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten*, 1. kötet, Budapest, Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, 11–35.
- KOVÁCS I. Gábor (szerk.): *Hit–Tudomány–Közélet. A Debreceni Tudományegyetem Református Hittudományi Kara (1914–1950) professzorainak életrajzi adattára és életútleírása*, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2014.
- L. NAGY Zsuzsa: *Bethlen liberális ellenzéke. (A liberális polgári pártok, 1919–1931.)*, Budapest, Akadémiai, 1980.
- L. NAGY Zsuzsa: *Egy politikus polgár portréja. Rassay Károly*, Budapest, Napvilág, 2006.
- LÁNYI Gábor: Sebestyén Jenő (1884–1950) és a történelmi kálvinizmus, in: Petrás Éva (szerk.): *A 20. századi magyar protestáns közéletiség arcképcsarnoka*, Budapest, Gondolat, 2021, 13–32.
- LÁNYI Gábor: „Inkább okos voltam, mint erős”. Ravasz László lemondatásának körülményei (1948), in: Kiss Réka, Lányi Gábor (szerk.): Kiss Réka, Lányi Gábor (szerk.): *Ravasz 100 – Püspöki jelentések. Előadások Ravasz László püspöki beiktatásának 100 éves évfordulója alkalmából. Ravasz László püspöki jelentései 1922–1948*, Budapest, Dunamelléki Református Egyházkerület – Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet – Kálvin Kiadó, 2023, 49–52.
- LITVÁN György – VARGA F. János (szerk.): Jászi Oszkár válogatott levelei, Budapest, Magvető, 1991.
- LITVÁN György: „Magyar gondolat – szabad gondolat.” in: Uő: *Magyar gondolat – szabad gondolat. Válogatott történeti tanulmányok*, Budapest, Osiris, 2008, 15–104.
- MÓRICZ Zsigmond: A magyar protestantizmus problémája, *Nyugat*, 6(1913/16), 215–216.
- RAVASZ László: *Emlékezéseim*, Budapest, Református Zsinat Sajtó Osztálya, 1992.
- RAVASZ László: XV. püspöki jelentés, in: Kiss Réka, Lányi Gábor (szerk.): *Ravasz 100 – Püspöki jelentések. Előadások Ravasz László püspöki beiktatásának 100 éves évfordulója alkalmából. Ravasz László püspöki jelentései 1922–1948*, Budapest, Dunamelléki Református Egyházkerület – Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet – Kálvin Kiadó, 2023, 281–295.
- RAVASZ László püspöki székfoglaló beszéde, in: Kiss Réka, Lányi Gábor (szerk.): *Ravasz 100 – Püspöki jelentések. Előadások Ravasz László püspöki beiktatásának 100 éves évfordulója alkalmából. Ravasz László püspöki jelentései 1922–1948*, Budapest, Dunamelléki Református Egyházkerület – Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet – Kálvin Kiadó, 2023, 59–68.
- RAVASZ László: *Legyen világosság. Beszéddek, írások*, 1–2. kötet, Budapest, Franklin-Társulat, 1938.

- RÉVÉSZ Imre: *A mai magyar kálvinizmus*, Budapest, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Rt., 1923.
- SÍRÓ Béla: A liberális püspök és a cionizmus, *Szombat*, 4(1992/4), 27–29.
- SÍRÓ Béla: Baltazár Dezső református püspök és a magyar zsidóság, *Debreceni Szemle*, 1(1993/2), 228–237.
- SZABADI István (szerk.): Tiszántúli református lelkész-önéletrajzok, 1–2. kötet, Debrecen–Nagyvárad, Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár – Királyhágómelléki Református Egyházkerületi Levéltár, 2016.
- SZABÓ Lajos: *Mit akar dr. Baltazár Dezső püspök?* Nyírbátor, 1913.
- SZABÓ Miklós: *Az újkonzervatívizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918)*, Budapest, Új Mandátum, 2003.
- SZÁSZ Lajos: Országos Református Nagygyűlések a Horthy-korszakban, in: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *HIT 2018. Hagyomány, Identitás, Történelem*, Budapest, KRE – L’Harmattan, 2019, 375–390.
- SZÁSZ, Lajos: Rückbesinnung und Zukunftsvisionen. Das Reformationsjubiläumsjahr und der ungarische Protestantismus, in: Ilic, Angela; Kühner-Wielach, Florian; Samide, Irene; Zigon, Tanja (szerk.): *Blick ins Ungewisse. Visionen und Utopien in Donau-Karpatenraum 1917 und danach*, Regensburg, Friedrich Pustet, 2019, 182–202.
- SZÁSZ Lajos: Püspök a miniszterelnök ellen. Baltazár Dezső és Bethlen István politikai küzdelme (1929–1931), in: Kiss Réka–Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány, identitás, történelem*. 2019, 2. kötet, Budapest, KRE, 2020, 145–162.
- SZÁSZ Lajos: *Baltazár Dezső református püspök közéleti és egyházi tevékenysége*, Doktori értekezés, Budapest, 2021.
- SZÁSZ Lajos: Konzervatív kálvinizmus a 20. század első harmadában. Bernát István pályája, in: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány, Identitás, Történelem 2022*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2023, 185–196.
- TÖKÉCZKY László: Az első Protestáns Szemle (1889–1919), *Protestáns Szemle*, 1(1992/1), 15–16.
- VERESS Géza: *Vásáry István politikai pályája*. Debrecen, Csokonai, 1999.
- VESZPRÉMY László Bernát: *1921. A Horthy-rendszer megszilárdulásának története*, Budapest, Jaffa, 2021.
- VONYÓ József: *Gömbös Gyula és a hatalom. Egy politikussá lett katonatiszt*. [Pécs], Kronosz, 2018.
- ZSILINSZKY Mihály (szerk.): *A magyarbaroni protestáns egyház története*, Budapest, Athenaeum, 1907.

*Hornyák Máté*¹

PÉTER JÁNOS ÉLETÚTJA TILDY ZOLTÁN IRODÁJÁIG

ABSTRACT

The life of János Péter to Zoltán Tildy's office

For many people, the name János Péter (1910–1999) brings to mind a life full of twists and turns, but perhaps most people have a negative view of him. Although there are those who consider his work as Minister of Foreign Affairs of the Hungarian People's Republic (1961–1973) to be outstanding, many are critical of his work, especially in the Church. In particular, they find it objectionable that the Reformed pastor, who held the bishopric of the Transibiscan Reformed Church District between 1949 and 1956, was a clear supporter of the party-state establishment as foreign minister and vice-president of the National Assembly.

In this article we focus on the early turning points in János Péter's career, including his pastoral activities, his early interest in church press and media, and his foreign service in the Reformed Universal Convention.

Keywords: János Péter (1910–1999), 20th Century History of the Reformed Church in Hungary, Church-State Relations, Rescue of Jews, Home Mission

Péter János nevét hallva sokaknak egy fordulatokban gazdag életút jut eszébe, amelyet azonban a legtöbben talán negatívan ítélnék meg. Még ha vannak is olyanok, akik kimagaslónak tekintik külügyminiszteri munkáját, sokan látják kritikusan főképpen egyházi tevékenységét. Leginkább azt tartják kifogásolhatónak, hogy az 1949 és 1956 között a debreceni püspöki széket elfoglaló református lelkipásztor külügyminiszterként és az Országgyűlés alelnökeként egyértelműen a pártállami berendezkedés támogatójaként tevékenykedett.

1 Hornyák Máté, történész, a Nemzeti Emlékezet Bizottságának külsős kutatója.
hornyakmate@gmail.com

Jelen tanulmányunkban Péter János életútjának korai fordulópontjaira helyezük a hangsúlyt, azon belül is lelkeszi tevékenységére, illetve a református Egyetemes Konventben végzett külügyi szolgálataira. Péter János nem hagyott hátra visszaemlékezést, pedig a háború előtt ezt fontosnak tartotta,² ezért az életút rekonstruálásához kiindulópontul a különféle hivatali tisztségei idején keletkezett személyes levelei szolgálnak. Mivel a rendszerváltás előtti egyházvezetés közel 35 évig jobbnak gondolta elhallgatni a Bethesda Kórház és a Filadelfia Diakonissza Intézet múltját, 1985-ig a megmaradt dokumentumokat nem tartották ildomosnak előtérbe helyezni.³ Mindez mintegy tabusította Péter János Bethesdában töltött több mint tízéves szolgálatának (1936–1949) felidézését, még akkor is, ha 1975-ben maga Péter is elismerte egy rövid háborús visszaemlékezésben, hogy a Bethesda kórházban a vészkorszak idején embermentő tevékenység zajlott.⁴ Az 1980-as évek második felétől több 1944–1945-ös évekkal foglalkozó történeti művel kapcsolatban kérték ki Péter János véleményét, feltételezhetően azért, mert elismerték olyan, a korszakban meghatározó szereplőkkel való kapcsolatát, mint például Nagy Ferenc, Veres Péter⁵ vagy a budapesti Svéd Vöröskeresztet vezető Valdemar Langlet.⁶

PÉTER JÁNOS GYERMEKKORA

A Péter család történetével kapcsolatban kevés megbízható információval rendelkezünk. Ezek közé tartozik, hogy édesapja, a vele azonos nevű id. Péter János⁷ 1886. december 22-én, édesanyja, Benkő Ida pedig 1883-ban született. Arra is találunk utalást, hogy apai nagyapjának, Péter Jakabnak ingóságait 1890-ben elárverezték,⁸⁹ Péter János szülei a Tolna megyei Alsónyéken laktak, de családjuk nem

2 Péter János: Ciano gróf, *Református Jövő*, 1944. január 12., 1.

3 TÓTH Károly: Mít tett a magyar református egyház a zsidóüldözés ellen?, *Confessio* 9(1985/2), 15–24, 18. Bartha Tibor, a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke 1984-ben beszélt a zsidómentésről az MTA Történettudományi Intézete, az MSZMP KB Párttörténeti Intézete és a Hadtörténeti Intézet közös konferenciáján. Az előadás szövegét közli BARTHA Tibor: A Magyarországi Református Egyház 1944-ben, *Református Egyház* 8(1984/3), 3–8.

4 Péter János: *Budapest – Párizs – Moszkva. Tanúságtévők*, Budapest, Kossuth, 1975. A visszaemlékezés személyes része lényegében megegyezik a Filadelfia Diakonissza Intézet ostrom alatti tevékenységéről szóló jelentésével, amelyet a Dunamelléki Református Egyházkerület részére nyújtottak be.

5 Vö. VIDA István: Nagy Ferenc politikai pályafutása, *História* 3(1981/3), 22–23.; Péter János: „Magyar kérdés” az ENSZ-ben, hidegháború, enyhülés, *História* 3(1981/3), 19–20.

6 Vö. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (a továbbiakban: MNL OL) XVIII-6-p, 14. doboz, Péter János, *Felejtetetlen Fájdalomok*.

7 A visszaemlékezésekben többször felmerül, hogy Péter János eredeti neve Hans Peter, ezt édesapja keresztelési anyakönyve nem támasztja alá, illetve a püspök-külgügyminiszter az állami születési anyakönyvben Péter Jánosnak lett bevezetve. Vö. Mórággyi református születési anyakönyv, Alsónyéki állami születési anyakönyv.

8 *Arverési hirdetés*, *Szekszárd Vidéke*, 1890. június 26.

9 MÁV Szolgálató Központ Archívuma, Pécsi Igazgatóság iratai, 10527/1936.

innen származott, ezért kevés segítőjük volt a faluban. Édesapja a falusi szatócsnál dolgozott, majd a MÁV-hoz került kocsirendezőnek.¹⁰ Az édesanyja 1902-től 1940-ig a Zöldkereszt mozgalomban¹¹ tevékenykedett, a család alsónyéki otthona az ehhez a szolgálathoz kapcsolódó szolgálati lakás volt, de emellett a szülők postamesteri teendőket is elláttak. Péter János több vele készült interjúban¹² utalt anyai nagyszülei ozorai kötődésére, és arra, hogy ezért Illyés Gyula munkássága közel állt hozzá. Péter édesanyja egyébként eredetileg római katolikus felekezetű volt, de később fia hatására református lett.¹³

Péter János Alsónyéken született 1910. október 28-án.¹⁴ A tehetséges fiú számára a teológiai tanulmányok jelenthették a társadalmi ranglétrán való előrelépés lehetőségét. A korabeli társadalomban a MÁV-alkalmazott édesapja¹⁵ és az egyfajta védőnőként tevékenykedő édesanyja a helyi közösség megbecsült tagjai voltak, biztos egzisztenciával rendelkeztek, de ez sem volt elég gyermekeik magasabb szintű taníttatására. Péter az elemi iskolát helyben kezdte el, majd ezt követően a 20 kilométerre található bajai ciszterciták reálgimnáziumában folytatta tanulmányait. A naponkénti bejárás fejleszthette kitartását, ami megmutatkozott későbbi feladatainak elvégzésében. A negyedik osztályt magántanulóként végezte közepes eredménnyel, mértanból elégségesre teljesített. A jegyei alapján az osztályában közepesen helyezkedett el. Testnevelésből való felmentése alapján gyengébb fizikai, egészségi állapotára következtethetünk. Tanulmányi eredményei csak a nyolcadik osztályt elérve javultak,¹⁶ 1929-ben letett érettségi vizsgáján már „jól éret” minősítést kapott. Középkolai osztályából többnyire jogásznak, orvosnak és katonának tanultak tovább társai. Arra nézve, hogy a későbbiek folyamán volt-e valaki közülük, akivel végzésüket követően szorosabb kapcsolatban maradt volna, a kutatás jelenlegi állása szerint nem derült fény. Csak két esetben találunk arra példát, hogy egykori gimnáziumi osztálytársai segítségét kérték a diktatúra idején ügyes-bajos dolgaik elintézésében.¹⁷ Megjegyzendő, hogy teológus társai sem tar-

10 S.N.: Felakasztotta magát a szekszárdi kórház hivatal szolgája, *Tolna megyei Újság*, 1928. szeptember 29. Az újság beszámolója szerint id. Péter János mint MÁV-kocsirendező azonosított egy vasút melletti fára magát felakasztó férfit.

11 A Zöldkereszt mozgalom állami népegészségügyi szervezet volt Magyarországon a két világháború között.

12 Pl. PÉTER János: Párbeszéd... , útkeresés... , ésszerűsödés, in: Baló György (szerk.): *Kilenc beszélgetés a 80-as évekből*, 1987, 101–122.

13 Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára (továbbiakban MReZSL) 19 fond, Fiadelfia Diakonissza Egylet iratai 1861–1961, II. ügyintézési iratok, 37. doboz levelei

14 Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (a továbbiakban: TtREL), I 1. i 28 Péter János személyi törzslap.

15 S.N.: A tiszántúli püspökválasztás, *Református Egyház*, 1949. november 15., 1.

16 A ciszterci rend bajai III. Béla-gimnáziumának évkönyve 1927/1928, 21.

17 Lásd: MNL OL XVIII-6-ac, 11. doboz, 1979 osztálytalálkozóra való meghívón séljegyzet; PML XXIII—23-b ÁEH, 19. doboz, Református lelkészek, Németh József törzslapja.

tották vele a kapcsolatot, még az a Németh József sem, akivel Párizsban együtt voltak ösztöndíjasok.¹⁸

TEOLÓGIAI TANULMÁNYOK

Péter János esetében feltételezhető, hogy példaképe a fiatalon elhunyt alsónyéki lelkész, dr. Szappanos Gyula volt, aki a Tolnai Református Egyházmegyében élénk egyházi sajtótevékenységet folytatott. Szappanos személyisége és munkássága befolyásolhatta Péter teológiára történő jelentkezését.¹⁹ Az anyakönyvek tanúsága szerint Péter a sikeres budapesti felvételi után rövidesen évfolyamának kiemelkedő hallgatója lett. Olyan tanárai révén, mint Victor János²⁰ és Sebestyén Jenő,²¹ hamar kapcsolatba került a két világháború közötti belmissziós irányzatokkal. Victor halálának évében, 1954-ben, Victor hatásáról megemlékezik püspöki beszámolójában, ami egyáltalán nem szokványos, mivel ezen beszámolók általában az adott egyházkerület működésére vonatkozó jelentésre korlátozódtak.²² Péter Jánost már teológiai tanulmányai elején, 1929 őszén Victor János mellett találhatjuk egy gyülekezeti kiscsoportos tematikus esten, ahol az „új ruháról” – az ember életében a megtérés fontosságáról – beszélt.²³ Professzora mellett betekinthetett a gyülekezetépítés gyakorlatába és módszereibe is, mivel ebben az időben alakult a Szabadság téri új református közösség, amelynek Victor volt a szervező lelképásztora. A gyülekezetet egyrészt értelmiségi, polgári családok, másrészt gyárakban dolgozó munkások alkották. Mind a két társadalmi réteg képviseltette magát a presbitériumban, a gyülekezet gondnoka pedig hosszú ideig egy gyári munkás volt.

Péter János külföldi egyetemeken folytatott tanulmányainak sorát Párizs nyitotta meg, az 1931/1932. tanévben. Eredetileg a Gusztáv Adolf ösztöndíjra pályázott Berlinbe, de a tanári kar jó francia tudása miatt a francia lehetőséget ajánlotta számára. Itt néhány évvel korábban magyar református gyülekezet alakult a Société Centrale d'Évangélisation segítségével.²⁴ Közte és a gyülekezet közötti jó kapcsolatot feltételez a lelkészi állásra benyújtott pályázata, amelyet Ravasz

18 Pest Vármegyei Levéltár (a továbbiakban: PML), XXIII-23-b ÁEH, 19. doboz Református lelkészek, Németh József törzslapja.

19 Gyászrovat, *Budapesti Hírlap*, 1927. március 9., 9.

20 Victor Jánosról lásd Lányi Gábor ugyanebben a számban megjelenő összefoglaló jellegű méltatását.

21 LÁNYI Gábor: Sebestyén Jenő, a történelmi kálvinizmus és a Soli Deo Gloria Református Diákszövetség, in: *Studia Universitatis Babeş–Bolyai Theologia Reformata Transylvanica* 67(2022/1), 226–240; LÁNYI Gábor: Sebestyén Jenő (1884–1950) és a történelmi kálvinizmus, in: Petrás Éva (szerk.): *A 20. századi magyar protestáns közéletiség arcképcsarnoka*, Budapest, Barankovics István Alapítvány – Gondolat Kiadó, 2021, 13–32.

22 MNL XIX-A-21-c ÁEH adattár, 72. doboz, 1954 püspöki jelentés.

23 Budapest–Szabadság téri Református Egyházközség irattára, Meghívók gyűjteménye.

24 A gyülekezet történetéről szóló összefoglalót lásd: http://nyemrlsz.newlights.info/images/gly_parizs/Tortnelmi_osszefoglalo_HUN-FRA.pdf (Letöltés: 2024. nov. 6.)

László püspök is támogató. Péter az állást belügyminisztériumi engedély hiányában végül mégsem nyerte el.²⁵ Párizst követően Péter eredetileg Edinburghbe ment volna további ösztöndíjra, de végül a skót egyházi támogatás a Glasgow-ban folytatott tanulmányokat tette lehetővé, 1934–1935 között. Glasgow gyáriparát és munkásságát is sújtotta a gazdasági világválság, felszínre hozta az iparosodással, kapitalizmussal járó problémákat. George Knight²⁶ visszaemlékezésében azt a véleményét hangoztatja, hogy a Glasgow-ban e téren tapasztaltak erősítették Péter Jánosban a keresztyénszociális gondolkozást.²⁷ A teológián főleg újtestamentumi és ismeretelméleti kérdésekkel foglalkozott, és George Knightot magyar nyelvre tanította.²⁸ Következő tanulmányútján Berlinben találkozott a hitleri Németország új birodalmi eszméjével és a zsidó-keresztyén üldözéssel. A város ebben az időben már semmiképpen nem volt az a nyugodt hely, mint az első világháború előtt, Ravasz László kint tartózkodása idején. A korabeli külhoni magyar társadalmi egyesületekre is nagyban hatott a nemzeti szocializmus, emiatt a zsidó származású magyar állampolgárok már készültek Berlint elhagyni. Ebben a milióban vetette papírra Péter diktatúrával kapcsolatos alábbi gondolatait:

„Egy-egy nép halálos belső válságával a diktatúra mindig szükséges, demokratikus szervezettel betegileg nem javíthatja önmagát. De ugyanakkor a diktatúra mindig kockázatos. Egyetlen ember hatására, értelmére, tervére bízva az egész nép a »vagy – vagy« kockázatán ugrik át. Vagy jól látott a Vezér, s akkor az élet diadalt ül majd vagy nem jól látott s akkor csak pusztulás jöhet. Viszont a Vezér élete sohasem biztos. Egy kalandornak vagy fanatikus örültnék a golyója romba döntheti az egész birodalmat, mert látszólag egy párt van, de e mögött változhatnak a színek (ma pl: császárpártiak és kommunisták) és senki nem tudja melyik milyen erős. Németországnak szüksége volt diktatúrára, de félelmetesen mutatkoznak a rosszul választott diktátor jelei. A diktatúra diadalmasan emelkedik a meghasonlott világ zavaros vizei fölé, de a jövőre sötét árnyékot vet, az árnyékában fantomok nyüzsögnek és Európa fél tőlük.”²⁹

25 MREZSL 2 a f. 203. doboz, 1934, Ravasz László ajánló levele Péter Jánosnak.

26 Georg Knight 1935-től volt a budapesti Skót Misszió vezető lelkésze a leköszönő Calder János után. A református Egyetemes Konvent Külügyi Bizottságába is beválasztották, angol–magyar közvetítéssel megbízva. Rendszeresen prédikált a zsidó misszió problémáiról és a mentés lehetőségeiről. A *Budapesti Hírlap* több esetben hírt adott a misszióknak erről a szolgálatáról, így a zsidó menekültekről tudniuk kellett az újságolvasóknak. Miután beállt a hadiállapot Anglia és Magyarország között, kénytelen volt elhagyni Magyarországot. A Skót Misszió lelkészeként működött még dr. Alexander (Sándor) King is, akinek magyar felesége volt, ők Törökországban szolgáltak tovább a második világháború alatt. 1945 után az új bibliafordításnál kikérték véleményét. Vö. S.N.: Találkozásom dr. King Györggyel, a budapesti skót misszió lelkészével, *Reformátusok Lapja*, 1972. december 27., 3; Új bibliafordítás jelentősége, *Evangelikus Élet*, 1952. június 29., 2.

27 KNIGHT, G.A.F.: *What Next? The Exciting Route Travelled*, Edinburgh, Saint Andrews Press, 1980, 29.

28 A Dunamelléki Református Egyházkerület Jegyzőkönyve, 1935. november 18., 142.

29 PÉTER JÁNOS: Egy diktatúra árnyékában, *Református Élet*, 1935. február 3.

Péter egyszerre csodálta a Németországban látottakat, de tartott is következményeitől. Ugyanebben az időben jelent meg *A liberalizmus útja* című írása is, amelyben arra a végkövetkeztetésre jut, hogy a diktatúra is lehet jó, amennyiben Isten dicsőségét szolgálja.³⁰

Tanulmányai végeztével mindössze 25 évesen a *Református Élet* egyháztársadalmi hetilapban a teológiai képzésről való kritikáját a következőképpen foglalta össze: „Az a tény, hogy még ma a többi diplomához képest a lelkipásztori diploma ad a legbiztosabb elhelyezkedési lehetőséget, megszerzéséhez a legkevesebb anyagi áldozat kell. [...] jól ismerem olyanok is jelentkeznek felvételre, akikben a szolgálni vágyás nem túl nagy tűzzel lobog”.³¹ Írásában pozitív példaként emeli ki a franciaországi szemináriumi rendszert. A magyarországi teológusok heti 38 kötelező órája helyett 15 órát javasol annak érdekében, hogy ne akadályozza túlterhelés a tanulást és legyen mód elmélyülni egyéni témákban. Fontosnak tartotta leírni, hogy tanulmányai során nem hallott a munkanélküliség problémájáról, és a kommunizmusról is máshonnan kellett tájékozódnia. Ebben az időben többen fogalmaztak meg hasonló véleményt, köztük későbbi munkatársa, Bodoky Richárd is, akire a hazai tanárok századfordulónál megrekedt felfogása után – mint ha nem lett volna világégés, sem Kun Béla napjai – az újdonság erejével hatott a franciaországi szemináriumi rendszer.³²

ÉLET A FILADELFIA DIAKONISSZA INTÉZETBEN

Péter János 1936-ban kezdett el a Filadelfia Diakonissza Intézetnél dolgozni, amely iskolákat, árvaházakat, kórházat, de nyomdát is működtetett. Hamar nyilvánvaló lett, hogy Péter János erőssége nem a kórházi ágy melletti lelkigondozói szolgálat, hanem a sajtó, és azon belül is a rádiózás tevékenységének művelése lesz. Mint a Filadelfia keretén belül működő Sylvester Nyomda vezetője, egyrészt a kifejezetten egyházi jellegű sajtó irányítását látta el, másrészt pedig a pártokhoz és a Miniszterelnökséghez kötődő, a háborúra való felkészüléshez kapcsolódó külpolitikai országimázs-építés sajtótámogatását is végezte.

Péter 1940-től átvette az apósa, Czeglédy Sándor által alapított *Keresztyén család* című újság főszerkesztését, amely azonban rövidesen megszűnt, ugyanakkor a Filadelfia Diakonisszaintézeti Alapítvány elnöksége *Református Jövő* néven új hetilapot indított. 1942 novemberében a *Református Jövő* egyesült a debreceni *Vasárnap* c. hetilappal³³ és a két újság közti szerződés értelmében a *Református Jövő* szerkesztősége fiókirodának tekintette az addigi *Vasárnap* debreceni szerkesztőségét,³⁴ ami

30 PÉTER JÁNOS: *A liberalizmus útja*, *Magyar Út*, 1935. október 1., 3.

31 PÉTER JÁNOS: *Holnap lelkészképzése*, *Református Élet*, 1935, 6.

32 BODOKY RICHÁRD: *Aranyhíd*, Budapest, Magánkiadás (Bodoky Richárdné), 2001, 9.

33 S.N.: *Egyesül a Református Jövővel a debreceni Vasárnap*, *Református Jövő*, 1942. november 26., 1.

34 TIREL I. 8. Révész Imre II. doboz 35, *A Debreceni Református Egyházközség és a Tiszántúli Református Egyházkerület valamint a Református Jövő megállapodása*.

által Péter János nevét egyre többen megismerhették későbbi püspöksége területén, a Tiszántúlon. A *Református Jövő* hetilap szerkesztése során Péter megismerhette a korabeli egyházi vezetőket, a gyülekezetek aktuális problémáit. Számos, később a pártállami szándékokhoz idomuló lelkipásztor és későbbi püspök vett részt az újság arculatának kialakításában. Ennek bemutatása önálló tanulmány feladata lehetne, például püspöki utódjával, Bartha Tiborral is már erre az időszakra mennek vissza első közös szolgálataik. Ravasz László a Péterhez kötődő egyházi sajtótermékeket mint az értelmiségi misszió fontos eszközeit nevezte meg visszaemlékezéseiben.³⁵

A *Református Élet* és a *Református Jövő* című hetilapok keretében Péter az ország több pontján szolgált együtt Ravasz Lászlóval, az értelmiségi rétegek evangéliumi megszólítása érdekében.³⁶ 1937. májusi mezőtúri közös szolgálatuk címe „Milyen ma a magyar fa és gyümölcse?”³⁷ volt. Péter beszédében a németországi keresztyénüldözésnél is nagyobb veszélynek tartotta azt, hogy feleslegessé kívánják tenni a keresztyénséget a társadalomban.³⁸ Az előadás szövegét olvasva olyan érzetünk támadhat, hogy amit maga Ravasz László is csak óvatosan mert megfogalmazni és hangoztatni, azt egyértelműen mondhatta ki Péter János, miközben beszéde alatt ott ült mögötte a Mózes-székben a tekintélyes püspök is.

A *Református Jövő*ből befolyt haszon egy része a Bethesda Kórház és a Filadelfia-árvaházak ideiglenes anyagi támogatását szolgálta, másik részét olyan fejlesztésekre használták fel, mint amilyen a gróf Bethlen Béla főispán használaton kívüli kúriáján³⁹ létrehozott Református Jövő Népfőiskolai Leányinternátusa volt a Szolnok-Doboka megyei Szentmátén.⁴⁰ A diakonisszák szerint⁴¹ Péter János szeretett Szentmátén időzni, akár napokat is eltöltött ebben az árvaházban, ami a dél-er-

35 RAVASZ László: *Emlékezéseim*, Budapest, A Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1992, 227.

36 ABLONCZY Balázs: Református Élet hetilap és a budapesti reformátusság 1934–1944, in: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról*, Budapest, Argumentum–ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, 1211–1230.

37 S.N.: „Célunk, hogy a világban Krisztust diadalra juttassuk...”, *Pesti Hírlap*, 1937. május 21., 3.

38 A magyar református intelligencia nagygyűlése Mezőtúron, *Ujság*, 1937. május 21. 4.

39 A Dunamelléki Református Egyházkerület jegyzőkönyve, 1942. november 19, 19.; PÉTER János: A tanítótól függ, *Református Jövő*, 1942. november 12. A cikkben jellemzően nem írták ki az adományozók nevét, főleg akkor, ha közéleti személyről volt szó. Törekedtek arra, hogy ebben egység legyen, de előfordultak hibák, mint ennél az esetnél is. BETHLEN Béla: Észak-Erdély kormánybiztosa voltam, Budapest, Zrínyi, 1989.

40 MREZsL 19/f. állag, Szentmátéi Szórványinternátus iratai, 1. doboz; Bodoky Richárd: Árva Bethlen Kata öröksége a Református Jövő leányinternátusban. Ravasz László és Vásárhelyi János püspök felavatta a szentmátéi népfőiskolai leányinternátust. *Református Jövő*, IV. évf. 43. sz., 1943. október 27., 2.

41 Bodoky Richárd visszaemlékezése, in: Erdős Kristóf – Kiss Réka (szerk.): *Filadelfia-diakonisszák két diktatúra szörvítésében. A Filadelfia Diakonisszaintézet Alapítvány 1938-1951 közötti története dokumentumok tükrében*. Budapest, Református Szeretetszolgálat – L'Harmattan Kiadó, 2024, 183.

délyi reformátusok irányába végzett bibliacsempészési tevékenységének⁴² egyfajta kiinduló bázisaként funkcionált. Szentmáté mellett kedves volt számára a noszvaji és a gödöllői árvaház is.⁴³

A HÁBORÚRA KÉSZÜLŐDŐ EGYHÁZ SODRÁSÁBAN

Hitler 1933-as hatalomra kerülése után Péter Jánosnak már találkoznia kellett a Német Birodalom területéről érkező zsidó származású menekültek kérdésével, később a Jó Pásztor misszió, a református egyház zsidómentő szolgálata is a Filadelfia Diakonissza Intézetben alakult meg.⁴⁴ Péter cikkeiben többször elismerte, hogy zsidó származású tagokból álló keresztyén gyülekezetek alkalmain járt, illetve olyan helyen, ahol megtérésre szólították fel a zsidóságot. Péter aktívan bekapcsolódott George Knight munkájába és folytatta Knight magyar nyelvtanítását is. Részt vállalt az 1937-es budapesti zsidó-keresztyén konferencia megszervezésében, ahol téma volt a Palesztinába menekülő zsidók támogatása és a Krisztusban hívő zsidó közösségek alakulásának előmozdítása.⁴⁵ A korabeli belügyi jelentések kiemelték, hogy az angol ügynökök feltételezhető jelenléte miatt a Skót Missziót fokozottan ellenőrizték. Ez a gyanú nem lehetett alaptalan, mivel az angol titkosszolgálatokról szóló szakirodalmi munkák is rámutatnak a misszió ilyen irányú tevékenységére. Harold Gibsont a budapesti angol követségről – aki később Budapest ostromát a Bethesda Kórházban vészelte át – már ekkor megismerhette Péter.⁴⁶

1944 májusában a fővárosi református gyülekezetekben egy héten keresztül a *Megbotránkoztató Szeretet*ről hirdették az igét a lelkipásztorok. Péter János a józsefvárosi Salétrom utcai templomban szolgált. Később prédikációja nyomtatásban is megjelent a Sylvester Nyomdánál:

„Meddig süllyedhet az ember? Meddig süllyedhetünk mi? Mondjuk meg egész nyíltan, hogy nem tudjuk. Nemcsak azért nem tudjuk, mert nem lehet erre a kérdésre általános érvényű feleletet kapni: egyik ember jóérzése előbb ébred fel, a másiké később, egyiknek a lelki ízlése több bűnt bír el, mint a másiké, hanem azért nem tudjuk, mert még mindig irtózatos mélységek vannak azok alatt a lealjasodások alatt is, ahova emberek lejutottak.”⁴⁷

A mélységek határainak keresése vissza-visszatér a műben, mintha közben az igehirdető is keresné a helyét, hogy ő merre is tart pontosan. Az 1944. júliusi le-

42 Péter ezen tevékenységének forrásául szolgál: MNL OL K 30 Tájékoztatói osztály, 18 csomó, Sajtó ügyek 1939–1941, 43/1943 A külföldön élő magyarság részére küldendő könyvek

43 MRzSL 19. fond Filadelfia Diakonissza Intézet Egylet iratai 1891-1961. 19.f állag 1, tétel irata

44 MRzSL 19. fond Filadelfia Diakonissza Egylet iratai 1891-1961, 3. doboz, 1942-es jegyzőkönyvek.

45 S.N.: Zsidó – keresztyén konferencia Budapesten, *Hajnal*, 1937. augusztus 2.

46 Vö. JEFFERY, Keith: *Mió: The History of the Intelligence Service 1909–1949*, London, Bloomsbury, 2010, 413.

47 PÉTER János: *A megbotránkoztató Szeretet*, Budapest, Sylvester, 1944, 23.

ányfalui találkozó szervezésében aktív szerepet vállalt Péter János, ahová Ravasz László azzal a szándékkal hívta össze a magyarországi protestáns püspököket, hogy a deportálások ellen tiltakozó közös nyilatkozatot fogadjanak el.⁴⁸ Ebben az időszakban naplója szerint Komoly Ottó, a Magyar Cionista Szövetség vezetője is Péter Jánoson keresztül tartott kapcsolatot Éliás Józseffel, a református Jó Pásztor missziói ügyvezetőjével.⁴⁹

A német megszállás kezdetén Hőgye Mihály, aki lelkészként a külügyi hírszerzés számára is dolgozott,⁵⁰ a Bethesda Kórház területén tartózkodott.⁵¹ Nagy Ferenc későbbi miniszterelnök a német megszállás első napjaiban szintén az intézet területén tartózkodott, Tildy Zoltánhoz hasonlóan, aki pedig Péter János szolgálati lakásán bujkált. Van arról is ismeretünk, hogy a zsidó származású, rádiószakemberi gyakorlattal bíró Lányi Zsigmond újságíró, a Szilágyi Dezső téri gyülekezet presbitere a kórházban rádióadó-állomást kezelt.⁵² Ugyanakkor arról már nem áll rendelkezésre információnk, hogy milyen irányban: a nyugatiak, vagy a szovjetek felé. Eddigi kutatásaink szerint leginkább két lehetőség adódik: vagy a Vakok Intézetéből hoztak át rádiókészülékeket a magyar katonai hírszerzés, a VKF2 támogatásával, vagy 1943-ban az angolok által átadott rádiókészülékről lehet szó.⁵³ A menekülteket hamis igazolványok mellett hamis családfákkal is el kellett látni, melyekkel bizonyítani tudták származásukat. A nyomdaigazgató Péter János ezek előállításában is részt vett.⁵⁴

PÉTER JÁNOS POLITIKAI FEJLŐDÉSE A HERMINA ÚTON

Péter János 26 évesen került a Bethesda kórházba egy fiatalos közösségbe, negyvenes éveikben járó orvosok társaságába. A Filadelfia kórházában gyógyító fiatal doktorok hazánk társadalmi problémáira különbözőképpen reagáltak. Volt, akit a diakonisszák lelki élete inspirált, ehhez a körhöz tartozott dr. Mézes Zsigmond szülész-nőgyógyász, aki a háború után a Wesselényi utcai Szabadkeresztýén Gyülekezetet vezette. Többen az orvosok közül a Magyar Testvéri Közösséghez csatlakoztak.⁵⁵ Rajtuk keresztül ismerkedhetett meg a szervezettel Péter is. Dr. sajó-

48 Bővebben lásd: LÁNYI Gábor: Berezky Albert (1893–1966) budapesti lelképásztor szerepe a németellenes ellenállásban és az embermentésben (1944–45), *Studia Universitatis Babeş-Bolyai Theologia Reformata Transilvanica* 69(1/2024), 225–249, 235–240. DOI: 10.24193/subbtref.69.1.13

49 MESTER Miklós – MAJSAI Tamás – SCHMIDT Mária (szerk.): *Komoly Ottó naplója*, A Ráday Gyűjtemény évkönyve III., Budapest, 1983, 245–246.

50 MRéZSL 2. fond Külügyi iratok 1986-1950, 101. doboz. Hőgye Mihály jelentései.

51 Veritas Oral History Archívum, 460. tétel, Hőgye Mihály-interjú, 98.

52 Bodoky Richárd visszaemlékezése, in: Erdős–Kiss (szerk.): *Filadelfia-diakonisszák*, 183.

53 Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményének Kézirattára, A Sylvester nyomda története 4. kötet, 149.

54 Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményének Kézirattára: Sylvester nyomda története 5. kötet. 43.

55 Bővebben lásd: Székér Nóra: Titkos társaság. A Magyar Testvéri Közösség története. Budapest, Jaffa Kiadó, 2017.

szentpéteri Szentpétery Gyula⁵⁶ a Bethesda Kórház sebész főorvosa már 1937-től tagja a Magyar Testvéri Közösséget irányító vezértanácsnak, és nem mellékesen Péter János saját orvosa is volt, a kapcsolatot Péter később külügyminiszterként már nem vállalta fel.⁵⁷

A *Református Jövőben*, fő helyeken többször dicsérte azon cégeket, amelyek törődtek munkásaikkal, akár bér-, akár lakhatási körülményeiken javítva.⁵⁸ Ezek az írásai harmonizáltak Ravasz László több megnyilvánulásával, amikor is kiállt a földreform és a szociális törekvések mellett, érezve az egyházban lévő feszültségeket és a változások szükségességét.⁵⁹ Más cikkében Péter János azt írta, hogy „*az egyház lényege szociális*”, ezért az egyházhoz magához kellene hűségesek lennünk, mert akkor az egyház be tudná tölteni küldetését a különböző társadalmi csoportok között.⁶⁰

A háború idején, 1942–1943-ban a kommunista párttagok ellen többször indultak letartóztatási hullámok, így kénytelenek voltak illegálisba vonulni. Haraszi Sándorné a vele készített interjújában azt állította, hogy férje⁶¹ 1943-ban felsőbb pártutasításra a Bethesda Kórházban lelt menedéket.⁶² Ebben az időszakban Péter János már aktív kapcsolatban állt Losonczy Gézával, akit apósa, Haraszi Sándor Bethesdában történt bujkálása idején szintén a Filadelfia kórházában kezeltek.⁶³ A köztük lévő közös pont Péter János apósa, Czeglédy Sándor lehetett, aki 1935-ben támogató levelet írt a református lelkészcsaládból származó Losonczy Géza számára, hogy felvegyék az Eötvös Collegiumba, mivel megsajnálta a félárva

56 Szentpétery Gyula (Gyula, 1887 – Srinagar, Kasmir, India, 1960): 1924–1947 között a Bethesda Kórház igazgató főorvosa. A Filadelfia Diakonissza Intézet elnökségének a tagja. A Magyar Testvéri Közösségi elleni eljárás keretében kapcsán tartóztatták le mint vezetőt, de kiengedték, szívrohamra hivatkozva, amely alatt Angliába emigrált. Külmissziói szolgálatát missziói lelkülete mellett az is indokolhatta, hogy minél távolabb lehessen Magyarországtól. Emigrálása 1947. október 31-e előtt pár nappal történhetett meg. A hatóság akkor figyelt fel esetére, amikor egy orvosi igazoláson látták a hivatalosan gyengélkedő orvos aláírását. Vö. S.N.: *Megszökött Szentpétery főorvos, az összeesküvők egyik vezetője?*, *Kossuth Népe* 3(1947/116), 1947. október 31.

57 MNL OL J-1-u Külügyi vezetők hagyatéka, 57.doboz sajszentpéteri Szentpétery Gyula levele.

58 PÉTER János: A Gamma-szellem, *Református Jövő*, 1940. december 16., 2.

59 NAGY Károly Zsolt: „Amit az evangélium ígér, azt váltsa valóra a demokrácia.” A társadalmi változások teológiai reflexiói és belső nyilvánosság nyelvének átalakulása a Magyarországi Református Egyházban 1945 és 1948 között, in: Csikós Gábor–Kiss Réka–Ö. Kovács József (szerk.): *Váltóállás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben*, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Központ–Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2017, 425–476, 435.

60 PÉTER János: Szociális egyház?, *Református Jövő*, 1944. február 16., 1.

61 Haraszi Sándor (Czinderybogád, 1897 – Budapest, 1982) politikus, publicista, 1929-ben kapcsolódott be az MKP tevékenységébe, többször volt illegálisban, 1945–1948 között a *Szabadság* c. napilap szerkesztője, MDP KB Agitációs és Propaganda Osztályának helyettes vezetője. 1950-ben letartóztatták, 1956-ban a forradalom leverését követően a Jugoszláv Nagykövetségre menekül, 1960-es amnesztiát követően az Akadémiai Kiadónál dolgozott. Vö. <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC05727/05975.htm> (Letöltés: 2024. január 5.)

62 Országos Széchényi Könyvtár (továbbiakban OSZK) Történeti Interjúk Tára, Haraszi Sándorné, 23. perc. A lexikonok szerint 1944 júniusában vonult Haraszi Sándor illegálisba.

63 MNL OL M-KS 276-93, MDP Politikai Bizottság, 56. őe. 23.

ifjút.⁶⁴ Ezért feltételezhetjük, hogy a 1930-as évek első felétől ismerték egymást. A köztük lévő kapcsolatot az is erősíthette, hogy Losonczy Géza is tanult a bajai ciszterci gimnáziumban.⁶⁵ Ezért logikus döntés volt részükről, hogy a Bethesda Kórházban dolgozó Péter Jánosra bízzák az életüket.

Mivel csak sporadikus adatok állnak rendelkezésünkre, ezért pontosan nem tudjuk rekonstruálni, hogy a korszak egyházi és politikai életének szereplői közül kik fordultak meg a kórházban. Biztosan tudjuk azonban, hogy Mester Miklós államtitkár,⁶⁶ rajta kívül Gáspár Zoltán, a *Református Jövő* külügyi témájú cikkeinek írója híres baloldaliként 1943 júniusától,⁶⁷ valamint Dobi István, később az Elnöki Tanács elnöke,⁶⁸ valamennyi időt töltöttek a Bethesdában. Beszédes az, hogy a front közeledtét a kórháztól nem messze lévő épületben⁶⁹ várták meg a következő személyek (nem mindig együtt): Kádár János, Donáth Ferenc, Péter Gábor, Horváth Márton, Kállai Gyula és Aczél Endre. Demény Pál az utca túloldalát jelölte meg visszaemlékezéseiben, ahol találkozott Rajk Lászlóval és Hegedűs Andrással, a későbbi miniszterelnökkel. Péter Gáborról tudjuk, hogy a Bereczky Albert-féle református ellenállással ténylegesen kapcsolatban volt, a többiekéről pedig feltételezhetjük.⁷⁰

PÉTER JÁNOS KÜLPOLITIKAI SZEREPLÉSRE VALÓ FELKÉSZÜLÉSE

Péter János Bethlen István⁷¹ miniszterelnök, Ravasz László püspök és Balogh Jenő dunántúli egyházkerületi főgondnok bizalmasaként részt vett a külföldi reformá-

64 KÖVÉR György: *Losonczy Géza 1917–1957*, Budapest, 1956-os Intézet, 1998, 32, 126.

65 Uo., 32, 34.

66 Országos Széchényi Könyvtár, 1956-os Intézet, Oral History Archivum, 460, Hőgye Mihály 194.

67 Gáspár később, megtérése után jelentkezett a budapesti református teológiára. Vö. LENGYEL András: Egy késő liberális ideológiai kritikus. Vázlat Gáspár Zoltánról, *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1987/1, 427–470, 446.

68 DANCs József: Dobi István, *Társadalmi Szemle* 36(1983/3), 80–88, 82.

69 A Hungária krt. 127-ben bérelt lakást Hevesi Géza (1908) VKF2 K tisz, aki a mechanikai szövőgyárban dolgozott 1940–1945 között, közben pedig 1942-től bekapcsolódott a munkásmozgalomba. 1945 márciusától az MKP Központ gazdálkodási osztályán dolgozott. Innen a Katonapolitikai Osztályra került, majd 1950-től a gépkocsi garázst vezette. 1951-től miniszteri gépkocsivezető. 1966-ban törölték dossziéját. Népbíróági pere során a pártközpontból telefontáltak, így elmarasztalása elmaradt. Az ÁBTL A-1251 VKF/2 névsorban még szerepel, de a későbbi kimutatásokból eltűnt a neve mellől a megjelölés. 1947-ben Kádár János és testvére, Csermanek Borbála is ide volt bejelentve a választói névjegyzék szerint, Hevesi Géza édesanyjához. De Csermanek Jenő nevével is találkozhatunk a névjegyzékben. Vö. ÁBTL V-91108 Hevesi Géza és társai; 1956-os Intézet, Aczél Endre interjú, 162. kötet; BFL XVII. 1709 1945 igazolásügy 225 b Hevesi Géza; BFL XVII 1512 m, Mayer Károly.

70 Vö. HÖGYE Mihály: *Utolsó csatlós? Magyarország sorsa a második világháború végén*, Budapest, Püski, 1989.

71 Bethlen István a millennium idejétől aktív munkatársa volt az Erdélyi Református Egyházkerületnek, ahol a bizottságokban megismerkedett Boér Elekkel és Ravasz Lászlóval. 1920–1924 között reformátusként tagja volt a református-evangélikus közös bizottságnak. 1941-től az Erdélyi

tus egyházi küldöttségek felkészítésében is. Bethlen tanácsai az egyház számára az 1930-as évek második felétől megsokasodtak, olyan ügyekben, mint például, hogy a csehszlovákiai helyzettel kapcsolatosan mit képviseljenek a lelkészek a nemzetközi egyházi konferenciákon. A konferenciákon szétosztandó kis füzeteket Péter János irányításával nyomtatták a Sylvester Nyomdában, és küldték szét angol, francia, holland és német nyelven.⁷² A kiadványok címe a következő volt: „A csehek és magyarok a Habsburg monarchiában”, „A csehek és a protestantizmus”, illetve „A húszszendős cseh uralom a Felvidéken”.⁷³ Ezeket a kiadványok fő támogatójának, a Miniszterelnökség Tájékoztatói Hivatalának is bemutatták.

Ismereteink szerint 1943 tavaszán Péter János a gödöllői Filadelfia-árvaház te-
tőszerkezetének felújításához igényelt gerendákat a gödöllői kastélyban tartózkodó kormányzótól.⁷⁴ Miután Péternek a gödöllői árvaház ügyét sikerült pozitívan rendeznie a kormányzóval, külpolitikai kérdések is szóba kerültek. A beszélgetés résztvevője volt gróf Teleki László, a KIE Nemzeti Szövetség ügyvezető elnöke, aki tisztséget viselt a gödöllői árvaház felügyelő bizottságában is. Mindketten tagjai voltak a református Egyetemes Konvent Külügyi Bizottsága francia tagozatának. A háború alatt Svájcból, a YMCA (a KIE „anyaszervezete”) genfi központjából többen jártak Gödöllőn, például Karl von Prosch a YMCA Világszövetség főtitkára és a hazánkban működő hadifogolytáborok és internálótáborok támogatója.⁷⁵ Posch nagy valószínűséggel 1943-ban is híreket hozhatott a protestáns egyházakon keresztül a szövetségesek olyan szándékairól, amiről beszámolhattak.⁷⁶ Ravasz Lászlónál Péter János is részt vett ilyen jellegű megbeszéléseken. Állítólag egy gödöllői találkozón maga Horthy Miklós is lelkesen fogadta Pétert és Teleki Lászlót, illetve maga a kormányzó tért rá külügyi kérdésekre. Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy ebben az időszakban volt a titkos kamarilla gyűlése Gödöllőn, 1943. augusztus 17-én.⁷⁷ Feltételezhetjük, hogy Horthy tudta látogatóiról, hogy egyházi külügyekben is járatosak, ezért bízhatott meg bennük.

Kállay Miklós miniszterelnök Péter Jánost nevezte ki az 1943-ban létrehozott genfi Magyar Tájékoztató Könyvtár vezetőjének, de hivatalát nem tudta átvenni. Péter munkaköre az elődje által neki kiküldött anyagok tanulmányozása alap-

Református Egyházkerület főgondnoka. Ravasz László az *Emlékezéseimben* külön kis alfejezetet szentel a miniszterelnöknek.

72 A Magyarországi Reformált Egyház Egyetemes Konventjének Jegyzőkönyve, 1941. május 6–8, 8.

73 MREZsL 2 a fond, Egyetemes Konvent iratai, 320. doboz, Külügyi bizottság jegyzőkönyve, 1939. február 3.

74 Gödöllői Református Egyházközség irattára 1940-1945 tétel. Az anyag átadásra került a Ráday Levéltár számára, ahol rendezés alatt van.

75 MNL OL K107 Népszövetségi Képviselő és Genfi Főkonzulátus, Prosch Károly 116 tétel/1943. Útját a magyar Külügyminisztérium fizette ki a hazai egyházakon keresztül.

76 MNL OL K107 Népszövetségi Képviselő és Genfi Főkonzulátus, Prosch Károly 116 tétel/ 1943.

77 A kamarilla tagjai voltak: Kállay Miklós miniszterelnök, Bethlen István volt miniszterelnök, Károlyi Gyula volt miniszterelnök, Esterházy Móric volt miniszterelnök, Rakovszky Iván volt belügyminiszter, Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter, Ghyczy Jenő külügyminiszter. Vö. ROMSICS Ignác: *Bethlen István*, Budapest, Osiris, 2005, 421.

ján lényegében a béketárgyalások előkészítésében való részvétel lett volna. Mivel azonban Magyarországon kellett maradnia, nyelvtudása és diplomáciai képességei alapján Bodoky Richárdal együtt vette fel a kapcsolatot Raoul Wallenberg budapesti svéd követségi titkárral, azzal a céllal, hogy intézményeik és munkatársaik svéd védelem alá kerülhessenek.⁷⁸ Péter János iratai között több olyan dokumentum fennmaradt, amely a védelem gyakorlati menetéről szól, nevesítve a védelem alá vett diakonisszákat és intézményeket.⁷⁹ Friedrich Bornnal, a Nemzetközi Vöröskereszt magyarországi delegátusával Péter János folytatta le a tárgyalásokat a Filadelfia otthonainak ellátása érdekében.⁸⁰ Carl Lutz-cal, a budapesti svájci követség külföldi érdekeket képviselő osztályának vezetőjével való levelezésük nem maradt fenn, ezért ennek gyakorlati menetét nem tudjuk rekonstruálni.⁸¹ A háttérben Soos Gézát is feltételeznünk kell, aki embermentő és ellenálló tevékenységét többször svájci védelem alatt intézte.⁸²

Ravasz László püspök a sikertelen kiugrási kísérlet után, 1944. november 4. és 1945. február 17. között a Lorántffy Diakonissza Intézet kórházában töltött egy hosszabb időszakot.⁸³ Visszaemlékezéseiben is kiemeli, hogy ebben a fontos időszakban beteg volt. Esze Tamás, a Lorántffy lelkésze⁸⁴ a front közeledtével Péter Jánosnak adta át a kórház vezetésének feladatait a front elvonulásáig.⁸⁵ Ravasz László és Péter János között töretlen bizalmat feltételezünk a fellelt források alapján,⁸⁶ aminek csak 1948 után szakadt vége. Ravasz László visszaemlékezésében lényegében kitörölte Péter János nevét a püspökségről történő lemondását közlő hely kivételével. Nem tudjuk, hogy tudhatott-e valamit Ravasz Péter János bal-

78 MNL OL K107 Népszövetségi képviselő és Genfi konzulátus 174. csomó, Félhivatalos küldemények továbbítása 25/biz.-1943.

79 MReZSL 19. fond, Filadelfia Diakonissza Egylet iratai 1891–1951, 40. doboz, Filadelfia alapítványi ügyintézői levelezés 1943–1944. Péter János feljegyzése dátum nélkül.

80 Ua.

81 Vö. MREZsL 19. fond, Filadelfia, 40. doboz, 1944 tétel.

82 Kiss Réka: Soos Géza, a kiemelkedő ifjúsági vezető és politikus, in: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról*, Budapest, Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, 755–764, 763.

83 Ravasz: *Emlékezéseim*, 302.

84 Esze Tamás (Szekszárd, 1903. szeptember 20. – Budapest, 1993. július 14.): történész, irodalomtörténész, református lelkész. 1941 decemberéig a gyöngyösi református gyülekezetben szolgált. Ez azért is fontos, mert később a német megszállás alatt kibérelte a mátraházi üdülőt, ahol gyermekeket helyezett el. 1941–1944 között a Lorántffy Zsuzsanna Egyesület igazgató-lelkésze. 1948-ban lelkészi szolgálatból visszavonult. 1951-től a Magyarországi Református Egyház tudományos gyűjteményeinek főigazgatója. 1958–1989 között a Dunamelléki Egyházkerület főgondnoka, a diktatúra támogatásával. Kiténtetése: Munka Érdemrend: 1963. szeptember, Magyar Népköztársaság Zászlórendje: 1978. szeptember 20. Vö. MNL OL XIX-A-21-e, ÁEH tematikus, 27. doboz.

85 Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára A1c, 325/1944, 926/1944 Esze Tamás állását elcserélné.

86 Ravasz bevonta Pétert a zsidómentésbe, illetve rá bízta lényegében a korabeli református sajtó irányítását, amelyben a háború alatt is jelenhettek meg a német egyházak üldözéséről hírek.

oldali kapcsolatairól, de támogatta szociális témájú cikkeit a *Református Jövőben*. A lap felelős szerkesztőjeként Ravasz jogi szempontból is felelt a cikkekért.

AZ ÚJ ÉS RÉGI RENDSZER SZOLGÁLATÁBAN

Ravasz László engedélyével 1945. november 1-től Hőgye Mihály és Péter János egyszerre lett Soos Géza korábbi szolgálati helyének, a Külügyminisztérium Kulturális és a Sajtó Osztályának munkatársa. Szintén Ravasz László engedélyével, hozzájuk csatlakozott nagybaczoni Nagy Lajos, a Skót Misszió lelkésze is. Péter feladata ekkor ugyanaz lett, mint ami a háború alatt Genfben lett volna: tehát kapcsolattartás az Ökumenikus Tanáccsal, illetve annak Újjáépítési Bizottságával, valamint összefogni a külföldön lévő magyar református ösztöndíjasokat.⁸⁷ Péter János Soos Gézának az Egyetemes Konvent Külügyi Bizottsága és a Külügyminisztérium közötti kapcsolattartói szerepét is átvette.⁸⁸

Péter hamarosan átkerült a Külügyminisztérium Békeelőkészítő Osztályára, ahol részt vett az előkészítési anyagok Párizsba történő szállításában. Feladata volt minél több francia protestáns vezetőt felkeresni, hogy segítségükkel Magyarország számára kedvezőbb békefeltételek érdekében lobbizhasson. Tildy Zoltán köztársaság elnöki titkárságára kerülését megkönnyítette 15 éves ismeretségük.⁸⁹ Összekötötte őket a Filadelfia Diakonissza Intézet Sylvester Nyomdája is, amelyet korábban Tildy alapított, majd később Péter vezetett tovább.

ÖSSZEGZÉS

A szerény anyagi lehetőségek közül érkező Péter János hamar felkeltette tanárai és az egyházi vezetők figyelmét. Ebben szerepe lehetett kivételes nyelvérzékének és jó megjelenésének. Több forrásban felmerül, hogy Pétert az apósának, Czeglédy Sándornak (1883–1944), való megfelelési kényszer motiválta, akinek Margit lányát vette feleségül – miután évfolyamtársaként megismerkedett vele a pesti teológián –, ezáltal beházasodva egy több évszázados református lelkészi családba. Azt, hogy a kommunizmus eszméjével mikor találkozhatott, és azt mikor tette magáévá – emlékirat hiányában – talán sohasem fogjuk biztosan megtudni. Ezzel kapcsolatosan a párizsi szalon kívül felmerülhet Losonczy Géza személye, akivel udvarlása idején találkozott apósa parókiján. Losonczy betegsége utáni rehabilitációs időszakában tartózkodott Czeglédyéknél, és későbbi társaságának tagjai szinte valamennyien előfordultak a Bethesda Kórház környékén. Ez az 1930-as évek elejére tehető. Kö-

87 A külföldi ösztöndíjakkal foglalkozó osztályt Czinkátszky Jenő vezette, a beosztottjai Péter János és Hőgye Mihály titkáráként dolgoztak, és dr. Tassy Ferenc címzetes gimnáziumi igazgató volt még az alosztály tagja.

88 MNL OL XIX-j-1-k, Külügyi vegyes iratok 76. doboz. Ravasz László támogató levele Hőgye Mihály és Péter János kapcsán

89 MNL OL XIX-1-w Külügyminisztérium személyzeti kartonjai, Péter János törzslapja.

vér György Losonczy-monográfiáját tanulmányozva látható, hogy szinte mindenki, aki a kötetben szerepel, később kapcsolatba került a Bethesda Kórházzal.⁹⁰

Péter Bethesdában töltött időszakáról általában egy kórházlelkész képe él az emberekben, aki Isten igéjével a kórházi ágyak mellett szolgál, lelkigondoz. Péternek tehetsége, rátermettsége inkább az újságíráshoz, árvaházak létesítéséhez, illetve azok fenntartására szükséges anyagi javak előteremtéséhez adatott. A *Református Jövőben* kora társadalmi kérdései nyíltan előkerülnek, úgymint a szociális kérdés, a földreform, a vegyes házasságok esetei, a Német Birodalomban lévő egyházüldözés és a zsidók helyzete a németek által megszállt területeken. Ilyen témákról a háborús cenzúra idején mindig csak az aktuális kormányzó kör engedélyével lehetett írni. Ez azt jelenti, hogy Péter nemcsak Ravasz László elvi támogatását bírta, hanem a kormányzó szűk körének engedélyét, például Teleki Pál, Bárdossy László, Kállay Miklós miniszterelnökökét és Bethlen István volt miniszterelnökét is. Bárdossy személye azért is különleges, mert hiába lett Magyarország is háborús fél az angolszászokkal, mégis tovább folytatódhatott az angol protestáns körökkel való kapcsolattartás, illetve a református egyház egyenesen a miniszterelnök engedélyével vette át a budapesti Skót Misszió fenntartását az ehhez járó nemzeti banki hitellel együtt. Péter János pedig 1943 decemberében címlapon olyan cikket közölhetett, hogy visszavárják a Skót Misszió képviselőit Magyarország területére.⁹¹ Ez azt mutatja, hogy mind a jobb-, mind a baloldal prominens képviselőivel már fiatalon kapcsolata volt a későbbi püspök-külgyminiszternek, aminek következtében lehetősége nyílt mind a két út melletti választását mérlegelnie, abban az esetben, ha nagy társadalmi változások történnének az országban.

LEVÉLTÁRI ÉS EGYÉB ARCHÍV FORRÁSOK

Budapest–Szabadság téri Református Egyházközség irattára, Meghívók gyűjteménye
Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára:

A/1c Elnöki iratok

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL):

K 107 Népszövetségi Képviselőlet és Genfi Főkonzulátus

M-KS 276-93 MDP

XVIII-6-p, 1-9.d Péter János alelnöki iratai

XIX-A-21-c ÁEH Adattár, 72. d.

Magyar Református Egyház Zsinati Levéltára (MREZsL):

2 a fond Egyetemes konventi iratok

19. fond Filadelfia

19/f állag Szentmátéi Szórványinternátus iratai

MÁV archívum, Pécsi Igazgatóság, személyi anyagai

OSZK Történeti Interjúk Tára, Haraszi Sándorné

90 Kövér: *Losonczy*, 84.

91 KNIGHT, George: Honvágynak van Magyarországra!, *Református Jövő*, 1944. január 6., 1.

Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (TtREL):

I.1.i Személyi törzslapok, Péter János

I. 8. Révész Imre hagyatéka

Veritas Oral History Archívum, 460. tétel, Hőgye Mihály-interjú

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ABLONCZY Balázs: Református Élet hetilap és a budapesti reformátusság 1934–1944, in: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról*, Budapest, Argumentum–ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, 1211–1230.
- BARTHA Tibor: A Magyarországi Református Egyház 1944-ben, *Református Egyház* 8(1984/3), 3–8.
- BETHLEN Béla: Észak-Erdély kormánybiztosa voltam, Budapest, Zrínyi, 1989.
- BODOKY Richárd: *Aranybíd*, Budapest, Magánkiadás (Bodoky Richárdné), 2001, 9.
- DANCS József: Dobi István, *Társadalmi Szemle* 36(1983/3), 80–88.
- Erdős Kristóf – Kiss Réka (szerk.): *Filadelfia-diakonisszáké két diktatúra szorításában. A Filadelfia Diakonisszaintézeti Alapítvány 1938-1951 közötti története dokumentumok tükrében*. Budapest, Református Szeretetszolgálat – L'Harmattan Kiadó, 2024
- HŐGYE Mihály: *Utolsó csatlós? Magyarország sorsa a második világháború végén*, Budapest, Püski, 1989.
- JEFFERY, Keith: *Mi6: The History of the Intelligence Service 1909–1949*, London, Bloomsbury, 2010.
- KISS Réka: Soos Géza, a kiemelkedő ifjúsági vezető és politikus, in: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról*, Budapest, Argumentum–ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, 755–764.
- KNIGHT, G.A.F.: *What Next? The Exciting Route Travelled*, Edinburgh, Saint Andrews Press, 1980.
- KNIGHT, George: Honvágyunk van Magyarországra!, *Református Jövő*, 1944. január 6.
- KÖVÉR György: *Losonczy Géza 1917-1957*, Budapest, 1956-os Intézet, 1998.
- LÁNYI Gábor: Sebestyén Jenő (1884–1950) és a történelmi kálvinizmus, in: Petrás Éva (szerk.): *A 20. századi magyar protestáns közéletiség arcképcsarnoka*, Budapest, Barankovics István Alapítvány – Gondolat Kiadó, 2021, 13–32.
- LÁNYI Gábor: Sebestyén Jenő, a történelmi kálvinizmus és a Soli Deo Gloria Református Diákszövetség, in: *Studia Universitatis Babeş-Bolyai Theologia Reformata Transylvanica* 67(2022/1), 226–240.
- LÁNYI Gábor: Bereczky Albert (1893–1966) budapesti lelképásztor szerepe a németellenes ellenállásban és az embermentésben (1944–45), *Studia Universitatis Babeş-Bolyai Theologia Reformata Transylvanica* 69(2024/1), 225–249, 235–240. DOI: 10.24193/subbtref.69.1.13
- LENGYEL András: Egy késő liberális ideológiai kritikus. Vázlat Gáspár Zoltánról, *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1987/1., 427–470.

- MESTER Miklós – MAJSAI Tamás – SCHMIDT Mária (szerk.): *Komoly Ottó naplója*, A Ráday Gyűjtemény évkönyve III., Budapest, 1983.
- NAGY Károly Zsolt: „Amit az evangélium ígér, azt váltsa valóra a demokrácia.” A társadalmi változások teológiai reflexiói és belső nyilvánosság nyelvének átalakulása a Magyarországi Református Egyházban 1945 és 1948 között, in: Csikós Gábor – Kiss Réka – Ö. Kovács József (szerk.): *Váltóállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben*, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Központ – Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest, 2017, 425–476.
- PÉTER János: A liberalizmus útja, *Magyar Út*, 1935. október 1., 3.
- PÉTER János: Egy diktatúra árnyékában, *Református Élet*, 1935. február 3.
- PÉTER János: Holnap lelkészképzése, *Református Élet*, 1935, 6.
- PÉTER János: A Gamma-szellem, *Református Jövő*, 1940. december 16.
- PÉTER János: A tanítótól függ, *Református Jövő*, 1942. november 12.
- PÉTER János: Ciano gróf, *Református Jövő*, 1944. január 12.
- PÉTER János: *A megbotránkozott Szeretet*, Budapest, Sylvester, 1944, 23.
- PÉTER János: Szociális egyház?, *Református Jövő*, 1944. február 16, 3.
- PÉTER János: *Budapest – Párizs – Moszkva. Tanúságtévők*, Budapest, Kossuth, 1975.
- PÉTER János: „Magyar kérdés” az ENSZ-ben, hidegháború, enyhülés, *História* 3(1981/3), 19–20.
- PÉTER János: Párbeszéd..., útkeresés..., ésszerűsödés, in: Baló György (szerk.): *Kilenc beszélgetés a 80-as évekből*, 1987.
- RAVASZ László: *Emlékezéseim*, Budapest, A Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1992.
- ROMSICS Ignác: *Bethlen István*, Budapest, Osiris, 2005.
- S.N.: Megszökött Szentpétery főorvos, az összeesküvők egyik vezetője?, *Kossuth Népe* 3(1947/116), 1947. október 31.
- S.N.: Zsidó – keresztyén konferencia Budapesten, *Hajnal*, 1937. augusztus 2.
- S.N.: „Célunk, hogy a világban Krisztust diadalra juttassuk...”, *Pesti Hírlap*, 1937. május 21.
- S.N.: A tiszántúli püspökválasztás, *Református Egyház*, 1949. november 15
- S.N.: Egyesül a Református Jövővel a debreceni Vasárnap, *Református Jövő*, 1942. november 26
- S.N.: Felakasztotta magát a szekszárdi kórház hivatal szolgája, *Tolna megyei Újság*, 1928. szeptember 29.
- S.N.: Találkozásom dr. King Györggyel, a budapesti skót misszió lelkészével, *Reformátusok Lapja*, 1972. december 27.
- TÓTH Károly: Mít tett a magyar református egyház a zsidóüldözés ellen?, *Confessio* 9(1985/2), 15–24.
- Új bibliafordítás jelentősége, *Evangélikus Élet*, 1952. június 29., 2.

Kovácsné Pázmándi Ágnes¹

„...EGY REGÉNY, AMELYNEK FORGATÓKÖNYVÉT ISTEN ÍRTA.”
EGY „FALUSI” LELKIPÁSZTOR, SZABÓ IMRE ÉLETE

ABSTRACT

*“A novel with a script written by God”.
The life of a “village pastor”, Imre Szabó (1919-2011)*

This portrait of a “village pastor” shows the destiny of a generation of Reformed pastors in such a historical context, when they were just beginning to recover from the shocks of the Trianon Peace Dictate, then lived through the devastating Second World War, the most terrible days of the Rákosi era, then 1956 and finally the Kádár era. They also experienced the miracle of the so-called awakening at the beginning of the 1930s and its boom at the end of the war. By the grace of God, Imre Szabó had a faithful and true career from his home village of Ittabé to Budapest to Sárbogárd, despite the difficulties. Together with his wife, Éva Szabó, he served the Sárbogárd congregation with uncompromising faith for 33 years. Szabó did not want to be a hero or a martyr, but he was called to God’s service, to preach the Gospel always and in all circumstances. His personal vocation is supported by his memories, his collected writings and the records of his congregation.

Keywords: Imre Szabó (1919-2011), 20th century history of the Reformed Church in Hungary, Sárbogárd, church revival, life of Reformed pastors

Tanulmányom egy „falusi lelkész” portréját mutatja be,² történeti kontextusba helyezve annak a lelkésznemzedéknek a sorsát, amely Trianon után éppen kezdett magához térni, átélte a pusztító második világháborút, a Rákosi-korszak legfé-

- 1 Kovácsné Pázmándi Ágnes, református teológus-lelkész, a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményének munkatársa, okleveles könyvtáros. *paszmandi.agnes@rgy.hu*
- 2 A tanulmány alapjául a sárbogárdi városháza dísztermében, 2019. október 26-án, Szabó Imre 100. születésnapjára rendezett ünnepségen elhangzott előadás szolgált.

lelmetesebb napjait, 1956-ot, és a Kádár-korszakot. Mindemellett átérték a 30-as években meginduló és a háború végén felívelő ún. ébredés csodáját, élményét.

Szabó Imre a délvidéki Alsóittebén³ született 1919. október 30-án. Nehéz anyagi körülmények között élő, napszámos emberek családjából származott, akik kétszer is megjárták Amerikát. Édesapja kormányos volt egy személyszállító gőzhajón, ahova gyakran magával vitte a már nagyobbacska fiúcskát, aki nagyon élvezte ezeket az utazásokat. Egész életében a természet szépségét itt a Bega folyón szerzett tájkép jelentette számára. Az édesapa fiatalon, 35 évesen halt meg. Az akkor hétéves fiához intézett utolsó szavai –: a „*Kisfiam, ember legyen belőled!*”⁴ – és az apja temetésén szolgáló Hódossy⁵ tiszteletes palástos alakja tudat alatt meghatározta a papi szolgálat választásában.

Az özvegy édesanya cselédnek állt Nagybecskerekben, ezért anyai nagyszülei vették magukhoz. Emlékirataiban így írt erről: „Azt a pár esztendő, amit náluk töltöttem, gyermekkorom legboldogabb időszakának tartom. Egyszerűen azért, mert Molnár öreganyám nagyon szeretett engem, és én is őt. [...] a kemence mellett ültünk és a halottas énekeskönyv énekeit dudorásztuk. Öreganyám valamenynyit ismerte, és mindegyikre megtanított.”⁶

A nagymama hirtelen halála után édesanyja férjhez ment és Nagybecskerekre⁷ költöztek. Nagy törés volt az életében, mert kikerült a biztonságos, szeretetteljes családi fészekből. Másrészt elvesztette a megszokott szintiszta magyar nyelvű közösséget, a tradíciókban élő falusi gyülekezetet, ahol már „tisztiséget is viselt”, ő rakta ki az énekeket a táblára: „Itabén még az egész falu járt az istentiszteletre, a népviseletbe öltözött férfiakkal és asszonyokkal zsúfolt templom gyönyörű látványt nyújtott. Becskerekben kevesen jártak templomba, s azok is úgy szétszóródtak a magas támlájú padokban, hogy alig lehetett észrevenni őket.”⁸

Itt találkozott először a belmisszióval, igaz, hogy még alanyként. Ittebe mindig megmaradt a „hazának”, különleges helyet foglalt el a szívében, amikor tehetete, később hazalátogatott, a családját is vitte. A háború után 1957-ben járt először otthon látogatóban, ekkor meghívták missziói lelkésznek is, de különböző adminisztrációs okok miatt nem tudott áttelepülni, pedig már az útlevelet is megkapta az egész család 1958-ban.⁹

3 Alsóittebe: Ma Magyaritabé néven település a Vajdaságban, Szerbia északi tartományában.

4 SZABÓ Imre: *Sírjanak a papok!*, s. l., Magánkiadás, 2017, 19.

5 Hódossy Orbán (1888–1958), református lelkész, 1915–1958 között a magyaritabéi református gyülekezet lelképásztora. Családi adatközlés: Margit István; PAP László–BUCSAY Mihály (szerk.): *A Budapesti Református Theológiai Akadémia története 1855–1955*, Budapest, Református Egyetemes Konvent Sajtóosztálya, 1955, 215.

6 Szabó: *Sírjanak a papok*, 22–23.

7 Nagybecskerek: Ma városjogú település Szerbia északi tartományában a Béga folyó partján. <http://www.nagybecskerek.refdunantul.hu/cikk/mutat/nagybecskerek-varos/> (Letöltés: 2021. október 11.)

8 Szabó: *Sírjanak a papok*, 82.

9 Ágoston Sándor (1882–1960), jugoszláviai református püspök személyes meghívására. Sárbovárdi Református Egyházközség Presbiteri Jegyzőkönyve (továbbiakban: SREPJ) 1957. november 17.; Szabó: *Sírjanak a papok*, 319–322.

Az iskolaváltás sem volt könnyű, Délvidék elcsatolása az ott élő magyarság számára nemcsak az anyaország elvesztését jelentette, hanem a kötelező szerb államnelyv bevezetését is. A jugoszláv kormány a magyarok számára anyanyelvükön hat elemit engedélyezett, a magyar középiskolákat megszüntették.¹⁰ Az értelmiség nagy része a Magyarországra történő átköltözés mellett döntött. Ekkor alakultak meg olyan magyar közművelődési intézmények, amelyek elődleges célja, hogy felkutatja a tehetséges falusi gyerekeket, ösztöndíjjal segíti őket, ezzel talán sikerül megmenteni a magyar tagozatot. A magyar tagozatot nem sikerült megmenteni, de színjeles bizonyítványával Szabó Imre bekerült egy szerb gimnáziumba. Mostohaapja azonban kivette a gimnáziumból, hogy pénzt keressen. Inasnak adta, először egy szerb papírkereskedésbe és nyomtatványboltba, ahol főleg a postás és a hordár szerepét töltötte be, és nap mint nap megalázták magyarságában, ami azonban megerősítette identitását. Később a Reis-féle könyvkereskedésbe került, ahol a jó szándékú zsidó tulajdonos ügynöknek szánta, kereskedelmi tanfolyamra küldte. Mivel ebben nem volt tehetsége, ezért kirakatrendezői tanfolyamra íratta be, ez már sikeresebbnek bizonyult. Itt talált rá a könyvek, az olvasás szeretete, mert Reis úrnál működött a kölcsönkönyvtár, melyet az alkalmazottak korlátlanul és ingyen használhattak.

Mivel az üzletekben sokan megfordultak, így ismeretségi, barátsági köre is egyre tágult. Tagja lett a Magyar Közművelődési Egyesületnek, itt olvasták együtt Kovács Imre Néma forradalom, vagy Féja Géza *Viharsarok* c. kötetét. Itt találkozott a délvidéki magyar irodalmat reprezentáló folyóirattal, a *Kalangyával*,¹¹ rendszeresen lapozta a *Nyugatot*. Megismerkedett Kosztolányi, József Attila, Illyés Gyula, Szabó Dezső munkásságával. Őt idézem: „Nem is sejtettem, hogy olvasmányaimmal ilyen jó irányba haladok, s lépést tartok azzal a haladó mozgalommal, amelyet Magyarországon a népi írók mozgalmának neveztek. [...]”¹²

Az Egyesület segítségével magánvizsgákat tehetett a gimnáziumban, később ösztöndíjjal bekerült a konviktusba, nem kellett fizikai munkát végeznie, leérett-ségizhetett. Itt kötött életre szóló barátságot egy hívő szerb fiúval Vladimir Vukanoviccsal, Vuléval.¹³ Rajta keresztül ismerte meg az orosz emigráns közösséget is, ortodox hitüket és szokásaikat.

Becskereken konfirmált Szabó Zoltán¹⁴ református lelkész szolgálata alatt, és lassan belenőtt az ifjúságba, a Keresztyén Ifjúsági Egyesület (KIE) tagja lett. Eleven élet folyt itt, bibliaórákat, előadásokat, műsoros délutánokat és közösségi játékokat szerveztek, vallásos színdarabokat rendeztek. Ennek hatására a gimnáziumban Vule barátjával együtt megalapítják a helyi KIE-t.

10 HÖRCSIK RICHÁRD: *Trianon és a Magyar Református Egyház*, 13., <https://tirek.hu/hirek/intezmenyi-hirek/trianon-es-a-magyar-reformatus-egyhazi/> (Letöltés: 2021. október 4.)

11 Kalangya, *Új Magyar Irodalmi Lexikon*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2000, 2. köt., 1019.

12 Szabó: *Sírjanak a papok*, 96.

13 Vukanović, Vladimir (1923–2014), fizikus, egyetemi tanár a *Tudomány és hit. Világhírű tudósok Istenről*, Budapest, Kálvin Kiadó, 1998 című könyv szerzője.

14 Szabó Zoltán (1888–1966), református lelkész, esperes Nagybecskereken, 1919–1956 között szolgált. Adatközlő: Margit István.

A Dél-Alföld soknemzetiségű világában, közelebről is Nagybecskerekén Szalay József¹⁵ kezdte a missziói szolgálatot. Mint volt edinburghi ösztöndíjas, igyekezett az ott megismert egyházi életből minél többet megvalósítani gyülekezetében. Sokoldalú tevékenysége folytán hamar ismertté vált: lapot indított, gyermekmunkát szervezett, házi bibliaköröket indított, nőegyletet szervezett. Igyekezett nem lelkészi jellegű személyeket is bevonni a szolgálatba, mint bibliaterjesztőket, akik számára bibliaiskola felállítását is kezdeményezte. Szalay munkája egybefolyt az ekkor a Dél-Alföldön kibontakozó baptista és nazarénus ébredési korszakkal. A velük való kapcsolatot a párbeszédre, az egymás mellett való munkálkodásra és nem a hatósági erőszakra építette. A dél-alföldi ébredés különös jellemzője, hogy magában hordozta a bibliás népi kegyesség jegyeit. Például a Szalay által elindított nem egyházi személyek, bibliaterjesztők, „laikus” prédikátorok olyan szint képviseltek az ébredési mozgalmak történetében, amely máshol nem vált gyakorlattá.

A gimnáziumi felhőtlen, felívelő időszakot a háború roppantotta meg, 1941-ben. A végzős osztályok hadiérettségit tettek, és másnap megkezdődött a szétszóratás. Szabó Imre Títelbe¹⁶ ment (ez magyar megszállás alatt volt) állást keresni, itt beszélte rá egy idősebb munkatársa, hogy jelentkezzen egyetemre, ő rögtön a teológiát akarta megjelölni, de barátja a matematika-fizika szakot ajánlotta, mert az semleges tudomány, nem jár világnézeti és politikai elkötelezettséggel. Rábeszélte, hogy jelentkezzen Budapesten a Bolyai Kollégiumba,¹⁷ amelyet szegény sorsú paraszti származású fiatalok számára alapítottak. Felvételt nyert és 1941. szeptember 2-án megérkezett Budapestre, ahol folytatódott az útkeresés.

A Kollégiumban egységes szellem uralkodott, egy közös eszme, a népi Magyarország ügye forrasztotta össze lakóit. Hetente többször előadásokat hallgattak a Magyar Közigazgatástudományi Intézetben,¹⁸ ahol az alapító Magyary Zoltán professzor beszélt a paraszti kultúráról, szenvedélyes vitákat folytattak, népdalokat énekeltek.

Amilyen jól érezte magát a kollégiumban olyan rosszul az egyetemen, az előadások és a diákság hozzáállása csalódást okoztak neki és a folyamatos nélkülözés, az éhezés minderre még ráerősített.

Egy antikvár kötet, Zoványi Jenő: *Reformáció Magyarországon 1565-ig*¹⁹ és a Ráday utca 28. felfedezése fordított helyzetén: pótfelvételel bekerült a budapesti református teológiára: „Nem hiszem, hogy nálam boldogabb teológus lakott volna

15 Szalay József (1855–1917), református lelkész. Tótkés Zoltán: *Ébredési mozgalmak a Tiszántúlon és a debreceni tanyamisszió* (doktori disszertáció), Debrecen, 2004, 37–59.

16 Títel kisváros Szerbiában, a Vajdaság Dél-bácskai körzetében.

17 Az első népi kollégium 1939-ben alakult meg, Bolyai Kollégium néven, 1942-től Györfly Kollégium a néprajzkutató Györfly István után.

18 Más néven Magyary Intézet az alapító Magyary Zoltán (1888–1945) után. <https://magyary-archivum.uni-nke.hu/> (Letöltés: 2022 január 25.); GLATZ Ferenc (szerk.): *A tudomány szolgálatában: Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára*, Budapest, MTA Történettud. Int., 1993, 405–406.

19 ZOVÁNYI Jenő: *A reformáció Magyarországon 1565-ig*, Budapest, Genius, 1921.

1941 őszén a Ráday Kollégiumban. Már önmagát a teológus létet is kiváltságnak éreztem, az órákra szinte úgy jártam be, mint istentiszteletre.”²⁰

Beköltözése után másnap már becenevet is kapott: „Espi”-nek szólították, a Budapesti Református Egyházmegye első esperesével²¹ való névazonossága okán.

A tanári kar olyan kimagasló tanáregyeniségekből állt, mint Sebestyén Jenő,²² Kováts J. István,²³ Csekey Sándor,²⁴ Budai Gergely,²⁵ Pap László²⁶ vagy Bodonhelyi József,²⁷ akikről elismerően nyilatkozott önéletrajzi kötetében. Visszatekintve erre az időszakra úgy értékelte a teológiát, mint „szolid papnevelő intézetet, ahol nem volt szellemi műhely, ahol hitek és jellemek formálódtak volna”.²⁸ Ami serkentőleg, hitmélyítő erővel hatott rá, az szerinte kívülről jött. Tanulmányai során a gyakorlati teológia iránt kötelezte el magát, ennek ellenére a kápláni dolgozatát dogmatikából Sebestyén Jenőhöz írta „Kálvin Isten-tanának legjellemzőbb vonása, az Institutio alapján” címmel.

Csekey Sándornak dolgozott a Ráday Könyvtárban, hogy megszerezze a tandíjra valót, Pap László képviselte számára a széles látókörű, európai műveltségű tudóst és a népehez, nemzetéhez hű, abban gyökerező, azt szolgáló, annak felemelésén fáradozó hazafit, akit soha nem önérdek vezérel. Az ő vonzáskörében,

- 20 1941. október 8-án iratkozott be a teológiára. Szabó: *Sírjanak a papok*, 143.; Pap–Bucsay: A Budapesti Református Theologiai Akadémia története, 231.
- 21 Szabó Imre (1891–1955) református lelkész, az első budapesti ref. esperes, egyházi író, 1923–1951 között a Budapest-Fasori Református Egyházközség lelkipásztora. NAGY Zsombor: Szabó Imre a Budapesti Református Egyházmegye megszervezője és első esperese, in: Kósa László (szerk.): *Reformátusok* Budapesten, Budapest, Argumentum–ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006. 1. köt., 579–590.
- 22 Sebestyén Jenő (1884–1950), teológiai tanár, dogmatikus, a történelmi kálvinizmus képviselője. ZOVÁNYI Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon, szerk. Ladányi Sándor, Budapest, MRE Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1977, 535.; LÁNYI Gábor: Sebestyén Jenő, a történelmi kálvinizmus és a Soli Deo Gloria Református Diákszövetség, in: *Studia Universitatis Babeş–Bolyai Theologia Reformata Transylvania* 67(2022/1), 226–240; LÁNYI Gábor: Sebestyén Jenő (1884–1950) és a történelmi kálvinizmus, in: Petrás Éva (szerk.): *A 20. századi magyar protestáns közéletiség arcképcsarnoka*, Budapest, Barankovics István Alapítvány – Gondolat Kiadó, 2021, 13–32.
- 23 Kováts J. István (1880–1965), teológiai tanár, egyházjogász, politikus, a Független Kisgazdapárt alelnöke. Uo., 342–343.
- 24 Csekey Sándor (1896–1956), belmissziói lelkész, teológiai professzor, egyháztörténész. Uo., 123–124.
- 25 Budai Gergely (1887–1974), teológiai tanár, vallástörténész, vallásfilozófus, újszövetséges. Uo., 99–100.
- 26 Pap László (1908–1983), teológiai tanár, ószövetséges, a Nemzetközi Vöröskereszt embermentő munkatársa, a háború után az egyházi újjáépítés vezetője, a Ráday Gyűjtemény főigazgatója, nemzetközi egyházi szervezetek vezetőségének tagja, rövid ideig magas egyházi tisztségek viselője. *Új Magyar Életrajzi Lexikon*, Budapest, Magyar Könyvklub, 2004. 5. köt., 108.
- 27 Bodonhelyi József (1909–1965) teológiai tanár, egyháztörténész. *Új Magyar Életrajzi Lexikon*, 1. köt., 791.
- 28 Szabó: *Sírjanak a papok*, 144.

közös munka kapcsán ismerte meg közelebbről a teológus hallgató Szabó Évát,²⁹ Szabó Imre esperes lányát, akivel sokat beszélgettek, hitvitáztak.

A Kálvin térre járt templomba, ahol Ravasz Lászlót³⁰ hallgatta, később beépülve a gyülekezetbe gyerekcsoportot is kapott a vasárnapi iskolások között. Ugyanakkor előszeretettel látogatott más gyülekezetekbe, közösségekbe is. Csatlakozott a Soli Deo Gloria diákszövetséghez, ahol megismerkedett Soos Gézával,³¹ aki 1944-ben bevonta az ellenállási mozgalomba. A feladat az lett volna, hogy a magyar kormány levelét kellett volna eljuttatni Tito főhadiszállásáig. Meghiúsult a küldetés, a front több irányból közeledett a főváros felé, és aki tehetett, elhagyta a teológiát, Szabó Imre is elhagyta Budapestet. Majosházától Szegedig, majd onnan vissza Pestig egyfolytában menekülnie kellett az oroszok elől. Hódmezővásárhelyen egyenesen a vagon felé hajtott hadifoglyok közül engedte ki egy magas rangú orosz tiszt.

Visszatérése után egy sikertelen teológiai reformkísérlet után a politika felé fordult, beiratkozott a Független Kisgazda Párt ifjúsági szervezetébe a Független Ifjúságba, a diákszervezet elnöke lett. Népgyűlésekre járt, szónoklatokat tartott, saját elmondása szerint hitről és erkölcsről. Majdnem az életébe került, mert 1 évvel azután, hogy utolsó beszédét tartotta, éppen a papi vizsga előtt, 1947-ben eljárás indult ellene a demokratikus államrend és köztársaság elleni rágalmazás bűntette miatt. Berezky Albert³² püspök közbenjárására felmentették. A felmentés

29 Szabó Éva (1924–2011) református lelkész, Szabó Imre esperes legidősebb lánya, 1949-ben kötött házasságot Szabó Imrével.

30 Ravasz László (1882–1975) református lelkész, teológiai tanár, homiletikus, akadémikus. A Dunamelléki Református Egyházkerület püspöke 1921–1948 között. Zoványi: *Magyarországi protestáns egyháztörténelmi lexikon*, 501–502.

31 Soos Géza (1912–1953), jogász, református lelképásztor, a Soli Deo Gloria Református Diákszövetség elnöke, az 1943–1944-es évek magyar nemzeti ellenállási mozgalmának kiemelkedő személyisége. Kiss Réka: Soos Géza, a kiemelkedő ifjúsági vezető és politikus, in: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten*, 1. köt., 755–764.

32 Berezky Albert (1893–1966), református lelkész, A Dunamelléki Református Egyházkerület püspöke 1948–1959 között, országgyűlési képviselő. Zoványi: *Magyarországi protestáns egyháztörténelmi lexikon*, 69; A Berezky-korszak jellemzéséhez lásd: Kiss Réka: Berezky Albert, in: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten*, 1. köt., 601–620.; LÁNYI Gábor: Bishop Albert Berezky (1893–1966). A Life Full of Questions, in: Kovács Ábrahám – Shin, Jaeshik (szerk.): *Nationalism, Communism and Christian Identity: Protestant Theological Reflections from Korea and Hungary*, Debrecen – Gwangju, DRHE – Honam Theological University and Seminary, 2019, 123–140.; LÁNYI Gábor: Hungarians and Koreans in the „Religious Cold War”. Political Instrumentalization of the Reformed Church in Hungary’s Ecumenical Activity in the Early 1950s, in: Park, Gyeong Su – Kovács Ábrahám (szerk.): *Reformed Legacy in Korea and Hungary: Religious, Cultural and Theological Approaches*, Debrecen – Seoul, DRHE – Presbyterian University and Theological Seminary Press, 2022, 193–234.; LÁNYI Gábor: Viable Cooperation or Unscrupulous Service? Motivations for Albert Berezky’s Activity in Church Governance, in: *Studia Universitatis Babeş–Bolyai Theologia Transylvanica* 69(Supplement 1/2024), 101–119.; LÁNYI Gábor: *Méltatlanul. Háttérbe szorított dunamelléki református lelkészek az 1950-es években*, Budapest, KRE, 2020; LÁNYI Gábor: Church Disciplinary Procedures in the Early 1950s as Tools of Political Sidelining, in: Bárh Dániel (szerk.): *Lower Clergy and Local Religion in 16th–20th Century Europe*, Budapest, MTA – ELTE Lendület Történelmi Folklorisztikai Kutatócsoport, 2023, 345–366.

után fogadalmat tett, hogy soha többet nem foglalkozik a politikával, a lelkészi hivatásra, Isten országának az építésére koncentrálna.

A sikeres kápláni vizsga után Kiskunhalason, Budapesten a Kálvin téri gyülekezetben, Kelenföldön, a Klauzál téren volt segédlelkész, végül 1950-től egyházkerületi missziói lelkész lett.

1947-ben élte át a megtérés örömét, és nemsokára belépett a Bethánia Egyletbe.³³

Elsődleges szolgálatának az evangelizációt tekintette minden szinten, minden korosztály, minden társadalmi réteg számára a tiszta evangélium hirdetése, a bűnbánat és megtérés, a Krisztus megváltó szeretetébe belekapaszkodó hit útján. Az ébredés olyan, mint egy kollektív megtérés, amikor Isten Szentlelke kiadásának hatására rövid idő alatt emberek tömegei ismerik meg és fogadják el a Jézus Krisztusban adott váltságot, és gyakorolják az egyház közösségében úgy, hogy ebből a társadalom átforgalmazása következik. Ennek a felismerésnek és ébredésnek azután jelentős szerepe volt abban, hogy a következő évek, évtizedek kemény elnyomatása, felszámolási kísérletei közepette is fennmaradt az egyház, a gyülekezetek, túlélve a nehéz időköt. Milyen paradoxon, egyik oldalon a lelki ébredés, a másikon a kommunista diktatúra totális támadása az egyházak ellen.

A missziói szolgálat alatt, az egyre több feladat közepette jó barátságba került Farkas Józseffel,³⁴ aki a kerület missziói lelkésze, a Klauzál téri gyülekezet alapítója. Bensőséges kapcsolatba került Zsindely Ferencsel³⁵ és feleségével, Tüdős Klárával,³⁶ rajtuk keresztül a Nőszövetségi konferenciákon is rész vett, ahol Pilder Máriát³⁷ hallgatta. Második otthona lett az Istenhegyi Villa, a Zsindely házaspárt pedig pótszüleinek tekintette.

Kiskunhalason szolgált régi első szeretett principálisánál, Ván Benjáminnál,³⁸ ahova Szabó Évát is meghívták evangelizálni, aki ekkor a Leánymisszót vezette az egyházkerületben – később kiderült, hogy nem véletlenül – hogy a mindkét fél részéről titkolt szerelem végre bevállásra kerüljön, de ehhez csak hónapok eltelté-

33 Bethánia Egylet: 1903. február 2-án Szabó Aladár (1862–1944) református lelkész által alapított „élő keresztyén szövetség”. Tevékenységüket „felekezeti” szolgálatként végezték. Missziói tevékenységüket a sajtó segítségével is folytatták („Mustármag” c. folyóirat, a „Magyar Keresztyének Naptára”, a „Halleluja” énekeskönyv, stb.). Saját nyomdával rendelkeztek. KÓSA László: Szabó Aladár és az Új Óramutató, in: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten*, 1. köt., 511–522.

34 Farkas József (1914–1999) református lelkész, A Soli Deo Glória (SDG) református diákszervezet missziói lelkészeként is tevékenykedett, részt vett a balatonszárszói konferenciák szervezésében. A Klauzál téri Református Egyházközség alapítója. <https://tobbazelet.hu/> (Letöltés: 2022. január 11.)

35 Zsindely Ferenc 1891–1963 politikus, miniszter. *Új Magyar Életrajzi Lexikon*, 6. köt., 1518.

36 Tüdős Klára; Zsindely Ferencné (1895–1980) iparművész, divat- és jelmeztervező, rendező. *Új Magyar Életrajzi Lexikon*, 6. köt., 922–923.

37 Pilder Mária (1888–1966) református diakonissza, vallásnász, Orsz. Ref. Nőszövetség titkára. *Új Magyar Életrajzi Lexikon*, 5. köt., 354.

38 Ván Benjámin (1892–1985) református lelkész, egyházi író. Igen tehetséges, de különc, excentrikus embernek tartották kortársai. *Új Magyar Életrajzi Lexikon*, 6. köt., 1044. Szabó Imre írt nekrológot a Református Egyház 1985-ös számában.

vel került sor. Az esküvőt 1949 decemberében tartották, a szertartást Budapesten, a Fasori református templomban a menyasszony édesapja vezette. Hatvankét év házastársi és szolgatársi közösség útján indultak el akkor.

Nehéz évek vártak a fiatal párra, emberileg nézve kicsúszni látszott a talaj a lábuk alól. A református egyház és az állam között 1948-ban kötött Egyezmény égisze alatt egyre nagyobb mértékben teljesedett ki a kommunista államhatalom egyházszerűítő politikája. Megfosztották az egyházat az anyagi javaitól, iskoláitól, földjeitől. Leváltották az egyház felső vezetőit, rendeletet hoztak Budapestről való kitelepítésükről. Ez több lelkipásztort, a református egyház nem lelkészi vezetőit, valamint számos egyháztagot érintett. 1950. január 13-án a református és az evangélikus egyház püspökei is letették az esküt a Magyar Népköztársaságra és annak alkotmányára. 1950-ben lényegében befejeződött az egyházi, missziói, hitbuzgalmi és ifjúsági egyesületek felszámolása, önkéntes feloszlása. Bereczky Albert kiadta a Testvéri Izenetet,³⁹ melyben felszólítja a lelkészeket, hogy szüntessenek meg minden hívő közösséget, a hagyományos istentiszteleteken és bibliaórákon kívül nem tarthatnak külön összejöveteleket. A bethánistákat már egyenesen szektásként emlegették. Felszámolták az Istenhegyi Otthont, Zsindelyeket is kitelepítették. Balatonlellén találtak gondnoki állást. Szabó Éva édesapjának is menni kellett, Bujra száműzték. Szabó Imre keserűen vall erről:

„Engemet az kínzott a legjobban, hogyan lehet olyan ridegen, szinte kegyetlenül fellépni valakivel szemben, aki nemcsak hívő testvérünk és szolgatársunk, hanem meghitt barátunk is. Mert Bereczky Albert és Szabó Imre elválaszthatatlan barátok voltak. Nem először és nem utoljára ingott meg a keresztyénségbe vetett hitem. De már képtelen voltam levonni ennek a bizonyos konzekvenciáit, mert megtéremem óta tudom, hogy a keresztyénség nem a keresztyénekbe, hanem a Krisztusba vetett hitből áll. Csak hát éppen akkor a legnehezebb ezt alkalmazni, amikor a legnagyobb szükség van rá.”⁴⁰

Mindketten tudták, hogy hamarosan meg kell válniuk a missziói lelkészségtől, ekkor jött a sárbogárdi lehetőség. Sárbogárd⁴¹ nagy múltú mezőváros, először Tinord és Bogárd említéssel, nemesi családok birtokaiból állt,⁴² közlekedési csomópont, lakosságának többsége földműveléssel foglalkozott. Vallás tekintetében többségében református, emellett katolikus, evangélikus és izraelita. A református templom

39 Testvéri Izenet. Gyülekezeteink lelkipásztoraihoz és presbitériumaihoz, egyházmegyéink esperseihez és missziói bizottságaihoz, egyházunk minden szolgájához és tagjához. 214/1950. — I. sz., A Református Egyetemes Konvent elnökségének aláírásával. Budapest, 1950. december 12., *Református Egyház* 2(1950/2), 1950. december 15., 3–6.

40 Szabó: *Sírjanak a papok*, 250.

41 Sárbogárd: Nagyközség, járási székhely Fejér vármegyében, Sárszentmiklós és Alsó-Töbörzsök hozzácsatolásával 1986 óta város. A református egyházközség a Vértesaljai Református Egyházmegyéhez tartozik.

42 Tinordiak, Huszár, Mészöly, Dörögdy családok. BALÁZS László: *Vértesalja. A Vértesaljai Református Egyházmegye története*, Budapest, Vértesaljai Református Egyházmegye, 1986., 65.

1783-ban épült, a református egyházközség protokolluma⁴³ 1791-ben kezdődik, de ezt megelőzően is van tudomásunk gyülekezeti életről. Az eklézsiának iskolái vannak, könyvtára, a két világháború között népszerű olvasókört működtetett.

A második világháborút követően Sárbogárdot is elérte a kommunista diktatúra. Az államosítás, egyházellenesség, a tévesztés, az erőszakos iparosítás. Szovjet tisztakat szállásoltak be családokhoz, majd 1956 után laktanyába tért vissza az orosz hadsereg, csak 1991. május 19-én hagyták el a települést. Magyar laktanya is volt a település határában, egyre bővülő tiszti lakóteleppel a város közepén. Az 1980-as évekig „virágzott” a szocialista propagandagépezet, betelepített vagy átképzett értelmiségiekkel. Nagyon jól mutatja a szellemi közállapotot és lelki rombolást – amibe megérkezett a Szabó házaspár – egy pár éve megjelent cikksorozat⁴⁴ az egykori iskola-igazgató⁴⁵ kapcsán, aki a felvidéki Somorjáról származó (mint Szabó Imre esperes) meggyilkolt evangélikus lelkész lánya, majd asszonyként grófnő, nagy tudású, művelt pedagógus, és 1956 után többszörösen elvált asszonyként „elszánt, engesztelhetetlen, sőt fanatikus harcosa a kommunista pártnak. Hithű kommunistaként, őszinte lelkesedéssel harcolt az eszméért. [...] Az iskolában és a községi munkában mindenkitől elvárta, sőt keményen megkövetelte a politikai hatalom kiszolgálását. [...] A hittanos gyerekeket pellengérré állította az osztályban büntetesként, és próbálta a szülőket is rábírní, hogy ne neveljék vallásosan a gyerekeiket.”⁴⁶

Az említett tanárnő a templom melletti államosított református elemi iskola egykor rektori lakásában lakott, éppen szemben a parókiával. Férjéről Szabó Imre is említést tesz visszaemlékezésében.⁴⁷

A sárbogárdi lelkészi helyre azonban mások is pályáztak. A választási harcot követően, a jegyzőkönyv tanúsága szerint végül a két rivális kiütötte egymást, és Szabó Imrét választotta meg a gyülekezet.⁴⁸ A szépen kimeszelt parókiára beköltözött a lelkészházaspár. 1952. május 11-én tartották meg a beiktatást, amelyet Füle József⁴⁹ esperes vezetett le.

43 A Bogardi és Tinordi egyesült reformata sz. eklesia protocoluma, melyben az eklesia kezdetét, és az abban megtörtént nevezetesebb dolgokat feljegyezni kezdette Somodi István b.p. 1791.

44 HARGITAI Lajos: Oly korban éltünk 40–44. A Naphercegnő 1-4., *Bogárd és Vidéke*, 2014. október 20. – november 27.

45 Lugosi Árpádné sz. Halmy Márta (1922–1997) tanár, Sárbogárdon általános iskolai igazgató 1968–1977 között.

46 HARGITAI Lajos: Oly korban éltünk 43. A Naphercegnő 4., *Bogárd és Vidéke*, 2014. november 20., 12. (Ezt jelen előadás szerzője igazolja, mivel hittanra járt ezért 3–4. osztályban, ezért egy érdemjeggyel rosszabb osztályzatot kapott minden tárgyból.)

47 Szabó: *Sírjanak a papok*, 314.

48 SREPJ, április 6. A gyülekezet 271 érvényes szavazatból 136 szavazattal lelkésszé választotta Kiss Károly és Kőmíves Viktor ellenében

49 Füle József (1894–1982) református lelkész, esperes <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eltarajzi-lexikon-7428D/f-7547C/fule-jozsef-757B1/> (Letöltés: 2021. október 28.)

Az 50-es évek, a Rákosi-diktatúra nyomorgatta a parasztságot, de teljesen nem tudta tönkretenni, ha a földet ki is vette alóla, ha a padlását le is söpörtette. A Szabó családot is rögtön ellátták az asszonyok baromfival és gyakran ennivalót is hoztak nekik. A nagy kert, amelyben persze rengeteg munka is volt, meghozta gyümölcsét. Háztartási segítség is érkezett a gyülekezetből vagy az ismerősök köréből, ezt hálával fogadták és soha nem felejtették el megköszönni:

„Most annyi év után visszagondolva, ez a szép terített asztal jel volt számomra, hogy Isten így fog gondoskodni rólunk. Mindig lesz az asztalunkon ennivaló. Ha visszagondolok, hála van a szívemben az Úr iránt. Mi lett volna velünk Budapesten hét gyerekkel az ötvenes-hatvanas években? Itt volt nagy kertünk, mindig tele volt zöldséggel, krumplival, káposztával és 40 szilvafával. Disznót tarthattunk, kecskénk volt és egy ideig tehenünk is.”⁵⁰

Éva néni, viccesen azt szokta mondani, hogy a pesti kalapos úrilányból bogárdi fejkendő paraszttasszony lett.

Már a beiktatás napján elkezdtek megvalósítani missziói munkatervüket. A beiktatási jegyzőkönyv 5. pontjában a „Visitatio és az úrvacsora előtt egész hetes bűnbánati esti áhítat” tartását rendelték el.⁵¹ A jegyzőkönyvek tanúsága szerint szolgálatuk 33 éve alatt minden évben a költségvetés elfogadása mellett rögtön a második helyen volt a missziói munkaterv elfogadása és bővítése.

Minden ellenagitáció ellenére fejest ugrottak a gyülekezeti munkába, igehirdetés-sorozat megtartása, imakör alakítása, gyermek-istentisztelet és hittanórák tartása, évről évre összegyűjtötték a konfirmandusokat.⁵² A vasárnapi alkalmakon kívül tartottak két bibliaórát, imaórát, leányórát, presbiteri férfi alkalmakat, házi istentiszteleteket, és felújították a reggeli áhítatokat is. Ezenkívül kijártak szórványokba Alsó-Töbörzsökre és Kislókba is, később Felsőkörtvéyesre. Bevezették a férfihetet.

Ez évente 950-1000 igeszolgálatot jelentett. Szabó Éva csak 1957-től lett kirendelt segédlelkész. Az igehirdetés szolgálata mellett még több szolgálatot is végzett a Szabó házaspár. Gyakorolták a lelkigondozást és megszervezték a diakóniai szolgálatot. Évente adománygyűjtésre került sor valamelyik szeretetotthon vagy a teológia, gimnázium javára. Különösen az Órbottyáni diakóniai otthont támogatta a gyülekezet, minden évben elmentek egy hétre takarítani, veteményezni és olyan munkákat elvégezni, amelyre az ott dolgozóknak nem maradt idejük. Bekapcsolják a gyülekezetet a lepramisszióba, fáslikat kötöttek a lányok, asszonyok.⁵³

50 SZABÓ IMRÉNÉ SZABÓ ÉVA: Süt a nap!, [Budapest], Open Art, 2006., 91–92.

51 SREPJ, 1952. május 25.

52 A konfirmandusok száma soha nem volt 30 fő alatt, a legtöbben 60-an voltak 1964-ben. SREPJ 1964. március 28.

53 Csak pár példa a természetbeni és anyagi segítségre: SREPJ 1971. szept. 23., 1974. okt. 6., 1975. febr. 2.

Evangelizációs heteket, csendesnapokat szerveztek, amelyekre hazai vagy külföldi vendégigehirdetők jöttek, közülük a legismertebbek Joó Sándor,⁵⁴ Farkas József, Ecsedy Aladár⁵⁵ és Dobos Károly⁵⁶ voltak.

Nyári evangelizációs táborokat szerveztek a gyerekeknek, fiataloknak. Kezdetben káptalanfüredi kis nyaralójuk rendszeresen adott helyszínt ennek, de egy rendőrségi atrocitás⁵⁷ után mindig máshol szervezték meg ezeket.

Mivel nagy hagyománya volt Sárbogárdon a kóruséneklésnek, hamarosan megalakult a kórus is Éva néni vezetésével. Ő látta el a kántori szolgálatot is.⁵⁸

A presbiteri jegyzőkönyvek arról is tanúskodnak, hogy munkálkodásuk sok áldása között volt az is, hogy újra megtanították ünnepelni a gyülekezet tagjait. A diktatúrában a hagyományos egyházi ünnepeket eltörölték vagy átnevezték. Helyettük a propagandagépezet verklíje szólt ezeken az ünnepeken, amelyre kivezényelték a népet. Nem önként, hanem félelemből ment ki sok tisztviselő (pl. e tanulmány szerzőjének szülei is), mert a szakszervezeti aktivisták figyelték, hogy ki van ott, ki nincs ott. Ne felejtjük el, ekkor éli fénykorát az erőszakos téészesítés, agitátorok járták a községet, zaklatták a gyülekezet presbitereit, tagjait. Fodor Pál⁵⁹ turkológus egyenesen a mohácsi tragédiához hasonlítja ezt a korszakot. Szerinte a forradalmat követő téészesítés, az országot ezer éven keresztül megtartó parasztság durva felszámolása a legnagyobb katasztrófák egyike.⁶⁰

A presbiteri jegyzőkönyv ezekből az időkből (1964) őriz meg egy a reformáció ünnepén elmondott beszédet:

„Isten iránti hálával gondolunk vissza Kálvin Jánosra, eme testben törékeny, de léleekben annál hatalmasabb férfúura, aki nemcsak hirdette a tiszta bibliai keresztényenséget, hanem meg is valósította azt Genf városában. Olyan gyülekezetet alakított ki és nevelt fel itt, amelynek példája egész Európát besugározta és elért a mi magyar hazánkba is.

Ebben az időben népünk történelmének legsúlyosabb napjait élte: az iszonyatos török iga alatt sýnylódott Magyarország. Az Evangélium új erőt adott né-

54 Joó Sándor (1910–1970). *Új Magyar Életrajzi Lexikon*, 3. köt., 607–608., BOLYKI János: Joó Sándor, a kiemelkedő igehirdető és lelkipásozó, in: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten*, 1. köt., 649–658.

55 Ecsedy Aladár (1902–1990) református lelkész, esperes, evangelizátor. Fukász László: Ecsedy Aladár „lélekméto” gyerekmisziója, *Sárospataki Füzetek* 24 (2020/3), 171–182.

56 Dobos Károly (1902–2004) református lelkész, miszionárius. Kiss Réka: Ifjúság, gyülekezet, társadalmi misziók: Dobos Károly lelkipásozor élete, in: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten*, 1. köt., 629–635., Látogatás a gyülekezetben: SREPJ 1983. febr. 20.

57 Tóth Istvánné Bereczk Margit írásos visszaemlékezése egy konkrét esetről.

58 JÁKOB Zoltán: *A sárbogárdi Református Gyülekezet zenei életének története*, Sárbogárd, Bogárd és Vidéke Lapkiadó és Nyomda, 2004, 35–39.

59 Fodor Pál (1955–) történész, Széchenyi-díjas magyar turkológus, <https://www.valaszonline.hu/2019/09/13/fodor-pal-interju-mohacs-szigetvar-mta/> (Letöltés: 2021. október 14.)

60 Ó. KOVÁCS József: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában: a vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965*, Budapest, Korall, 2012.

pünknek szenvedései között. Kálvin tanai nyomán ősünk megújultak hitükben és reménységükben. Ez a megújulás lett az egész magyarság megtartása. Így lett Kálvin nemcsak az egyháznak, hanem egész népünknek nagy jótevője. Nem őt magasztaljuk ezért, hiszen tőle tanultuk, hogy »Egyedül Istené a dicsőség!« Ő csak eszköz volt Isten kezében.”⁶¹

Erőt és reménységet sugároznak e szavak, és jól példázzák azt a tartást, amelyet a Szabó házaspár képviselt a korszak megpróbáltatásai között.

Minden évben Karácsonykor, Szenteste a gyermekek igényes műsora adta az istentisztelet fő alkotórészét a szószékig érő, gyönyörűen feldíszített karácsonyfa alatt, a legszegényebb időkben is. Ünnepséget szerveztek Tompa Mihály halálának 100. évfordulójára,⁶² a gályarabok kiszabadításának 300. évfordulójára Balázs László⁶³ lelkész-történész előadásával egybekötött istentisztelettel emlékeztek.

A 70-es években a Szabó házaspár csatlakozott a karizmatikus ébredéshez, a Szentlélek-keresztség adományát elfogadva. Felvállalva ennek felelősségét nem kevés konfliktust szereztek maguknak. A gyülekezetben azonban soha nem agítáltak erre, a lelkész kollégák és egy szűkebb kör tudhatott róla.

Házasságukat hét gyermekkel áldotta meg a Jóisten. Azt mondják, hogy ahol művész vagy pap van a családban, ott halmozottan hátrányos helyzetben élnek a gyerekek. Hogy milyen volt pap-gyerekek lenni Szabóéknál, azt nem tudom, de biztos vagyok abban, hogy sokat nélkülözték a szüleiket, akiknek a szolgálat 24 órából állt, és a magánéletüket is alárendelték ennek.

A lelki építés mellett fizikai építésre is szükség volt. A templomot háromszor renoválták (1954, 1966, 1977–78), a gyülekezeti házat kétszer.

Huszár Dezső⁶⁴ nemes úr, főszolgabíró, egykori egyházmegyei gondnok, gyülekezeti főgondnok hagyatékának rendezéséhez majdnem 30 évet kellett várni. Nem volt olyan év, hogy a jegyzőkönyvekben ne lenne szó róla. Birtokát végrendeletében a református egyházközségre hagyta, azonban halála után a település elbirtokolta. Mivel a végrendelet kegyességi alapítványként határozta meg a hagyatékot – azaz lelkészlakásnak –, az nem volt államosítható. Tehát telekkönyvileg az egyházközség volt a birtokos gyakorlatilag pedig az állam. Végül 1971-ben született egy egyezség, hogy a gyülekezet lemond a tulajdonjogról, cserébe felépülhet egy új parókiaépület. A helyi TÉVÁL-t bízták meg az építéssel, amely 1973-ban fejeződött be. Az új parókia homlokzatán Huszár Dezső emlékét márványtábla őrzi. 1975-ben örökségből és sok segítő kéz támogatásával elkészült a családi

61 Elhangzott Kálvin halálának 400. évfordulóján. SREPJ 1964. október 31. de. 11 óra.

62 Tompa Mihály (1817–1868) református lelkész, költő Sárbogárdon segédtanító 1838–39 között. SREPJ 1968. szeptember 15.

63 Balázs László (1907–2001) református lelkész, egyháztörténész előadása. SREPJ 1976. febr. 29.

64 Huszár Dezső (1864–1944) Az államtudományok doktora, nemzet- és országgyűlési képviselő. Fejér vármegye főszolgabírója. 1899-től szolgabíró Sárbogárdon, itt telepedett le, haláláig a református gyülekezet főgondnoka, a vértessaljai egyházmegye gondnoka.

házuk is, melyben nyugdíjas napjaikat békességgel tölthették el. Így Sárbogárd a szolgálati hely után otthonuk is lett.

Az utolsó építkezés, a körtvélyesi imaház, egy családi adománytelekre épült, a templomépítésre már nehezebben érkeztek az adományok. Végül igazi társadalmi munka eredményeként épülhetett fel. Imre bácsi toborozta a munkáskezeket a családból és a gyülekezetből, és Trabanton szállította az építkezéshez.

Szolgálatuk idején nem volt olyan év, hogy a temetőkkal ne lett volna valami gond, vagy a sírhelyek árával, vagy a fakitermeléssel, a temetőföld gondozásával. A legnagyobb gondot azonban a Mészöly vagy Úri temető okozta, amely az orosz laktanya szomszédságában feküdt. Az 50-es évek végén temettek ide utoljára. 1956 után az orosz laktanyát bővítették, a temető előtti réten disznóhizlaldát állítottak fel, amely megzavarta a temető nyugalját. A disznók betörték, feltúrták, később a katonák is fosztogatták, meggyalázták. Az emberek félték kimenni a temetőbe rendbe tenni a sírokat vagy virágot vinni a szeretteikre. Itt volt eltemetve többek között Úrházy Lajos,⁶⁵ aki a gyülekezetet 40 évig pásztorolta, vagy Mészöly Gedeon⁶⁶ nyelvész, műfordító. Szabó Imre hiába tett feljelentést a rendőrségen, inkább fenyegetést kapott, mint segítséget.

Mégis akadtak az értelmiség között olyanok, akik hajlandóak voltak az ügy mellé állni, ha kellett tanúskodni, térdig járni a gazban és fekáliában, hogy leltárt készítsenek a sírkövekről.

[A lelkészelnők] „elsőnek a Mészöly temető felszámolásáról számol be. Ez a fájdalmas művelet befejeződött. Az exhumálások, sírközelhelyezések megtörténtek. Rögtön utána bekerítették a temetőt aminek értelmét senki nem tudja megfejtetni. Végül a múlt héten leirat érkezett az Orosz-Magyar vegyesbizottságtól, amely közli, hogy a temetőt igénybe vették. Mindenkit kártalanítanak.”⁶⁷

Majd egy év múlva ezt olvassuk: „a Presbitérium tudomásul veszi, hogy a Honvédelmi Minisztérium 33000 forintot küldött a síremlékek felállítására, de később fog dönteni arról, hogyan fogja felhasználni ezt az összeget egy kis temetőmúzeum felállítására.”⁶⁸

Még ebben az évben nyugdíjba ment a Szabó házaspár, de áldást kérő és áldást osztó szolgálatukat folytatták országszerte, sőt a határon túli magyarság között is. Hajlékuk mindig nyitva állt mindenki előtt.

Pályájuk kezdetén hűvös, mondhatjuk ellenséges volt a fogadtatásuk, de a több évtizedes hűséges munka és példamutató élet után Sárbogárd elfogadta, szívébe zárta a Szabó házaspárt.

65 Úrházy Lajos (1810–1880) református lelkész 1840-től haláláig szolgált Sárbogárdon.

66 Mészöly Gedeon (1880–1960) *Új Magyar Életrajzi Lexikon*, 2. köt., 1477.

67 SREPJ 1984. július 8., 1. pont.

68 SREPJ 1985. május 12., 6. pont.

Szabó Imrét 2003. augusztus 20-án elsőként avatta díszpolgárrá Sárbogárd városa, 2011. március 15-én a Magyar Köztársasági Arany Érdemkereszt kitüntetését vehette át.

2010. áprilisában Budafokon konfirmandusok között szolgált, életét így summa: „Mindezt az Atyától kaptam, ingyen kegyelemből. Az ő gondviselő szerepe alakította sorsomat. Olyan volt az életem, mint egy regény, amelynek a forgatókönyvét Isten írta.”⁶⁹

IRODALOM

- BALÁZS László: *Vértesalja. A Vértesaljai Református Egyházmegye története*, Budapest, Vértesaljai Református Egyházmegye, 1986., 65.
- BOLYKI János: Joó Sándor, a kiemelkedő igehirdető és lelkigondozó, in: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten*, Budapest, Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, 1. köt., 649–658.
- FUKÁSZ László: Ecsedy Aladár „lélekmentő” gyerekmissziója, *Sárospataki Füzetek* 24 (2020/3), 171–182.
- GLATZ Ferenc (szerk.): *A tudomány szolgálatában: Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára*, Budapest, MTA Történettud. Int., 1993.
- HARGITAI Lajos: Oly korban éltünk 40–44. A Naphercegnő 1-4., *Bogárd és Vidéke*, 2014. október 20. – november 27.
- HÖRCSIK Richárd: *Trianon és a Magyar Református Egyház*, 13., <https://tirik.hu/hirek/intezmenyi-hirek/trianon-es-a-magyar-reformatus-egyhazi/> (Letöltés: 2021. október 4.)
- JÁKOB Zoltán: *A sárbogárdi Református Gyülekezet zenei életének története*, Sárbogárd, Bogárd és Vidéke Lapkiadó és Nyomda, 2004.
- KISS Réka: Bereczky Albert, in: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten*, Budapest, Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, 1. köt., 601–620.
- KISS Réka: Ifjúság, gyülekezet, társadalmi missziók: Dobos Károly lelkipásztor élete, in: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten*, Budapest, Argumentum–ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, 1. köt., 629–635.
- KISS Réka: Soos Géza, a kiemelkedő ifjúsági vezető és politikus, in: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten*, Budapest, Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, 1. köt., 755–764.
- KÓSA László: Szabó Aladás és az Új Óramutató, in: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten*, Budapest, Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, 1. köt., 511–522.
- LÁNYI Gábor: Bishop Albert Bereczky (1893–1966). A Life Full of Questions, in: Kovács Ábrahám – Shin, Jaeshik (szerk.): *Nationalism, Communism and Chris-*

69 Szabó Imre prédikációja elhangzott a budafoki református gyülekezetben 2010. április 16-án, *Budapest–Budafoki Református Egyházközösség Hírlevele*, 2010. Pünkösöd, 5–8.

- tian Identity: Protestant Theological Reflections from Korea and Hungary*, Debrecen – Gwangju, DRHE – Honam Theological University and Seminary, 2019, 123–140.
- LÁNYI GÁBOR: *Méltatlanul. Háttérbe szorított dunamelléki református lelkészek az 1950-es években*, Budapest, KRE, 2020.
- LÁNYI GÁBOR: Sebestyén Jenő (1884–1950) és a történelmi kálvinizmus, in: Petrás Éva (szerk.): *A 20. századi magyar protestáns közéletiség arcképcsarnoka*, Budapest, Barankovics István Alapítvány – Gondolat Kiadó, 2021, 13–32.
- LÁNYI GÁBOR: Sebestyén Jenő, a történelmi kálvinizmus és a Soli Deo Gloria Református Diákszövetség, in: *Studia Universitatis Babeş–Bolyai Theologia Reformata Transylvanica* 67(2022/1), 226–240.
- LÁNYI GÁBOR: Hungarians and Koreans in the „Religious Cold War”. Political Instrumentalization of the Reformed Church in Hungary’s Ecumenical Activity in the Early 1950s, in: Park, Gyeong Su – Kovács Ábrahám (szerk.): *Reformed Legacy in Korea and Hungary: Religious, Cultural and Theological Approaches*, Debrecen – Seoul, DRHE – Presbyterian University and Theological Seminary Press, 2022, 193–234.
- LÁNYI GÁBOR: Church Disciplinary Procedures in the Early 1950s as Tools of Political Sidelining, in: Bárh Dániel (szerk.): *Lower Clergy and Local Religion in 16th–20th Century Europe*, Budapest, MTA – ELTE Lendület Történeti Folklorisztikai Kutatócsoport, 2023, 345–366.
- LÁNYI GÁBOR: Viable Cooperation or Unscrupulous Service? Motivations for Albert Bereczky’s Activity in Church Governance, in: *Studia Universitatis Babeş–Bolyai Theologia Reformata Transylvanica* 69(Supplement 1/2024), 101–119.
- NAGY ZSOMBOR: Szabó Imre a Budapesti Református Egyházmegye megszervezője és első esperese, in: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten*, Budapest, Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, 1. köt., 579–590.
- Ö. KOVÁCS JÓZSEF: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában: a vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965*, Budapest, Korall, 2012.
- PAP LÁSZLÓ–BUCSAY MIHÁLY (szerk.): *A Budapesti Református Theológiai Akadémia története 1855–1955*, Budapest, Református Egyetemes Konvent Sajtóosztálya, 1955.
- SZABÓ IMRE: *Sírjanak a papok!*, s. l., Magánkiadás, 2017.
- SZABÓ IMRÉNÉ SZABÓ ÉVA: Süt a nap!, [Budapest], Open Art, 2006., 91–92.
- Testvéri Izenet. Gyülekezeteink lelkipásztoraihoz és presbitériumaihoz, egyházmegyéink espereseihez és missziói bizottságaihoz, egyházunk minden szolgájához és tagjához. 214/1950. — I. sz., A Református Egyetemes Konvent elnökségének aláírásával. Budapest, 1950. december 12., *Református Egyház* 2(1950/2), 1950. december 15., 3–6.
- TÓKÉS ZOLTÁN: *Ébredési mozgalmak a Tiszántúlon és a debreceni tanyamisszió* (doktori disszertáció), Debrecen, 2004.
- ZOVÁNYI JENŐ: *A reformáció Magyarországon 1565-ig*, Budapest, Genius, 1921.
- ZOVÁNYI JENŐ: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, szerk. Ladányi Sándor, Budapest, MRE Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1977.

Ilosvai Dániel¹

REFORMÁTUS GYŰLEKEZETEK A KORONAVÍRUS JÁRVÁNYBAN
AZ ISTENTISZTELETEK LÁTOGATOTTSÁGÁNAK ÉS NÉZETTSÉGÉNEK
ÖSSZEFÜGGÉSEI A COVID–19-JÁRVÁNYHELYZET ALATT 2020-BAN

ABSTRACT

*Hungarian Reformed Congregations during the Covid-19 Pandemic
Correlations between in-person and online worship attendance during the Covid-19
outbreak in Hungary in 2020*

The aim of the research was to provide a snapshot of how the Reformed Church in Hungary has responded to the move to online worship. The research examined four different church counties in the Danubian Church District and compared the average number of people sitting in the pews on Sundays in 2019, the last year before the pandemic, with the number of people watching the online broadcasts or streams of the same congregation in the first year of the pandemic, from March 2020 until the end of that year.

The main hypothesis was that the number of views would far exceed the number of participants, and this was confirmed by the research. Although there were large variations and specific cases, the overall average showed a twofold increase in the number of views compared to visits. This was also supported by the finding that the larger the church, the closer the number of views to attendance. The research also highlights the demographic differences between rural and urban areas, and provides strong evidence that the increase in views is more significant where there has been previous online broadcasting.

Keywords: online church, broadcast church, religion online, pandemic, digital church

1 Ilosvai Dániel, politológus, református teológus-lelkész, a Dunamelléki Református Egyházkerület munkatársa. ilosvai.daniel@raday28.hu

BEVEZETÉS

Tanulmányom egy 2021-ben, a Magyar Nemzeti Bank által meghirdetett pályázatra íródott. Akkoriban, mint feltételezésem szerint sokakat, engem is aktívan foglalkoztatott az istentisztelet online közvetítésének kérdése. „*Isten ígéje viszont nincs bilincsbe verve*” (2Tím 2,9b) – mondja Pál apostol. De vajon azzal próbáljuk bilincsbe verni, ha egy online elérhető felvétel akárhányszor újrajátszható videó-jába „zárjuk”, vagy épp azzal, ha nem élünk a lehetőséggel és nem adjuk az ígét mindenkinek az online téren keresztül? A járvány idején ez szükségmegoldás volt – de vajon lehet-e több is, más is, mint szükségmegoldás? Hogyan gondolkodnak a gyülekezeteink az online közvetítés világáról – elfogadják, elutasítják vagy ellenzik-e? Hogyan gondolkodunk és beszélünk róla teológiailag? Beszélhetünk-e egyáltalán online istentiszteletről, vagy csak az istentisztelet közvetítéséről, és milyen hatással lehet, lesz ez a változás a gyülekeztek hétköznapjaira?

Ezeknek a kérdéseknek kívántam utánajárni azzal, hogy megvizsgálom: hogyan viszonyul egymáshoz a gyülekezetek látogatottsága és az online közvetítések megtekintési mutatói? A számok azt mutatták, hogy sokkal nagyobb volt a közvetítések elérése, mint ahányan átlagosan egy-egy gyülekezetet látogattak a járvány előtti évben. A növekedés ráadásul szignifikáns volt – nemcsak az apró, kevés adattal rendelkező térségekben, de még a budapesti és agglomerációs környezetben is körülbelül kétszeres volt a különbség. Honnan jött ez a rengeteg ember? Valóban van ezek mögött a megtekintések mögött egy másik, önálló személy? És hova lett ez a sok megtekintő? Megelevenedik-e az ige az online térben is, vagy a közvetítésünk csak egy hang az online tér végtelen háttérzajában? Ezen utóbbi kérdésekre azonban már csak az azóta eltelt évek személyes beszámolói és missziói jelentései alapján lehetne választ adni. Éppen ezért tanulmányom célja, hogy egyrészt pillanatképet adjon az akkori – beismerten hiányosan feltárt – helyzetről, másrészt, hogy párbeszédre hívjon a járvány alatt és az azóta az online térben zajló egyházi gyakorlatunkról.

AZ EGYHÁZ ONLINE TÉRBE KÖLTÖZÉSE

2020. március 11-én a Magyarországi Református Egyház (MRE) Zsinatának Elnöksége, a kormány rendeleteivel összhangban, ajánlást fogalmazott meg gyülekezeteinknek, hogyan kerüljék el az előírt 100 főt meghaladó személyes részvételű istentiszteleteket.² Március 16-án már minden személyes találkozó szüneteltetésére kérték a gyülekezeteket.³ Az állami rendelkezésekkel végig összhangban ezt

2 A Magyarországi Református Egyház Zsinata Elnökségi Tanácsának 2020. március 11-i közleménye: *Istentiszteleteket tartunk a veszélyhelyzet idején is* [online] elérhető: <https://www.reformatus.hu/egyhazi/hirek/istentiszteleteket-tartunk-veszelyhelyzet-idejen/> [utolsó letöltés: 2021. 03. 22.]

3 A Magyarországi Református Egyház Zsinata Elnökségi Tanácsának 2020. március 16-i nyilatkozata: *Szüneteltessenek minden egyházi alkalmat* [online] elérhető: <https://www.reformatus.hu/egyhazi/hirek/szuketeltessenek-minden-egyhazi-alkalmat/> [utolsó letöltés: 2021. 03. 22.]

május-júniusban feloldották, november 7-én újra érvénybe léptették⁴ – ekkor mindössze egy hónapra: karácsonykor az országos lazítás értelmében a templomokba is visszatérhettek az emberek.⁵ A következő fordulópontra március 5. volt: az Elnökségi Tanács határozata szerint „2021. március 8. és 26. között terjedő időszakban minden, személyes jelenléttel járó istentisztelet, gyülekezeti alkalom és összejövetel szünetel”.⁶

Bár elsőre nem feltűnő, mégis lényeges különbség fogalmazódik meg: míg korábban az Elnökség csak ajánlást fogalmazhatott meg, a 2020. június 11-én elfogadott egyházi törvénymódosítás értelmében immáron átmenetileg beszüntethették az egyházi alkalmakat. Minden bizonnyal szerepet játszott a határozat meghozatalában a digitális eszközök elterjedése a járvány első éve alatt: a határozatban szerepel az ezek használatára való felhívás is – a lehetőségek figyelembevételével. Ez a két rendelkezés egy éve még elképzelhetetlen lett volna az egyházon belül, mégis, a járvány rákényszerítette a közösséget az online térbe költözésre. Ennek természetesen rengeteg hátulütője és nehézsége van, mégis: az online megjelenéssel kinyílt az egyház az egész világ számára, az egyházak jól látható módon bekerültek a média figyelemért folytatott versenyébe. Ezt sokan kihívásként értékelik és várják a korábbi helyzet helyreállítását, személyes véleményem szerint ezt mégis érdemes inkább egy lehetőségként kezelni: a közösségi médiában megjelenő egyházi tartalmak ugyanazt az üzenetet hordozhatják, mint a szélesre tárt templomajtók. Első hipotézisem éppen erre irányul: az online térbe költözés jelentősen megnövelte az elért emberek számát. Ez, amennyiben beigazolódik, az egyház küldetése szempontjából sem elhanyagolható tényvé válik. Ugy tűnik, a gyülekezetek jól vizsgáztak digitális eszközhasználatból. Egyházi tisztségviselők is beszéltek arról, hogy lényegesen nagyobb a nézettség, mint korábban a részvétel volt. Ez indította el jelen kutatást is.

AZ ADATGYŰJTÉS MÓDSZERTANA

A kutatás középpontjában, szigorúan véve, két számadat áll: az első az egyes gyülekezetek átlagos vasárnapi látogatottsága 2019-ben, tehát a járvány előtti utolsó évben. Ezt minden évben minden egyházközség az ún. canonica visitatio során megadja az egyházmegyének, amely, mint neve is mutatja, egy körülbelül állami

- 4 A Magyarországi Református Egyház Zsinata Elnökségi Tanácsának 2020. november 7-i ajánlása: *Koronavírus: a Zsinat Elnökségi Tanácsának november 7-i ajánlása* [online] elérhető: <https://www.reformatus.hu/egyhaziunk/hirek/koronavirus-zsinat-elnoksegi-tanacsanak-november-7-i-ajanlasi/> [utolsó letöltés: 2021. 03. 22.]
- 5 A Magyarországi Református Egyház Zsinata Elnökségi Tanácsának december 18-i ajánlása: *Karácsonyi istentiszteletek a református egyházban*, [online] elérhető: <https://www.reformatus.hu/mediumok/hirek/karacsonyi-istentiszteletek-reformatus-egyhaziunkban/> [utolsó letöltés: 2021. 03. 22.]
- 6 A Magyarországi Református Egyház Zsinata Elnökségi Tanácsának 2021. március 5-i határozata: *A bajban is maradjunk együtt!* [online] elérhető: <https://www.reformatus.hu/egyhaziunk/hirek/a-bajban-is-maradjunk-egyutt/> [utolsó letöltés: 2021. 03. 22.]

közigazgatás méretű megye területét fedi le és az ottani gyülekezeteket fogja össze. Erről tehát önbevallásos alapon, pontos és megbízható információink vannak. Ugyanakkor egy teljes egyházra, de akárcsak egyházkerületre (amiből négy van az MRE-ben) vonatkozó adatbázis összeállítása és elemzése meghaladta volna e tanulmány kereteit, ezért négy, demográfiailag különböző egyházmegye került kiválasztásra a Dunamelléki Református Egyházkerület nyolc egyházmegyéjéből. A minta tehát a kerület szempontjából reprezentatívnak mondható: vannak benne fővárosi, agglomerációs, városi és falusi gyülekezetek is egyaránt.

A második számadat az online közvetítések nézettsége – természetesen ott, ahol volt. Ezzel kapcsolatban több kérdés is felmerült. Elsőként meg kellett határozni a közvetítés jelentését. A szó ugyan egyidejűséget feltételez a jelenléti istentisztelettel, ám erre a legtöbb gyülekezetben nem voltak meg a feltételek: egy jó minőségű, valós idejű közvetítéshez se az eszközpark, se a szélessávú internetkapcsolat nem áll rendelkezésre. Ezért minden olyan videófelvételt ide számítottam, melyet a valós idejű vasárnapi istentiszteletet követő 24 órán belül közzétettek. Ugyanakkor beszámítottam az érintett 41 vasárnapon (március 22. és december 31. között) túl az ünnepnapon az istentiszteleteket is. Nem minden ünnepnap került bele ugyanakkor az adatbázisba, ugyanis nem mindenhol azonos az ünnepi istentiszteleti rend. Ennek következménye, hogy nem tudjuk az istentiszteletek látogatottságát havi bontásban közölni, cserébe az aggregált adat kiküszöböli azokat az eltéréseket, melyek az eltérő rendből fakadnak.

Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a két legtöbbet használt platform, a YouTube és a Facebook eltérő definíciókkal és számlálókkal dolgozik a nézettséget mérve, ezért ezt a két adathalmazt is külön kell kezelni. A Facebook esetében különösen megtévesztő számok adódhatnak, hiszen 2-3 másodpercnyi, akár szándékolatlan lejátszást is megtekintésként könyvel el. Ez ugyan félperces reklámspotok esetében reális, körülbelül egyórás istentiszteletek esetében azonban megtévesztő. Részletesebb adatokhoz jelen keretek közt nincs hozzáférésünk, így ezen a felületen a megtekintéseket nem tudjuk összevetni a személyes részvétellel. Ezt a számot esetleg a választói névjegyzékben szereplők számával lehetne összevetni, ami rendszerint magasabb a templomba járóknál. Ennek ismeretében sem felesleges ennek vizsgálata tanulmányunkban. Hiszen, ha nem is a teljes videó megtekintését, egy bizonyos elértséget remekül tükröz ez a szám is: ennyi ember oldalán jelenik meg az adott videó, ők tehát potenciális megtekintői a teljes videónak. Ez a gondolat önmagában is megérne kutatást, ám szerény következtetésnek levonható belőle: érdemes lehet egyfajta marketingszemléletet érvényesíteni a videók összeállításánál. Ez kutatói és marketing oldalról kézenfekvőnek tűnhet, azonban a kimutatás esetleg azokat is bevonhatja az erről való gondolkodásba, akik ennek vélt vagy valós teológiai okokból ellenállnak.

Ezzel szemben a YouTube videómegosztó számai kutatásunk szempontjából relevánsabbak. Ez a felület két kritériumot ad meg annak, mi számít megtekintésnek: először, a videót szándékosan, rákattintva el kell indítani, másodszer pedig legalább 30 másodpercet végig kell belőle nézni – ennél rövidebb videónál pedig a teljes vi-

deót kell végig nézni. Ez az adat sem biztosíték arra, hogy ennyien végignézték az online istentiszteletet – ami a személyes részvétellel egyenértékű lenne –, azonban részletesebb kimutatások híján biztosabb támpontot ad vizsgálatunkhoz. A dolgozat hátralévő részében ez lesz az elsődleges viszonyítási alap. A hivatkozott adatok összefoglalása a mellékletben található táblázatban olvasható.

Ezután fel kellett térképezni azokat a gyülekezeteket, ahol volt online közvetítés. Ezeknél a közvetítő platform beazonosítása után a vizsgált időszak vasárnapi istentiszteleteinek a nézettségét átlagoltam. Ez lett az a másik számadat és a mögötte rejlő adatbázis, melyet a dolgozat felhasznál.

Ezt követően meg kellett találni azokat a gyülekezeteket, amelyekben nem volt közvetítés, és fel kellett deríteni ennek az okait – amennyiben erre lehetőség volt. Az egyik hipotézis már itt beigazolódott: a vizsgált fővárosi egyházmegyében nem volt olyan gyülekezet, amely valamilyen formában ne jelent volna meg az online térben, míg a nem-fővárosiak esetében ez az arány számottevő. Olyan gyülekezetek is akadtak, amelyek a teljes vizsgált időszakban tartottak személyes istentisztelet – igaz, ez egy apró kisebbség, többnyire kis lélekszámú gyülekezetek. Ugyanakkor figyelembe kell venni, hogy vasárnaponként a köztelevízió és egyes helyi televíziós csatornák is közvetítettek istentiszteleteket: néhány gyülekezetben nyoma van annak, hogy a vezetőség ezek követését javasolta a veszélyhelyzet ideje alatt. Ezeknek a televízióknak a nézettségi adatait két okból sem vizsgálhatjuk a kutatásban: egyrészt ezek a közvetítés „hagyományos” formáihoz tartoznak, másrészt nem állnak rendelkezésünkre ezek nézettségi számai.

Nem utolsósorban van néhány megfontolandó kérdés, ami árnyalhatja a kutatás végeredményét. Először is, az online platformok a megtekintést felhasználókhöz kötik, nem pedig családokhoz – a vasárnapi istentisztelet pedig többnyire „családos műfaj”. A kimutatások nem adnak arra választ, hogy egy képernyő mögött vajon a teljes család ott ül-e, vagy csak az adott családtag? Erre bizonyára a megfelelő háttérrel és adatokkal ki lehet dolgozni módszertant, amivel súlyozható vagy korrigálható a különbség, ez azonban – sajnos – ismét kívül esik vizsgálatunk körén. Másodsorban, a jelen adatok alapján nem tudunk különbséget tenni azok között, akik jelenidejűleg kapcsolódtak az online istentiszteletbe, és azok között, akik a hét során később nézték meg a feltöltött videót – vagy akár még később. Ennek a jelentőségét megítélni szintén nem célja tanulmányunknak. A kérdést azonban fel kell tennünk: egyenértékű-e egy igehirdetés későbbi meghallgatása a személyes részvétellel? Az adott képanyag megtekintettsége szempontjából nyilván – ám az istentisztelet nemcsak kép és hang, hanem közösség, ráadásul transzcendens közösség. Úgy vélem, ez tudatosabb reflexiót igényel majd, mint amire a járvány rákényszerítette a közösségeket.

Végül le kell szögezni, hogy a kutatás szigorúan tényfeltárás céljával készült, a rendelkezésre álló adatok alapján. Nem célja az egyházközségek vagy az ott szolgáló lelkészek teljesítményének mérése vagy akár csak összehasonlítása. A dolgozat elsődleges célja egyfajta állapotfelmérés, ami a változás trendjének kimutatásával akár segítségül is lehet a tervezésben.

EREDMÉNYEK – ÖSSZESÍTVE

Összesen 160 egyházközségről vannak adataink, ebből 116 anyaegyházközség, 16 társegyházközség és 28 missziói egyházközség. A különbség közöttük elsősorban jogi, azonban ezzel összefüggően esetenként méretbeli is: egy új gyülekezet mindig misszióiként indul, és ha egy gyülekezet önállóan nem tud lelkészt fenntartani, akkor szerveződhetnek társegyházközségekké. Egy gyülekezet vissza is minősíthető misszióivá, ha nem tudja magát fenntartani, vagy szórványként más egyházközséghez csatolható, ha sem a gyülekezet, sem a közegyház nem tudja a lelkészt fenntartani az adott helyen. A szórványok és a missziói egyházközségek között a határvonal nem mindig egyértelmű a rendelkezésre álló adatok alapján, így velük csak érintőlegesen foglalkozunk. Ugyanakkor alapvetésként megfogalmazható itt is: minél kisebb egy gyülekezet, annál kisebb a valószínűsége az online elérésnek. Például Bács-Kiskun 8 missziói egyházközségéből mindössze 1 tartott online alkalmakat saját bevallásuk szerint, további 2 a helyi televízión keresztül jutott el a gyülekezethez, míg a maradék 5 semmilyen online eszközt nem használt – igaz viszont, hogy itt a személyes jelenléti istentiszteletek is szinte megszakítás nélkül folytak a vizsgált időszakban.

A négy egyházmegye 160 gyülekezetében összesen 14 751-en jelennek meg egy átlagos vasárnap délelőtti istentiszteleten. Ebben benne van az ünnepi tumultus és a nyári szezon, amikor lényegesen kevesebben vannak jelen. Egy „mintagyülekezet” tehát körülbelül száz főt számlál, ez azonban egyik egyházmegyére se jellemző: a legnagyobb lélekszámmal Északpest rendelkezik (6621) és ott is van a legtöbb egyházközség (56). Ezt követi Budapest-Dél (4965 és 29), Bács-Kiskunság (2272 és 40), végül, de nem utolsósorban Vértesalja (1491 és 35). Jól látható, hogy Budapesten kevesebb, de nagyobb gyülekezetek vannak, míg a két kifejezetten vidéki térségben a gyülekezetek száma magas, az átlag lélekszám fele-harmada a másik két egyházmegye átlagának.

A 160 vizsgált egyházközségből 104-ben volt közvetítés: ezek közül a legnépszerűbb a YouTube videómegosztó felület volt 65 gyülekezettel, ezt követi a saját Facebook oldalon közvetítés 33 gyülekezettel. A két legnagyobb felület tehát a közvetítések majdnem egészét lefedi. A következő további lehetőségeket találjuk még a felületek között: saját oldal (4), Facebook-csoport (4) és különböző helyi televíziócsatornák online felületei (5). Egyes gyülekezetek több felületen is közvetítettek: ez indokolja a végösszeg és a vizsgált egyházközségek száma közötti különbséget. A következőkben már csak a két legnagyobb felületet fogjuk kiemelni.

A 160/104 arányszámhoz érdekes adalék, hogy a járvány előtt mindössze 19 gyülekezetnek voltak online közvetített istentiszteletei: ebből 8 Észak-Pesten, 2 Bács-Kiskunban és 9 Budapest-Délen található. Ez a szám jól mutatja, mennyire idegen volt az Egyház számára az a helyzet, amelyben hirtelen el kellett igazodnia. Az viszont, hogy ekkora növekedés történt a vizsgált időszakban, mutatja a gyülekezetek alkalmazkodóképességét – azt azonban, hogy ez országos viszonylatban milyen eredménynek számít, nem tudjuk megmondani. Ez egy további kutatási

irány lehet, hogy országosan: akár más egyházak, de más társadalmi rétegek és funkciók (pl. közoktatás) esetében is mennyire volt sikeres az átállás. Jelen helyzetben ebből csak annyit állapíthatunk meg: március 15. és december 31. között 19-ről 104-re nőtt azoknak a gyülekezeteknek a száma, akik istentiszteleti alkalmakat közvetítettek. Ez a majdnem 5,5-szörös növekmény, bár kényszer hatására született, mégis jelentősnek mondható.

A kérdés már csak az marad: mi történt a többi 56 gyülekezetben? Annak nem találni nyomát, hogy bárhol teljesen megszűnt volna az egyházi élet – elsőként ezt érdemes leszögezni, ha a lehetőség nem is zárható ki. Azonban se ezt, se a többi választ alátámasztandó, nincsenek pontos adataink. Így tehát röviden arra szorítkozunk, hogy felsoroljuk, milyen megoldásokat találtak a gyülekezetek a kapcsolattartásra, istentiszteleti részvételre.

Elsősorban vidéken terjedt el az a megoldás, hogy az igehirdetés szövegét leírva vagy kinyomtatva bedobták a gyülekezet tagjainak postaládájába. Ilyen alkalmakkor lehetőség nyílt a kültéri, biztonságos kommunikációra is. Ennek a digitális változata is létezik: rendszerint a gyülekezet weboldalán – de akár más felületen is – közzéteszik az igehirdetés szövegét. Az előbbi párhuzamaként itt a telefonos kapcsolattartás értékelődhetett fel. Ugyan ezzel a formátummal elvész a gyülekezet- és élményszerűség, ám az üzenet és a vigasztalás mégis eljuthat bárkihez. Többek hangfelvételek formájában továbbították az istentiszteleteket: ennek következtése a legnehezebb, hiszen ezek sokszor belső levelezési listán terjednek, így a nyílt forrásokból dolgozó kutató számára rejtve maradnak. És természetesen ebbe a kategóriába soroltuk azokat is, akik hagyományos közvetítési módokon vettek részt istentiszteleteken: a Duna TV adását, vagy más, helyi televíziós csatorna adását követték.

A négy egyházmegyében összesen tehát 65 gyülekezet közvetített a YouTube-on, az összes vizsgált videó nézettségének az összege vasárnaponként átlagosan így 14 737 megtekintés. Tehát összesen 65 egyházközség 2069 videója generált gyakorlatilag akkora nézettséget, mint ahányan a négy egyházmegyében vasárnaponként templomba szoktak járni. A Facebook esetében ez 15 792 megtekintést jelent 33 gyülekezetben és 908 videóval – ez viszont a fentiek értelmében nem mond sokkal többet annál, hogy így az elértség lényegesen nagyobb a részvételnél.

Az első adat azonban még további finomítást igényel. Először is figyelembe kell vennünk, hogy átlagosan 30 videó jut egy gyülekezetre, ami jelentősen alulmúlja a korábban megállapított átlagot. Ez rávilágít arra, mennyire esetleges volt a közvetítés sok helyen: kényszer szülte helyzetben megoldották, ám amikor csak lehetett, ragaszkodtak a személyes részvétel kizárólagosságához. Más megközelítés szerint nem mindig állt rendelkezésre olyan eszköz vagy személy, aki az eszközparkot működtette volna. Érdekes jelenség az is, hogy több helyütt csak novemberben álltak át a digitális istentiszteletre: az első hullám idejéről ilyen esetekben nincs semmilyen adatunk. Ez viszont szükségessé teszi, hogy a későbbiekben, minden egyházmegye esetében külön foglalkozzunk azokkal, akik a teljes vizsgált időszakban közvetítettek, és azokkal, akik csak időszakosan.

Vessünk egy pillantást arra, hogy ezek a gyülekezetek a résztvevők hány százalékát tudhatták magukénak. Azok tehát, amelyeknek elérhetőek a nézettségi adatai a járvány alatt, a 2019-es vasárnapi templomlátogatók 80%-áért felelősek. Ebbe a 98 gyülekezetbe, a vizsgált gyülekezetek 61%-ába jár tehát az összes gyülekezeti tag 80%-a. Ez még nem kifejezetten kirívó adat. Viszont, ha azt vesszük figyelembe, hogy az összes gyülekezet 40%-ában volt YouTube-közvetítés, és ezek megközelítőleg ugyanakkora nézettséget generáltak, mint ahányan személyesen jártak templomba a négy egyházmegyében, lényegesen nagyobb a különbség. Ez a különbség úgy is kifejezhető, hogy a négy egyházmegye nézettsége és részvétele különbségének az átlaga 92 – ez pedig már egy átlagos gyülekezet mérete. Ugyanennek a két számnak a hányadosa 1,99, tehát a megkétszereződés egyáltalán nem túlzó kifejezés esetükben. Persze az egyes megyéken belül nagy eltérések vannak, és ez nem azt jelenti, hogy minden gyülekezet, amelyik közvetített, létrehozott egy új gyülekezetet az online térben, mégis, a növekedésnek ezek a számai beszédesek. Biztos következtetést nem vonhatunk le ebből arra nézve, hogy mennyiben jelent ez valós növekedést az egyháztagokban – erre esetleg a 2020–21-es választói névjegyzék és az akkori részvételi adatok adnak majd lehetőséget –, mégis, megalapozottnak tűnik a feltevés, miszerint *a nagyobb gyülekezetek, amelyeknek több lehetősége is volt, növelték az elérésüket, nézettségüket*, míg a kisebb gyülekezetekről nincs ilyen adatunk. Természetesen azt sem tudjuk megállapítani, mekkora átfedés van a 2019-ben templomba járók és a 2020-ban online istentiszteletet nézők között, ahogy a nézettség mérését befolyásoló egyéb, fentebb említett tényezők is mindkét irányba befolyásolhatják ezeket az eredményeket. Akárhogy is: bebizonyosodni látszik a sejtés, miszerint jelentősen több embert ért el az Egyház az online felületen, mint korábban. Ez két kérdést vet fel: hogyan álljunk a digitális istentisztelethez, online tartalmakhoz a járvány után, amikor elmúlik a kényszer? Illetve hogyan lehet őket, akik egyelőre csak a nézettségi statisztikákban jelennek meg, reakcióra biztatni, buzdítani, hogyan lehet őket az egyházi életbe bevonni? A következő években ez a két kérdés meghatározó lehet az egyházon belüli párbeszédben.

EREDMÉNYEK – EGYHÁZMEGYEI BONTÁSBAN

Vértessaljai Református Egyházmegye

A Vértessaljai Református Egyházmegye a legkisebb a vizsgált négy egyházmegye közül. Fejér megye keleti felét foglalja magába, legnagyobb települése Dunaujváros 44 ezer lakossal. Ezt követi Sárbogárd, Bicske és Gárdony, mindhárom 11 ezer körüli lakosságszámmal. A legnagyobb gyülekezetek 140 főt, míg a legkisebb missziói egyházközségek 10 főt számlálnak vasárnaponként – a 35 gyülekezet átlagos lélekszáma 50 fő, összesen pedig 1491-en jártak templomba vasárnaponként 2019-ben. Az adatokat torzíthatja, hogy nem minden gyülekezetből áll rendelkezésre részvételi adat: összesen öt egyházközségről nincs ilyenünk. A 35 egyházközségből 27 anyaegyházközség és 8 missziói egyházközség – szórványokról nincsenek

adataink. A gyülekezetek közül 15 közvetített valamilyen formában a járvány alatt, ebből 13-nak elérhetőek online a nézettségi adatai. Megemlítendő, hogy korábban egy gyülekezet sem közvetítette istentiszteleti alkalmait. Ebből a 13-ból 8 eklézsiának van több mint 20 közvetített istentisztelete, és összesen 4-nek van mind a 41 vasárnapról. Ezt esetleg eggyel megtoldhatjuk, ugyanis van olyan lelkészpár az egyházmegyében, ahol közösen rögzítették a vasárnapi istentiszteletet az egyik helyen, ám ezt mindkét gyülekezettel megosztották. 6 gyülekezet YouTube-on jelent meg, itt 135 videó látható, míg 8 inkább a Facebookot választotta közvetítésre, itt 219 videó érhető el. Egy gyülekezet mindkét felületet használta: májusban az előbbin, ősszel az utóbbin közvetített; az ő esetükben a későbbiekben szintén a YouTube adatait használjuk fel. Összesen tehát 373 videó érhető el.

A YouTube nézettségi adatait tovább vizsgálva a következőkre jutunk: a megtekintés és a látogatottság különbségeinek összege 432, tehát megyei szinten ennyivel több embert értek el az online tartalmak, mint ahányan személyesen részt vettek az istentiszteleten. Átlagosan ez 86,47 megtekintést jelent gyülekezetenként, viszont a képet árnyalja a magas szórás: 71,42. A legnagyobb különbség 181,31, míg a legkisebb mindössze 3,63 volt. Ez nem vethető össze az össznézettség és az összlátogatottság különbségével: az eredmény negatív lenne, de csupán a közvetítők alacsony száma miatt. Az, hogy a gyülekezetek kisebbsége közvetített, nem jelent drasztikus elnéptelenedést.

Ha a különbségek helyett a hányadosokra fordítjuk a figyelmünket, ugyanezt találjuk. Ezekkel számszerűsíthető a növekedés: átlagosan 5,77-szer többen tekintették meg a videókat, mint ahányan személyesen részt vettek az alkalmakon. Ez az adat azonban csalóka, ugyanis benne van egy apró gyülekezet, amely kiemelkedően jól teljesített az online térben: 19-szeres nézettséget generálva. Ha ezt az egyedi esetet kivesszük az átlagból, a hányados azonnal 2,43-ra csökken: ez reálisabb arány az egész egyházmegye tekintetében.

A dolgozat elején leszögeztük: a Facebook nézettségi számok kevésbé relevánsak kutatásunk szempontjából, mégsem hagyhatjuk őket teljesen figyelmen kívül, hiszen fontos szerepük van annak értékelésében, potenciálisan hány ember érhető el az online térben. Az itt közvetítő 8 gyülekezet összesen 3540 megtekintést generált vasárnaponként, gyülekezetenként 442-t. A szórás 254. A különbségek összege 3063, átlagosan 383 – a hányadosok tekintetében majdnem 9-szeres különbség van a látogatottság és a megtekintések száma között. Ennyi tehát azoknak a száma, akiket jelen körülmények között, anyagi és energiaráfordítás nélkül elérnek valamilyen formában a Vértesaljai gyülekezetek. Kérdés marad, hogy közülük hányan megszólíthatók, bevonhatók – és természetesen hatalmas kérdőjel követi a hogyant.

Bács-Kiskunsági Református Egyházmegye

A Bács-Kiskunsági egyházmegye területileg a legnagyobb az MRE-ben. Területe lefedi a névadó megyét: a Duna és a Tisza között, Pest megye és a szerb határ között található. Ezen a területen 119 település, ebből 22 város található a KSH

2013-as kimutatása szerint. Az itt élő 517 ezer fő 67,9%-a városlakó: az országos átlagnál kevésbé városias térségről van szó, ám a települések nagyobb része (18,5%-a) város, mint az országos átlag (11%).⁷ Az egyházmegyében 25 anyaegyházközség, 8 missziói és 7 társegyházközség működik – ez utóbbi annyiban korrigálendő, hogy egy társegyházközség kettéválasztására és külön kezelésére a rendelkezésre álló külön adatok miatt van szükség. Ezeken túl legalább 22 szóróványban is vannak istentiszteleti alkalmak, legalább havi rendszerességgel: ezeket a számokat az anyaegyházközség résztvevőinek számoltam, mivel gyülekezethez kötődésük indokolja az együtt kezelésüket. Végül hat egyházközségről nem rendelkezünk információval.

Egy rövid tisztázás erejéig ki kell térnünk Kecskemét kiemelt helyzetére. Az egyházmegye legnagyobb gyülekezete található a városban, többek között azért is, mert az egész város egy gyülekezethez tartozik, egy temploma van. Ugyan az istentiszteleti szolgálatok nemcsak a templomhoz kötődnek, hanem több intézményhez és egyes városrészekhez, kutatási szempontból mégiscsak komoly kérdést vet fel a helyzet. Hogyan kezelendők a részvételi számok, ha azok 12 helyszínen zajlanak, különböző időpontokban, nem is azonos rendszerességgel? Melyik számok vehetők össze a nézettséggel: a két délelőtti istentiszteleté együtt, vagy csak a nagyobbé – esetleg a kisebbé –, vagy az összes kecskeméti egyházi alkalom összesen? Ez még egyedileg értelmezhető és vizsgálható is lenne, azonban az összesítésnél komoly torzulásokat okozhat. Épp ezért nem minden adathalmazban szerepelnek a városból származó számok, abban a reményben, hogy így az egyházmegye egészére nézve tisztább képet kaphatunk. Ahol mégis szerepelnek a kecskeméti adatok, ott a két délelőtti istentisztelet részvételi számát együtt kezeljük, és ehhez viszonyítjuk a nézettséget. A végeredmény fényében ez a döntés felülvizsgálható, Kecskemét azonban mindenképp alaposabb vizsgálatot igényelne, mint amire jelen tanulmányban kénytelenek vagyunk szorítkozni.

Visszatérve a megyei adatainkra: a rendelkezésre álló adatok alapján az látható, hogy az összes gyülekezetből kettő közvetített a járvány előtt – mindkét területen egy-egy. A vizsgált 40 egyházközségből 16-ban volt valamilyen online közvetítés: 8-an a YouTube-on, 7-en a Facebookon és 1 gyülekezet Facebook-csoportban közvetített – ez utóbbiról ezért nincs nézettségi adatunk. A hagyományos formák tekintetében ebben az Egyházmegyében volt a legelterjedtebb a helyi televíziós csatornák bevonása: legalább négy különböző csatorna közvetített református istentiszteletet a járvány ideje alatt.

Az a 15 gyülekezet, amelyek nézettségi adatai elérhetők, összesen 437 videót tett közzé: ebből 213-at a YouTube-on, 177-et a Facebookon. A YouTube-videók átlagos nézettsége 152 volt, míg a másiké 554. A közzétett videók számának átlaga 25,7: tehát kevés gyülekezet közvetített folyamatosan, inkább az időszakosság volt

7 Csószné Seres Ilona: *Bács-Kiskun megye számokban 2013*, Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 2014. http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/regiok/mesz/03_ba.pdf (Letöltés: 2021. márc. 22.)

jellemző. Furcsa észrevétel, hogy egyes források ellentmondani látszanak egymásnak: valamelyik szerint több gyülekezet közvetített, ám ennek nyomai nem találhatóak meg online. Ez vélhetően elsősorban a feltett kérdés eltéréseiből fakadhat: a belső egyházi kérdőív általánosságban az online jelenlétre kérdezett rá, míg jelen kutatás szempontjából a fent meghatározott kép- és hangfelvételek számitanak csupán. Ugyanígy közrejátszhat az is, ha nem a gyülekezet hivatalos oldalán közvetítenek (hanem pl. egy egyháztag, a lelkész vagy a helyi televízió oldalán): ez sok esetben nem elérhető, nem visszakereshető és így nehezen kutatható. Azonban említsük meg: a fellelt adatokon túl még 4 gyülekezet beszámolójában szerepelt, hogy közvetített. Velük együtt tehát 19-re nő a digitális térbe költözők száma, ami az egyházmegye gyülekezeteinek felét teszi ki.

A nézettség tekintetében a következőképpen alakultak a számok (Kecskemét nélkül): a YouTube-on a gyülekezetek nézettségének átlaga 1093 (tehát ennyien nézték meg a vasárnapi istentiszteletek videóit), míg egy videó átlagos megtekintettsége 121. A nézettség és látogatottság különbségeinek összege 465, átlaga 58. Ez utóbbi alig tér el az egyházmegye gyülekezeti részvételének átlagától: kis túlzással úgy is fogalmazhatunk, hogy mindegyik YouTube-on közvetítő két gyülekezetet szolgál: a saját egyházközségét és egy másik, még ismeretlen és névtelen közösséget. Ezt természetesen árnyalja, hogy nem minden gyülekezet esetében kétszeres a szorzó a nézettség és látogatottság között, az átlaguk mégis 2,08 – a legnagyobb 4,57 és a legkisebb, már csökkenő 0,92 között jelentős különbség van.

Röviden kitérünk a Facebook adataira is. Az itt közvetítők átlagosan 4398 nézettséget értek el vasárnaponként – a gyülekezetekre leosztva ez 628-as átlagnézettséget jelent. A nézettség és részvétel különbségeinek összege 3855, átlaga 550, hányadosa 8,6: ez nagyságrendileg megegyezik a Vértesalján mérttel.

Megvizsgálva a fenti két egyházmegyét, egészen hasonló szám adatok jöttek ki arra nézve, mennyivel több embert tudtak a gyülekezetek elérni online, mint személyesen: 2-2,5 a YouTube és 8,6-8,9 a Facebook esetében. Az egyezés mégsem olyan mértékű, hogy mérési vagy számolási hibára kelljen gyanakodnunk. Ami azonban valós kritika lehet ezekkel az adatokkal szemben, hogy a vizsgált mintához képest is meglehetősen szűkek: Vértesalján 35-ből 14, Bács-Kiskunban 40-ből 19 közvetítést találtunk – még ez sem foglalja magába a gyülekezetek felét. Ebből fakadóan igyekeztünk elhatárolódni a sommás megfogalmazásoktól: az adatok és az eszközök szűkössége is csökkent az eredmények felhasználhatóságát.

Északpesti Református Egyházmegye

A sorban következő az Északpesti Református Egyházmegye. A mintavétel során ennek a megyének a sokszínűsége, az agglomerációs-kisvárosias és a vidékies jelleg hasonló arányú megjelenése döntő szerepet játszott a kiválasztásban. Területe Pest megye északi felét, nagyjából a Százhalombatta–Hatvan vonaltól északra eső területeket, Nógrád megyét és Heves megyének egy darabját foglalja magába. Ezekből a megyékből Nógrád és Heves esetében alacsonyabb az urbanizáltság az országos átlaghoz képest (a lakosság 41,9 és 47,6%-a él városokban az országos

70,4%-ához képest)⁸, míg Pest megyében ez az arány az átlaghoz közeli 69,3% – igaz azonban, hogy a települések tekintetében nagyobb az eltérés: a települések 28,9%-a város az országos 11%-hoz képest.⁹ Heves megye két nagyobb városa: Hatvan és Gyöngyös is ehhez az egyházmegyéhez tartozik, így bátran nevezhetjük városias, agglomerációs egyházmegyének.

Minden tekintetben ez az egyházmegye produkálta a legmagasabb számokat: összesen 56 egyházközség és 123 szórvány, 6621 templomlátogató, 44 közvetítés és 1299 videó. Ezek az adatok valóban többszöröse az előzőknek. Az egyházközségek megoszlása státuszok szerint a következőképpen alakul: 38 anya-, 9 missziói és 9 társegyházközség tartozik ide. A gyülekezeteknek 78%-a közvetített, és ezek a gyülekezetek a 2019-es templomlátogatók 82%-át adták – meglehetősen kiegyensúlyozott arányok. A közösségek átlagos nagysága 116 fő volt 2019-ben, ezzel összehasonlítva a YouTube-nézettségek átlaga 195 megtekintés – azaz itt egy szűk 60%-os növekedés figyelhető meg, úgy is, hogy ezen a felületen mindössze 33 gyülekezet közvetített. Meglepően magas azoknak a száma is, akik már korábban is közvetítették istentiszteleteiket: 8 ilyen gyülekezet van az egyházmegyében.

A gyülekezeteknek 75%-a közvetített YouTube-on, a templomlátogatóknak ők a 68%-át adják. Átlagosan összesen pedig 6460 megtekintést generáltak vasárnapként – ez a rendszeres résztvevőknek több mint 97%-a. A növekedés 42%-os, tehát valamivel kisebb a másfélszeresnél. A nézettség és látogatottság átlagos különbsége ugyanezt tükrözi vissza: átlagosan 62 fővel többen tekintették meg a közvetítést, mint ahányan templomban voltak vasárnap. Ha viszont a videók számára térünk rá, nehézségekbe ütközünk. Összesen 1299 videót tettek közzé az egyházmegyében istentiszteleti alkalmak közvetítéseként, így a megyei átlag 23,61-re jön ki. Ez egyfelől jó hír, hiszen a vasárnapok több mint felén általában közvetítés, az ünnepnapokat is közzétették többségükben. Ugyanakkor komoly torzítások is találhatók itt: több olyan gyülekezetet is találunk, amelyekben volt egy elsődleges közzététel (Facebook csoport, hangfájl), majd ezt követően töltötték fel az istentiszteletet YouTube-ra. Hasonló problémák merülnek fel ott, ahol egy helyi televízió és a gyülekezet vagy a lelkész saját oldalán is közvetítettek: néhol ezek kiegészítik, néhol viszont átfedik egymást. Ezeket nem számíthatjuk bele az elemzésünkbe, hiszen nem kizárólagosak: valószínűsíthető, hogy a gyülekezet tagjai az elsődleges csatornán kommunikálnak, a videómegosztó más

8 MAROSSZÉKY Zsuzsanna – SZÜCS Lászlóné: *Nógrád megye számokban 2013*, Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 2014. http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/regiok/mesz/12_no.pdf (Letöltés: 2021. márc. 22.)

SERDÜLT Szilvia – VIGNÉ CSEH Magdolna: *Heves megye számokban 2013*, Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 2014. http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/regiok/mesz/10_he.pdf (Letöltés: 2021. márc. 22.)

9 BAKOS Norbert – FÁBIÁNNÉ PESZTERITZ Mónika – FODOR Alice – GERSE József – HIDAS Zsuzsanna – KORMOS Zoltán – NÉMETHINÉ CSEHI Tünde – PÁSZTOR László – SZILÁGYI Dániel: *Pest megye számokban 2013*, Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 2014. http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/regiok/mesz/13_pe.pdf (Letöltés: 2021. márc. 22.)

funkciót tölt be. Ezt alátámasztani látszanak az ilyen helyzetekben kapott, nullához közelítő megtekintések. Így azokat a gyülekezeteket kiszűrtük a mintából, amelyek megtekintései a látogatottság felét sem érték el. Ugyanígy a pozitív oldalon is van néhány szélső érték, melyek erősen torzíthatják a kimutatásokat: két gyülekezetnél több mint ötszörös, egy harmadiknál pedig több mint négyszeres növekedést látunk a megtekintésekben. Ennek a megalapozottságát nem kétségbe vonva, ha az egyházmegyeről általánosabb képet szeretnénk kapni, mégis érdemes nélkülük is megvizsgálni az adatokat: kiszűrtük tehát az előbb említett, 4-nél nagyobb megtekintési hányadosú gyülekezeteket. Az így kapott számok a következők: a megtekintések és látogatottság különbsége vasárnaponként összesen 1538, gyülekezetenként pedig 61. Nézettség és látogatottság hányadosa 1,58 (a teljes mintán 1,74). A teljes mintához képest ez egy szerény csökkenést jelent, a 2019-es részvételhez képest viszont még így is majdnem 60%-os növekedést.

Az előbbi mintából kiválogatott szélső értékek önmagukban is érdemelnek némi figyelmet. Az egyik kiugróan magas szám esetében nem vonatkoztathatunk el attól, hogy egy helyi televízió csatornáján közvetítettek, ahol több felekezet istentisztelete is megjelent. Feltételezhetjük, hogy ezzel a gyülekezet a csatorna nézőit is elérte, akiket láthatóan sikeresen vont be. Ez a közösség ráadásul korábban is élt ezzel az online közvetítési lehetőséggel. A két másik kiugróan magas érték esetén kisebb gyülekezetekről is van szó (50 fő alatt), így kisebb számú abszolút növekedés is arányaiban nagyobboknak számít. Ugyanakkor a számok alapján nem tudunk más összefüggést kimutatni: a nézettségi számokat adottságnak kell tekintenünk. Az okokat csak egy alapos esettanulmány tárhatná fel, erre azonban jelen keretek közt nincs lehetőségünk.

Röviden említést kell tegyünk a facebookos közvetítésekről: az egyházmegyében 8 gyülekezet választotta ezt a módot, ők 259 videót tettek közzé a vizsgált időszakban. A megtekintés átlagosan 3243 volt vasárnaponként és 405 közvetítésenként. Ezekbe a gyülekezetekbe 2019-ben 917-en jártak, ami az összes templomlátogatónak szűk 14%-a. A megtekintés és látogatás között átlagosan 278 a különbség, és ugyanennek a két számnak 3,48 a hányadosa: ennyivel többeket értek el tehát a gyülekezetek Facebookon. A 3,48-as hányados jelentősen kisebb a korábbi két kimutatásnál: ennek okai elsősorban méretbeli különbségek lehetnek: kisebb gyülekezeteknél a számszerűen kisebb növekedés arányaiban nagyobbak számít, és fordítva. Ugyanakkor arra is emlékeztet, hogy kutatásunk szempontjából ezek az adatok nem feltétlenül megbízhatóak.

Budapest-Déli Református Egyházmegye

Végül de nem utolsósorban az egyik fővárosi egyházmegyével foglalkozunk. A város két református egyházmegyére oszlik, nagyjából a Solymárt Vecséssel összekötő egyenes mentén. Sajnos az Északi egyházmegyéből nem sikerült adatot gyűjteni, így a kutatás tervezett, a teljes főváros reformátusságát bemutató elemzése tanulmányunk fájó hiányossága marad. A Déli egyházmegyébe 26 anya- és 3 missziói egyházközség tartozik, összesen 4695 templomlátogatója volt 2019-ben,

a gyülekezetek átlagos nagysága viszont 169 fő. Számszerűen tehát kevesebb református él itt, mint Északpesten, a gyülekezetek viszont jelentősen nagyobbak. A 29 gyülekezetből mind a 29 közvetített valamilyen online formában saját bevalása szerint – csupán egynél nem lelhető fel ennél pontosabb információ. Ennek sok oka lehet, néhányat korábban is említettünk: saját felületen közvetítés, belső levelező lista használata, a lelkész személyes oldalainak használata – ezek mind olyanok, amikhez a nyilvánosságnak se hozzáférése, se tudomása nincs. Meglepően magas azoknak az aránya, akik a gyülekezet saját honlapján keresztül közvetítettek: 3 ilyen gyülekezetet találunk, közülük mindössze egy töltötte fel ezután a közvetítéseket a YouTube-csatornájára – ezt az adatot így természetesen nem használhatjuk fel. Van még egy gyülekezet, amelyik Facebook-csoportban közvetített, így összesen 5 azoknak a száma, melyektől nincs adatunk. Különlegesség még, hogy egyedül ebben az egyházmegyében találunk olyan közösségeket, amelyek mindkét felületet egyenértékűként használták: valós idejű közvetítésként, és ez a nézettségi számokon is meglátszik. Ez mindössze 3 gyülekezetet takar, amelyeknél mégis a YouTube-ot kezeljük elsődlegesként és arról közlünk adatokat, de megjegyezzük, hogy ez az adatok szempontjából bizonyos torzulást eredményez: nem tudjuk egyik felület nézettségét sem átkonvertálni a másikéba, pontosabb adatok híján meg kell elégednünk a meglévőkkel.

A felületek megoszlása tekintetében a következőket találtuk: 16 közösség YouTube-on, míg 9 Facebookon tette elérhetővé vasárnapi istentiszteletét. Ez előbbin az átlagos megtekintés összege 5991 vasárnaponként, gyülekezetenként pedig 352, 788 videóval. Az itt közvetítő egyházközösségek adják az egyházmegye látogatottságának 72,97%-át – ez az érték egészen közel áll az Északpesten mért 68,7%-hoz. A nézettség és részvétel különbségének összege 2565, átlaga 150 – a hányadosok átlaga 1,8. Itt is szignifikáns növekedés látható tehát, ami szintén az északpesti hasonló adathoz áll közel, még ha kisebb is a másik két egyházmegyéjénél.

Átlagosan mindegyik gyülekezet 35 videót osztott meg – ha csak a közvetítőket számoljuk, ez 43-ra emelkedik. A YouTube-on közvetítők átlagosan 49, míg a Facebookon 28 videót osztottak meg. Mindegyik szám magasban az eddigi átlagok fölött van: ez azt mutatja, hogy a főváros vizsgált gyülekezeteiben folyamatosabb volt a közvetítés a többi térségnél. Ennek egyik magyarázata lehet, hogy tavasszal a fővárosban később oldották fel a korlátozásokat, mint az ország többi részén, de ez a pár hetes különbség nem magyarázat a nagyságrendi eltérésre. Másik magyarázat lehet, hogy a fővárosban könnyebben megteremthetők a technikai és személyi feltételek a közvetítéshez.

A Facebook-oldal-közvetítések számai is hasonlóan alakulnak: 253 videó, 4573 megtekintés vasárnaponként és átlagosan 653 gyülekezetenként. A nézettség és részvétel különbsége 3854 vasárnaponként átlagosan és 550 gyülekezetenként. Ennek hányadosa 6,6 – a négy egyházmegye 6,9-es átlagát valamivel alulmúlja. Általánosságban mégis ugyanazok mondhatók el erről az egyházmegyéről is: lényegesen magasabb a Facebookon elérhető szám, mint ahányan látogatják a gyülekezeteket.

ÖSSZEGRZÉS

Tanulmányunk végére érve még egyszer vegyük sorra a főbb eredményeket. Megállapíthatjuk, hogy a hipotézisünk beigazolódott: *azok a gyülekezetek, ahol volt online közvetítés, jelentősen több megtekintést generáltak, mint ahányan 2019-ben vasárnaponként részt vettek az istentiszteleten.* Ez összességében nézve igaz, mégis meg kell jegyeznünk, hogy találtunk 17 gyülekezetet, ahol átlagosan kisebb volt a megtekintés a látogatottságnál – ha nem számítjuk azt a 4-et Észak-Pesten, melyeket az átlagoknál is kiszűrtünk, még mindig 13 ezek száma. Az arány így is meggyőző: 13 csökkenés mellett 87 növekedés.

Ez a szám arra is rávilágít, hogy valóban sikeres volt az online átállás a gyülekezetek többségében. Ugyanakkor *az a feltevésünk is beigazolódott, hogy a városias környezetben lényegesen magasabb a közvetítő gyülekezetek aránya, falusias környezetben több helyütt nem digitális módon igyekeztek megtartani az istentiszteleteket.* A növekményt számszerűsítve azt kapjuk, hogy a YouTube-on 1,74 és 2,43 között változik a nézettség és részvétel hányadosa. A bizonyításhoz komolyabb statisztikai eszköztárra lenne szükség, amivel a szerző nem rendelkezik, így csak sejtésként fogalmazható meg, hogy van összefüggés az adatok mennyisége és a növekmény aránya között: azokban az egyházmegyékben, ahol többet közvetítettek, kisebb arányú a növekedés, míg ahol kevesebbet, ott nagyobb. Ez a gyülekezetek méretével is összefügg, amint erre már utaltunk: számszerűleg kisebb növekedés is produkálhat arányában nagyobb növekedést – bár ennek ellentmondani látszik, hogy Vértesalja produkálta számszerűen a második legnagyobb növekedést Budapest-Dél után. Azonban *az a feltevésünk beigazolódott, hogy a fővárosi gyülekezetek számszerűen több embert értek el:* a YouTube-megtekintések különbsége vasárnaponként Budapest-Délen 2565, a második legnagyobb Északpesten: 2005.

Az a feltételezésünk is beigazolódott, miszerint azok a gyülekezetek, ahol korábban is volt közvetítés, most az átlagon felül teljesítettek: Budapest-Délen 2,03-as növekedés az átlag 1,8-cal szemben, Bács-Kiskunban ez a két szám 2,92 és 2,08, Északpesten pedig 2,06 és 1,74.

Bár a főszövegben ezt a különbségtételt nem mindenhol tartottuk konzisztensen, mégis fontos leszögezni: ez nem jelent számszerűen ennyivel több elért személyt. Nem tudjuk megállapítani, hogy az egyes megtekintések mögött hány egyén áll, ahogy az sem garantálható, hogy egy személy nem tekintett meg több istentiszteletet – erre a járvány előtt, az ugyanakkor kezdődő istentiszteletek esetében, magától értetődően nem volt lehetőség.

Végkövetkeztetesként azt mondhatjuk, hogy a járványhelyzet lehetőséget teremtett a templomajtók kitérésére – a következő évek kérdése lesz, hogy az MRE tud-e élni ezzel a lehetőséggel.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- A Magyarországi Református Egyház Zsinata Elnökségi Tanácsának 2020. március 11-i közleménye: *Istentiszteleteket tartunk a veszélyhelyzet idején is* [online] elérhető: <https://www.reformatus.hu/egyhazunk/hirek/istentiszteleteket-tartunk-veszelyhelyzet-idejen/> [utolsó letöltés: 2021. 03. 22.]
- A Magyarországi Református Egyház Zsinata Elnökségi Tanácsának 2020. március 16-i nyilatkozata: *Szüneteltessenek minden egyházi alkalmat* [online] elérhető: <https://www.reformatus.hu/egyhazunk/hirek/szuneteltessenek-min-den-egyhazi-alkalmat/> [utolsó letöltés: 2021. 03. 22.]
- A Magyarországi Református Egyház Zsinata Elnökségi Tanácsának 2020. november 7-i ajánlása: *Koronavírus: a Zsinat Elnökségi Tanácsának november 7-i ajánlása* [online] elérhető: <https://www.reformatus.hu/egyhazunk/hirek/koronavirus-zsinat-elnoksegi-tanacsanak-november-7-i-ajanlasi/> [utolsó letöltés: 2021. 03. 22.]
- A Magyarországi Református Egyház Zsinata Elnökségi Tanácsának december 18-i ajánlása: *Karácsonyi istentiszteletek a református egyházban*, [online] elérhető: <https://www.reformatus.hu/mediumok/hirek/karacsonyi-istentiszteletek-reformatus-egyhazban/> [utolsó letöltés: 2021. 03. 22.]
- A Magyarországi Református Egyház Zsinata Elnökségi Tanácsának 2021. március 5-i határozata: *A bajban is maradjunk együtt!* [online] elérhető: <https://www.reformatus.hu/egyhazunk/hirek/a-bajban-is-maradjunk-egyutt/> [utolsó letöltés: 2021. 03. 22.]
- CSÓSZNÉ SERES Ilona: *Bács-Kiskun megye számokban 2013*, Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 2014. http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/regiok/mesz/03_ba.pdf [letöltés: 2021. márc. 22.]
- MAROSSZÉKY Zsuzsanna – SZÜCS Lászlóné: *Nógrád megye számokban 2013*, Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 2014. http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/regiok/mesz/12_no.pdf [letöltés: 2021. márc. 22.]
- SERDÜLT Szilvia – VIGNÉ CSEH Magdolna: *Heves megye számokban 2013*, Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 2014. http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/regiok/mesz/10_he.pdf [letöltés: 2021. márc. 22.]
- BAKOS Norbert – FÁBIÁNNÉ PESZTERITZ Mónika – FODOR Alice – GERSE József – HIDAS Zsuzsanna – KORMOS Zoltán – NÉMETHNÉ CSEHI Tünde – PÁSZTOR László – SZILÁGYI Dániel: *Pest megye számokban 2013*, Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 2014. http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/regiok/mesz/13_pe.pdf [letöltés: 2021. márc. 22.]

1. melléklet A legfontosabb egyházmegyei adatok táblázatba foglalva

	templomlátogatók átlagos száma 2019-ben	egyházközösségek száma	ebből hány közvetített YouTube-on?	átlagos megtekintés YouTube-on 2020-ban	nézetség és részvétel hányadosának átlaga
Vértesalja	1 491	35	6	765	2,4
Bács-Kiskun	1 944	40	10	1 093	2,08
Északpest	6 621	56	33	6 460	1,74
Budapest-Dél	4 695	29	16	5 991	1,80
Σ	14 751	160	65	14 751	
átlag					2,01

2. melléklet Nézettségi és látogatottsági adatok összesített grafikonjai

